

KS. BOLESŁAW KUMOR

Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne. Tom 21
--

GRANICE METROPOLII I DIECEZJI POLSKICH (968—1939)

(C. d.)

Rozdział 3

GRANICE METROPOLII I DIECEZJI W ZABORZE AUSTRIACKIM

W pierwszym rozbiórce Polski (1772) Austria okupowała południowe jej terytoria, zajmując prawobrzeżną część wojew. krakowskiego i sandomierskiego, prawie całe wojew. ruskie oraz część wojew. bełskiego i podolskiego. Tereny te, obejmujące ok. 83 tys. km² z 2 650 000 ludności, nazwano Królestwem Galicji i Lodomerii. W r. 1786 ludność jego wynosiła 2 797 000, w tym 19 427 szlachty, 4 858 duchownych, 17 440 cudzoziemców, 193 399 żydów¹. Pod względem kościelnym były to: archidiecezja lwowska i diecezja przemyska oraz cała zawiślańska część diecezji krakowskiej (400 parafii), większa część diecezji chełmskiej (50 parafii), część diecezji kamienieckiej (10 parafii), łuckiej (10 parafii), razem 694 parafii łącińskich².

Na mocy traktatu rozbiorowego z 3 I 1795 r. Austria zagarnęła maksimum swych żądań terytorialnych tj. wojew. sandomierskie, lubelskie, prawie całe wojew. krakowskie, a nadto część wojew. mazowieckiego, podlaskiego, brzesko-litewskiego i ziemi chełmskiej — łącznie 47 100 km² i ok. 1 500 000 ludności. Granice nowo nabytych terenów biegły od Krakowa (po stronie Austrii), rzekami Pilicą, Wisłą i Bugiem; w Niemirowie na Podlasiu spotykały się granice trzech zaborców³.

Pod względem kościelnym anektowane przez Austrię tereny obejmowały całą diecezję krakowską, oprócz trzech dekanatów: pileckiego, siewierskiego

¹ W. Kalinka, *Galicja i Kraków pod panowaniem austriackim*, Paryż 1853 s. 18 nn.; *Galicja od pierwszego rozbioru do Wiosny Ludów*, Wybór tekstów źródłowych, oprac. M. Tyrowicz, Wrocław 1956 s. 9.

² Por. W. Tokarz, *Galicja w początkach ery jozefińskiej w świetle ankiety urzędowej z roku 1783*, Kraków 1909 s. 380; Wł. Chotkowski, *Historia polityczna Kościoła w Galicji*, t. II, Dodatki nr 1 s. 502—504 (pewne nieścisłości).

³ St. Herbst, *Trzeci rozbiór i likwidacja państwa polskiego*, w: *Historia Polski*, t. II cz. 1 (1764—1795), Warszawa 1958 s. 361 n.; Z. Kaczmarczyk, B. Leśnodorski, *Historia państwa i prawa Polski od połowy XV w. do r. 1795*, Warszawa 1957 s. 376.

i częstochowskiego, które dostały się pod panowanie Prus, całą diecezję chełmską, oprócz dekanatu lubomelskiego, pozostałego po stronie zaboru rosyjskiego, a nadto z archidiecezji gnieźnieńskiej archidiakoniat kurzelowski z 6 dekanatami i 84 parafiami, część archidiakonatu warszawskiego z diecezji poznańskiej z 37 parafiami, część diecezji łuckiej z 47 parafiami i część diecezji płockiej z 19 parafiami⁴.

Z dzielnicy tej utworzono prowincję pod nazwą Nowej Galicji, zwanej też Galicją Zachodnią, ze stolicą w Krakowie, przy czym podział administracyjny kraju na cyrkuły dostosowano do struktury organizacyjnej ziem zaboru pierwszego. W r. 1803 obydwie Galicje połączono w jedną prowincję. Liczyły one wówczas 132 tys. km² obszaru i 3900 tys. ludności⁵. Według współczesnej anonimowej informacji na terenie trzeciego zaboru austriackiego miało się znajdować łącznie 770 parafii łacińskich i 1 028 549 katolików⁶.

Ten stan posiadania nie utrzymał się jednakże zbyt długo, a po r. 1815 Austrii pozostało tylko (wraz z przyłączoną w 1846 r. Rzeczypospolitą Krakowską) 18 500 km² z 3 716 692 ludności⁷. Pod względem wyznaniowym w pierwszej połowie XIX w. (1840), na 4 763 663 mieszkańców, katolicy obrządku łacińskiego liczyli 2 094 443 osób, grekokatolicy — 2 077 995, ormianie — 5 793, prawosławni — 269 327, protestanci — 30 246, żydzi 283 345, inne wyznania 2 514⁸.

Trzeba też zaznaczyć, że w latach 1772—1815 granice monarchii habsburskiej były bardzo niestałe i wciąż się zmieniały, zarówno na obszarach ziem polskich, jak i na pograniczu słowiańsko-włoskim na południu. W związku z tymi zmianami politycznymi zachodziła konieczność reorganizacji administracji kościelnej w całym cesarstwie. Przeprowadzono ją zasadniczo w trzech etapach za ces. Marii Teresy (1740—1780), ces. Józefa II (1780—1790) i ces. Franciszka I (1792—1836).

W końcowych latach rządów Marii Teresy dokonano reorganizacji hierarchii kościelnej na terenie Czech i Moraw oraz w posiadłościach korony św. Stefana. Bullą z 5 XII 1777 r. pap. Pius VI wyłączył diecezję ołomuniecką z praskiej prowincji kościelnej, wyniósł ją do godności arcybiskupstwa-metropolii i poddał jej, jako sufraganię, nowoutworzoną diecezję w Brnie na Morawach; zaplanowane biskupstwo w Opawie, z części czeskich diecezji wrocławskiej, nie doszło do skutku⁹. Na Węgrzech, na życzenie ces. Marii Teresy (dokument fundacyjny z 15 I 1776¹⁰), tenże papież podzielił rozległą archidiecezję ostrzyhomską w jej części słowackiej i bullą *Regalium principum* z 13 III 1776 utworzył diecezję rożniawska, bullą *Romanus Pontifex* datowaną w tymże dniu — diecezję spiską i tego samego dnia — diecezję bańsko-bystrzycką¹¹. Na terenie Węgier centralnych zreorganizowano biskupstwo w Waradynie (bulla pap. Piusa VI — *Ingeniosa personarum*

⁴ B. Kumor, Organizacja terytorialna Kościoła łacińskiego na ziemiach polskich (masyzynopsis), rozdz. 2.

⁵ S. Kieniewicz, Rządy austriackie w Galicji, w: *Historia Polski*, t. II cz. 2 s. 62

⁶ ADL nr 163; *Visitatio...* s. 1763.

⁷ Galicja od pierwszego rozbioru s. 9; Galicja w dobie autonomicznej (1850—1914), Wybór tekstów w oprac. S. Kieniewicza, Wrocław 1952 s. VIII.

⁸ Galicja od pierwszego rozbioru s. 10 n.

⁹ Bull. Rom. Cont., t. V s. 596; t. VI s. 429; por. L. Pastor, *Geschichte der Päpste*, Freiburg i. B. 1933, Bd XVI/3 s. 254.

¹⁰ *Schematismus venerab. cleri dioecesis Rosnaviensis* 1926 s. 10—13 (obszerne wyjątki).

¹¹ Bull. Rom. Cont., t. VI/I s. 205 nn., 208 nn., 211 nn.; por. L. Pastor, op. cit., Bd XVI/3 s. 254.

z 10 VIII 1780)¹², a nieco wcześniej (16 VI 1777 — bullą *Charitas illa*) utworzono diecezję krzyżowiecką dla grekokatolików w Chorwacji¹³.

W okresie 10-letnich rządów ces. Józefa II zwrócono szczególną uwagę na kraje austriackie i włoskie posiadłości Cesarstwa. Na wniosek kancelarii nadwornej z 18 V 1782 opracowano dokładny plan reorganizacji administracji terytorialnej Kościoła w całym państwie. Plan ten, zatwierdzony przez cesarza 5 VI 1782, przewidywał cyrkumskrypcję metropolii praskiej i jej sufraganii w stosunku do biskupstwa niemieckiego w Regensburgu. Na Morawach przewidywał wyrównanie granic kościelnych między archidiecezją ołomuniecką a Wrocławiem. Na ziemiach polskich zaplanowano erekcję diecezji tarnowskiej i zamojskiej (z części chełmskiej), oraz separację Spisza. W Austrii zaprojektowano dostosowanie granic kościelnych do politycznych i erekcję nowych diecezji (St. Pölten, Linz, Graz, zacieśnienie granic Salzburga). Wreszcie na ziemiach słowiańsko-włoskich wysunięto plan regulacji diecezji Lublana, Triest i Gorycja¹⁴. Plany te zostały zrealizowane w całości. Bullą *Inter plurimas apostolici* z 29 I 1785 pap. Pius VI zatwierdził kasatę diecezji Wiener Neustadt i jej translację do St. Pölten. Datowaną tego samego dnia bullą *Romanus Pontifex* tenże papież erygował biskupstwo w Linzu dla Austrii Dolnej; obydwie diecezje wcielił do wiedeńskiej prowincji kościelnej¹⁵. Wreszcie bullą *Catholicae Ecclesiae regimini* z 27 IX 1785 utworzył diecezję w Budziejowicach Czeskich i włączył ją do metropolii praskiej¹⁶. W południowych prowincjach Cesarstwa tenże papież, bullą *In universa gregis* z 8 III 1788, powołał do życia metropolię w Lublanie, w miejsce zniesionej w Gorycji, zaś 19 VIII 1788 — erygował (bullą *Super specula*) diecezję w Gradisca na miejsce zniesionych biskupstw w Trieście i Parenco¹⁷. To pierwsze przywrócił do życia jeszcze ten sam papież bullą *Ad supremum militantis* z 12 IX 1791¹⁸; tegoż dnia, bullą *Recti prudentique consilii*, wskrzesił biskupstwo w Gorycji przeniesione tu z Gradisca.

Nowe nabytki i straty terytorialne, jak też „idący w ślad swego stryja ces. Józefa II” na odcinku polityki kościelnej ces. Franciszek I, dały nową okazję do dalszej regulacji organizacji diecezjalnej w monarchii addunajskiej. Tym razem największych zmian dokonano na terenie Węgier i na ziemiach polskich, zabranych w 1 i 3 rozbiórce. I tak 11 VIII 1804 pap. Pius VII, bullą *In universa gregis Dominici cura*, utworzył diecezję koszycką z części diecezji Eger¹⁹. Tego dnia, datowaną bullą *Quum in supremo apostolatus officio*, również z części diecezji Eger erygował on diecezję szatmarską²⁰. 13 VIII 1804, bullą *Super universas terrarum orbis*, biskupstwo Eger zostało wyniesione do godności metropolii, której podporządkowano w charakterze sufraganii diecezje: koszycką, szatmarską, spiską i różniawską²¹. 12 III 1807 tenże papież, bullą *Eximia catholicorum principum*, wyłączył okręg Eger w Sudetach z archidiecezji ratysbońskiej i wcielił do archidiecezji praskiej²².

¹² Bull. Rom. Cont., t. VI s. 230—233.

¹³ L. P a s t o r, op. cit., Bd XVI/3 s. 254.

¹⁴ Ōst. HHSt. St. R. nr 79: Protocoll 1782; Bd II nr 1684.

¹⁵ Bull. Rom. Cont., t. VII s. 240—242, 247—255.

¹⁶ Ibid., t. VII s. 439 n.

¹⁷ Ibid., t. VIII s. 124—134, 210—218.

¹⁸ Ibid., t. IX s. 53—62 (Triest), 51—53 (Gorycja).

¹⁹ Bull. Rom. Cont., t. XII (1846) s. 196—204.

²⁰ Ibid. s. 204—211.

²¹ Ibid. s. 211 nn.

²² Ibid., t. XIII (1847) s. 104 n.

Wreszcie 19 VII 1807, bullą *Quaedam tenebrosa caligo*, zniósł on archidiecezję i metropolię w Lublanie i utworzył tu biskupstwo bezpośrednio podległe Stolicy Apostolskiej²³.

Na ten sam okres przypada również regulacja diecezji polskich na terenie pierwszego i trzeciego zaboru austriackiego. Kościelna polityka Austrii na terenie obydwu zaborów dążyła m. in. do tworzenia nowych, bez tradycji, ośrodków kościelnych (Tarnów, Lublin, Kielce) i podporządkowania ich łańciskiej metropolii we Lwowie. Wprowadzona przez ces. Józefa II zasada, że na terenie ziem polskich granice organizacji kościelnej winny się pokrywać z granicami państwowymi, była realizowana przez cały omawiany okres.

Podobnie jak w ziemiach austriacko-słowiańsko-włoskich, tak i na terenach polskich decyzje papieskie były z reguły wyprzedzane przez samowolne zarządzenia cesarza. Ale i tu w każdym wypadku podejmowano konieczne rokowania ze Stolicą Apostolską, celem uzyskania jej zgody na przeprowadzane zmiany. W okresie istnienia Państwa Polskiego prowadzono również rokowania z biskupami i rządem polskim, od których zgody uzależniała sankcje kanoniczne Stolica Apostolska. Po upadku Państwa Polskiego w każdym wypadku żądała ona konsensu biskupów i kapituł polskich. Problem „biskupstwa wyjątego” (Kraków) w zaborze austriackim był raczej odosobniony i podyktowany m. in. względami prestiżu osobistego biskupa krakowskiego Albina Dunajewskiego, ale fakt ten zaistniał już w okresie autonomii Galicji.

A. GRANICE METROPOLII LWOWSKIEJ I JEJ SUFRAGANII

1. METROPOLIA LWOWSKA

Według relacji o stanie metropolii z 1797 r. lwowska prowincja kościelna przed podziałem Polski (1772) „posiadała następujące sufraganie: przemyską, chełmską, kamieniecką, bakowską, kijowską i łucką”²⁴. W związku jednakże ze zmianami w administracji politycznej po rozbiorach Rzeczypospolitej kościelna prowincja lwowska zmieniła w tym okresie kilkakrotnie swoje granice.

Już po pierwszym rozbiorze (1772) metropolia została podzielona pod względem politycznym pomiędzy Austrię i Polskę, przy czym w granicach zaboru austriackiego znalazła się cała archidiecezja ze stolicą Lwowem i tylko jedna z jej sufraganii Przemyśl, podczas gdy w Polsce pozostały 3 dalsze jej sufraganie: Chełm, Kamieniec i Kijów. Ponieważ za rządów Marii Teresy (zm. 29 XI 1780) trwała nadal łączność diecezji polskich z jej „gali-cyjskimi” częściami, dlatego można przyjąć, że i więź metropolitalna początkowo nie została zerwana. Dopiero kiedy w r. 1782, na rozkaz ces. Józefa II, przystąpiono do separacji diecezji polskich, wówczas to rozpoczął się po stronie polskiej proces wyłączenia się biskupstw sufraganiałnych Lwowa ze związków metropolitalnych z nim.

Pierwsza uczyniła to sufragania chełmska, prawdopodobnie pod wpływem straty 2/3 terytorium biskupstwa, inkorporowanego przez Austrię do die-

²³ Ibid. s. 205 n.

²⁴ BAV, Proc. consist., vol. 201: Processus inquisitionis super qualitatibus Ill. et R. D. Cajetani Ignatii de Kitki Kitzki episcopi Solensis... et super statu archiepiscopalis Ecclesiae Leopoliensis 27 V 1797 k. 294'.

cezji przemyskiej. 15 VII 1782 kapituła chełmska, za zgodą biskupa Macieja Garnysza, zwróciła się do arcybiskupa gnieźnieńskiego o przyjęcie diecezji chełmskiej do sufraganii metropolii gnieźnieńskiej i złożyła mu, w osobnym piśmie, obediencję jako swemu metropolicie. Równocześnie rozpoczęto starania w Rzymie o sankcję kanoniczną dla poczynionych kroków²⁵.

Za przykładem Chełma poszły w niedługim czasie dalsze sufraganie Lwowa, a mianowicie Kamieniec Podolski i Kijów. Stało się to przed 1789 r. Relacja bowiem do Rzymu o stanie metropolii gnieźnieńskiej prymasa M. J. Poniatowskiego z 1789 r. zalicza do gnieźnieńskiej prowincji kościelnej „trzy biskupstwa tj. chełmskie, kijowskie i kamienieckie z lwowskiej metropolii”²⁶. Zmiany te jednakże nie uzyskały nigdy potwierdzenia Stolicy Apostolskiej.

W r. 1795 diecezja kamieniecka i kijowska przypadły Rosji, zaś zreorganizowana i powiększona terytorialnie diecezja chełmska — Austrii. W związku z tymi zmianami ta ostatnia wróciła pod jurysdykcję metropolitalną Lwowa²⁷. Było to tym łatwiejsze, że jej krótkotrwała przynależność do gnieźnieńskiej prowincji kościelnej nie była usankcjonowana powagą papieską. Tak Rosja jak też józefińska Austria trzymały się zasady dostosowania granic terytorialnych organizacji kościelnej do politycznych granic państwowych. W Rosji utworzona w 1783 r. metropolia mohylowska objęła swymi granicami całe Cesarstwo. W Austrii polityka kościelna ces. Józefa II, usankcjonowana następnie dokumentami Stolicy Apostolskiej, wyrównała granice polityczne Czech z granicami metropolii praskiej (1785), granice metropolii wiedeńskiej objęły całą Austrię Dolną (1785), metropolia salzburska — Austrię Górną (1785), zaś metropolia lublańska — ziemie słowiańsko-włoskie przynależne do Austrii (1788).

Było więc do przewidzenia, że obydwa państwa zaborcze dołożą wszelkich starań, by zgodnie z zasadami swjej polityki kościelnej zreorganizować ustrój metropolitalny i diecezjalny Kościoła polskiego na ziemiach zabranych w rozbiorach Polski. Pierwsza zrobiła to Rosja za panowania Pawła I w ramach zakrojonej na szeroką skalę cyrkumskrypcji Kościoła łacińskiego w Cesarstwie. Po trzecim rozbiorze Polski Rosja utrzymała początkowo w mocy stan faktyczny w stanie posiadania metropolii lwowskiej sprzed 1795 r. Relacja bowiem o stanie metropolii z 1797 r. wymienia w jej granicach, obok archidiecezji lwowskiej, tylko diecezję przemyską, nowo utworzoną tarnowską i kamieniecką, ale tę ostatnią tylko w jej części „galicyjskiej”, inne natomiast zupełnie pomija²⁸. Dalsze prawne zmiany na tym odcinku przysły bardzo szybko. I tak 8 VIII 1798 delegat apostolski Wawrzyniec Litta, dekretem *Summus Pontifex erga ecclesias*, wyłączył diecezję kamieniecką z metropolii lwowskiej i poddał ją mohylowskiej prowincji kościelnej²⁹. Ten sam delegat apostolski, dekretem *De apostolica potestatis plenitudine* z 8 VIII 1798, przeniósł diecezję kijowską do Żytomierza, którą również włączył do metropolii mohylowskiej³⁰.

²⁵ ADL nr 6 Rep. 64: Acta Capit. Cath. Helmensis a 15 VII 1782—1837 k. 21'—22'.

²⁶ Arch. S. Congr. Concilii Romae, Relationes episc., Archid. Gnesn. 1789.

²⁷ BAV, Proces. consist., vol. 201: Processus R. D. Cajetani Ignatii Kitzki... 1797 k. 298': „Nunc autem post secundam Poloniae divisionem rediit ad jurisdictionem arbitror archiepiscopi Leopoldensis etiam episcopatus latinus Chelmensis”

²⁸ Ibid. k. 494': „Nunc proprie Premisliensem et Tarnoviensem, atque in partem diocesis Camenecensis, quae ditioibus augustissimae domus Austriacae crevit, jurisdictionem suam exercent”.

²⁹ Akty i gramoty s. 89—93.

³⁰ Ibid. s. 80—85.

Po tych zmianach, na początku XIX w. przy metropolii pozostały faktycznie, obok archidiecezji, tylko diecezja tarnowska, przemyska oraz istniejąca w Mołdawii, więcej tytularna niż rzeczywista, diecezja bakowska. Ale i ta upadła w r. 1818³¹.

Rekompensatę za te straty miała otrzymać metropolia w diecezjach polskich zaboru austriackiego. Można się bowiem było spodziewać, że rząd austriacki podejmie u Stolicy Apostolskiej starania o poddanie wszystkich „galicyjskich” diecezji lwowskiej prowincji kościelnej. Dotyczyło to tak dawniej istniejących, jak i nowo tworzonych biskupstw. I tak pap. Pius VI, bullą *In suprema beati Petri cathedra* z 13 III 1786, poddał metropolii lwowskiej nowo erygowaną diecezję tarnowską³². Przez włączenie diecezji tarnowskiej do lwowskiej prowincji kościelnej jej granice pokrywały się z politycznymi granicami zaboru austriackiego.

Dalsze sufraganie otrzymała metropolia na początku XIX stulecia, kiedy to, na skutek trzeciego rozbioru Polski i dalszych zmian terytorialnych na pograniczu słowiańsko-włoskim, Austria przeprowadziła trzecią z kolei na większą skalę reorganizację terytorialnej administracji Kościoła łacińskiego, zwłaszcza na Węgrzech i w Polsce. Tak w 1804 r. zorganizowano nową prowincję kościelną w Eger dla północno-wschodnich Węgier, a w trzy lata później rozwiązano metropolię w Lublanie.

Na ziemiach polskich zniesiono diecezję tarnowską (13 VI 1805) a bullą pap. Piusa VII *Operosa atque indefessa* z 24 IX 1805 przydzielono jej terytorium do biskupstwa krakowskiego i przemyskiego³³, zmniejszając tym samym ilość sufraganii Lwowa. Erygowana jednakże przez tegoż papieża 13 VI 1805, bullą *Indefessum personarum regia dignitate fulgentium*, diecezja kielecka i 23 IX 1805, bullą *Quemadmodum Romanorum Pontificum*, diecezja lubelska zostały włączone do metropolii lwowskiej³⁴. Równocześnie, na prośbę ces. Franciszka I, pap. Pius VII, bullą *Quoniam charissimus* z 19 VIII 1807, wyłączył diecezję krakowską z metropolii gnieźnieńskiej i poddał ją jurysdykcji metropolity lwowskiego³⁵.

I tym razem, po omówionych zmianach, granice metropolii pokrywały się z politycznymi granicami zaboru austriackiego; obejmowała ona teraz, obok archidiecezji lwowskiej, 5 sufraganii: Baków, Kielce, Kraków, Lublin i Przemysł. Ale stan ten przetrwał zaledwo 10 lat.

Na skutek zmian politycznych w 1809 r. diecezje lubelska i kielecka oraz prawie połowa terytorium biskupstwa krakowskiego z Krakowem zostały przydzielone do Księstwa Warszawskiego, a w 1815 r. do Królestwa Polskiego i Wolnego Miasta Krakowa. W podobnych zmianach politycznych, jak to już wspomniano, upadła w 1818 r. diecezja bakowska w Mołdawii.

Już wkrótce po utworzeniu Księstwa Warszawskiego Rada Stanu tegoż państwa, pismem z dnia 4 XI 1811, upoważniła ministra spraw wewnętrznych i religijnych do przeprowadzenia odpowiednich negocjacji z metropo-

³¹ W A b r a h a m, Biskupstwa łacińskie w Mołdawii w wieku XIV i XV, Lwów 1902 s. 38.

³² B. K u m o r, Dzieje polityczno-geograficzne diecezji tarnowskiej, Lublin 1958 s. 114: „Cathedralis ecclesia... [Tarnoviensis]... archiepiscopo Leopoliensi eique metropolitico iure subiecta existat”.

³³ B. K u m o r, op. cit., Dodatki nr 13–14 s. 140–146.

³⁴ Bull. Rom. Cont., t. XII s. 307–319 (Kielce), 374–381 (Lublin).

³⁵ Ibid., t. XIII s. 203 n.; AAGniezn., Acta postcurialia Ignatii Raczyńskiego archiepiscopi Gnesnen, 1807–1811 s. 79–83.

litą lwowskim, „izby tenże władzę swą metropolitalną nad diecezjami krakowską, lubelską i kielecką, dotąd mu służącą, na osobę arcybiskupa gnieźnieńskiego przelał”³⁶. Nie jest znana odpowiedź metropolity lwowskiego Kajetana Kickiego na propozycję rządu Księstwa, ale wydaje się, że poszła ona po myśli jego żądań. Wyłączenie bowiem spod jurysdykcji arcybiskupa lwowskiego wymienionych trzech diecezji potwierdza w całej rozciągłości proces informacyjny i relacja o stanie metropolii lwowskiej z r. 1814. Informują one, że metropolia „posiada jako sufraganię tylko diecezję przemyską. Wprawdzie jurysdykcja metropolitalna rozciąga się również na biskupstwo kieleckie, krakowskie i lubelskie, ale od czasu zawarcia pokoju wiedeńskiego w 1809 r. została ona zawieszona w stosunku do tych trzech ostatnich”³⁷. Po utrwaleniu się sytuacji po 1815 r. diecezje te zostały wyłączone z lwowskiej prowincji kościelnej i, bullą pap. Piusa VII *Ex imposita nobis* z 30 VI 1818, podporządkowane nowo kreowanej warszawskiej prowincji kościelnej. Diecezja kielecka została zniesiona, a utworzona w jej miejsce diecezja sandomierska powiększyła liczbę sufraganii warszawskich³⁸.

Po tak wydatnym okrojeniu metropolii, kiedy przy niej pozostała faktycznie tylko jedna sufragania (Przemysł), została ona poszerzona o diecezję tyniecką, którą powołał do życia pap. Pius VII bullą *Studium paterni affectus* z 20 IX 1821. W r. 1826 stolicę diecezji przywrócono do Tarnowa³⁹. Odtąd aż do odzyskania niepodległości przez Polskę w skład metropolii lwowskiej wchodziły: archidiecezja lwowska oraz w charakterze sufraganii diecezja przemyska i tarnowska⁴⁰.

Trzej arcybiskupi lwowscy nosili tytuły prymasów Królestw Galicji i Lodomerii, nadany im dekretem ces. Franciszka I z 13 II 1817. Postanowieniem ces. Franciszka Józefa I (1848) tytuł ten otrzymał metropolita lwowski ob. grekokatolickiego Michał Lewicki⁴¹. Był to jednakże tytuł często honorowy o charakterze państwowym i nie otrzymał nigdy kanonicznego potwierdzenia.

2. ARCHIDIECEZJA LWOWSKA

Po wejściu południowych ziem Rzeczypospolitej w pierwszym rozbiórce do posiadłości domu habsbursko-lotaryńskiego (1772), archidiecezja lwowska, która cała znalazła się w ich granicach, przeszła wiele zmian terytorialnych. I tak na wniosek nadwornej kancelarii wiedeńskiej z 29 I i 13 II 1782 arcybiskup lwowski F. Kicki przejął jurysdykcję (13 III 1783) nad 6 parafiami dekanatu krzemienieckiego (Załoście, Brody, Podkamień, Olesko, Stanisławowczyk i Szczurowice), oraz 4 parafiami z dekanatu zbarskiego (Zbaraż,

³⁶ AGAD Warszawa, sygn. 41. Akta Rady Stanu i Rady Ministrów Księstwa Warszawskiego 1807—1813 pod datą 4 XI 1811.

³⁷ BAV, Proces. consist., vol. 211: Processus inquisitionis super qualitatibus R. D. Andrae Aloysii comitis Ankwicz... ad archiepiscopatum Leopoliensem nominati et promovendi et super statu metropolitanae Ecclesiae Leopoliensis 1 VIII 1814 k. 356: „ab anno 1809, pace Viennae conclusa, impeditum est exercitium huius auctoritatis in Cracoviensem, Lublinensem et Kielcensem episcopatum”.

³⁸ E. Münch, Vollständige Sammlung s. 759 n.; Papięstwo wobec sprawy polskiej s. 272 n.

³⁹ B. Kumor, op. cit., Dodatki nr 20 s. 155—159.

⁴⁰ BAV, Proc. consist., vol. 235: Processus R. D. Francisci Xaverii de Luschin... 2 IV 1834 k. 12.

⁴¹ J. Fijałek, Biskupstwa rzymsko-katolickie s. 347.

Opryłowce, Wołoczyska i Horochowce) z diecezji łuckiej. Kanonicznej inkorporacji tych terenów do archidiecezji dokonał dopiero pap. Pius VI dekretem Kongregacji Soboru *Ministerii rationes* z 16 I 1796¹. W późniejszym okresie parafie te zostały przydzielone do nowo utworzonego dekanatu brodzkiego i tarnopolskiego².

W podobnych okolicznościach przypadły Austrii 2 dekanaty — jazłowiecki i czarnokozienski, z 10 parafiami, z diecezji kamienieckiej. 14 II 1783 Gubernium Lwowskie, na zarządzenie dekretu cesarskiego z 29 I tr., poleciło arcybiskupowi lwowskiemu F. Kickiemu przejęcie jurysdykcji kościelnej na tych terenach i zarządzanie nimi jak własną diecezją³. Zarząd ten trwał za ledwo rok. 25 VII 1783 r. biskup kamieniecki A. Krasieński, za zgodą ces. Józefa II odzyskał władzę w „galicyjskiej” części diecezji. W r. 1786 dokonano natomiast wymiany parafii Husiatyń, Tłuste i Tarnoruda, które wcielono do archidiecezji, w zamian za odstąpioną Kamieńcowi parafię Czortków. Zmiany te potwierdziła Stolica Apostolska dopiero 16 I 1796. Większe nabytki poczyniła archidiecezja na tym odcinku w r. 1800, kiedy to włączono do niej dalsze 18 parafii z Kamieńca Podolskiego. Potwierdził je pap. Pius VII dokumentami z 1 i 17 VIII 1819⁴. W późniejszym okresie dawne parafie kamienieckie przydzielono do dekanatu tarnopolskiego, trembowelskiego, czortkowskiego i jazłowieckiego⁵.

W r. 1774 Austria weszła w posiadanie Bukowiny, która pod względem kościelnym należała do diecezji bakowskiej. Na polecenie Wiednia (10 VII 1786) tereny te, obejmujące wówczas 18 parafii łacińskich, zostały wcielone do archidiecezji, co potwierdził pap. Pius VI dekretem Kongregacji Konsystorialnej z 11 IV 1796. Wszystkie te parafie zostały uformowane w dekanat czerniowiecki⁶. Z wewnętrznych zmian archidiecezji należy odnotować włączenie do niej ormiańskiej parafii Obertyn w zamian za wcieloną do arcybiskupstwa ormiańskiego parafię Łysiec. Zamianę tę potwierdzono dekretem Kongregacji Konsystorialnej z 11 IV 1796⁷. Podobnej zmiany dokonano już w r. 1768, kiedy to — na mocy bulli pap. Klemensa XIII *In apostolicae dignitatis* (20 IV), wyłączono z archidiecezji parafie Kuty i Śniatyń oraz przeznaczono na uposażenie i rezydencję biskupa bakowskiego^{7a}. Po pierwszym rozbiórce Polski parafie te wróciły pod jurysdykcję Lwowa (ok. 1786).

Większe i częstsze zmiany terytorialne archidiecezji należy podkreślić na pograniczu z biskupstwem przemyskim. Miały one swe źródło z jednej strony w przyczynach natury politycznej, a nade wszystko prawno-administracyjnej. Patentem z 22 III 1782 dokonano podziału całej Galicji na 18 cyrkułów, zależnych bezpośrednio od Gubernium Lwowskiego⁸, a w latach następnych przeprowadzono jeszcze szereg korektur w ich granicach. Ponieważ organizację terytorialną Kościoła dostosowywano do podziału admini-

¹ ADPrzem nr 89: *Litterae et edicta Excel. Gubernii ad Ill. ac R. D. de Kierski episcopum Premisliensem tempore revindicationis Regnorum Galiciae et Lodomeriae emanata*, t. III nr 88 s. 61; por. Diecezja łucka.

² *Catalogus...* archidioecesis Leopoliensis p. a. D. 1878 s. 46 nn., 95.

³ ADPrzem. nr 89: *Litterae et edicta*, t. IV nr 15 s. 130.

⁴ Zob. Diecezja kamieniecka.

⁵ *Catalogus...* archidioecesis Leopoliensis 1878 s. 94—110.

⁶ *Catalogus* 1882 s. 121.

⁷ *Relacje arcybiskupów* s. 133; *Catalogus...* 1882 s. 95.

^{7a} *Archivo Secreto Vaticano. Archiv. Nunz. di Varsavia*, Vol. 136 k. 155—162.

⁸ W. Tokarz, *Galicja* s. 31 nn.

stracji państwowej, dlatego granice kościelne diecezji, dekanatów i parafii ulegały przez pewien czas dość częstym zmianom i poprawkom.

Tak 21 V 1784, zgodnie z umową między arcybiskupem lwowskim F. Kicim i biskupem przemyskim W. Betańskim archidiecezja odstąpiła diecezji przemyskiej parafie: Jaworów, Bruchnal, Horyniec i Niemirów⁹, za co otrzymała 19 VI 1784 w cyrkule żółkiewskim 8 parafii (Magierów, Mosty, Rawa, Dobrotwór, Stanin, Witków, Potylicz i Uhnów)¹⁰. Wszystkie te parafie należały uprzednio do diecezji chełmskiej i dopiero w 1782 r. przeszły w administrację biskupów przemyskich.

Był to jednakże wciąż początek zmian granicznych na tym odcinku. Na wniosek Komisji Duchownej (Geistliche Commission) z 5 VI 1786 postanowiono włączyć do diecezji przemyskiej cały okręg żółkiewski, co potwierdziła nieco później kancelaria cesarska (16 VI 1786), oraz zaplanowano dalsze zmiany¹¹. W wypadku realizacji tego projektu archidiecezja miała stracić wszystkie nabytki z r. 1784, a nadto szereg własnych parafii. Na szczęście projekt ten został zrealizowany tylko częściowo. Na mocy instrumentu cesyjnego, uzgodnionego między obydwoma ordynariuszami 5 X 1787, przyłączono 20 X 1787 do archidiecezji 2 dekanaty: lubaczowski i sokalski, z 20 parafiami (Bełz, Krystynopol, Ostrów, Sokal, Tartaków, Uhryniów, Waręż, Stojanów, Żniatyń, Cieszanów, Dzików, Lipsko, Lubaczów, Łukawiec, Narol, Oleszyce, Płazów, Kobylnica, Niemirów i Horyniec) oraz 7 klasztorami w obwodzie żółkiewskim, a nadto w obwodzie stryjskim parafie: Stryj, Skole i Felicental z diecezji przemyskiej¹². Dokument cesyjny włączał do umowy o wymianie także parafie Magierów, Mosty, Rawa, Dobrotwór, Stanin, Witków, Potylicz i Uhnów, przynależne do obwodu lwowskiego, które jeszcze w r. 1784 przeszły pod jurysdykcję arcybiskupów lwowskich. W ramach rekompensaty odłączono od archidiecezji do biskupstwa przemyskiego parafie z dekanatu gródeckiego, w obwodzie samborskim i przemyskim: Rudki, Komarno, Rumno, Tuligłowy, Wołoszczę, Jaworów i Bruchnal¹³; dwie ostatnie należały do diecezji przemyskiej już od 1784 r. Ponieważ zmiany te były przeprowadzane bez uprzedniej zgody Stolicy Apostolskiej, do której zobowiązali się zwrócić obydwaj ordynariusze w swej umowie¹⁴, dlatego arcybiskup lwowski prosił Kongregację Soboru (1790) o konfirmację poczynionych zmian¹⁵. Usankcjonowała je Kongregacja Konsystorialna dekretem z 24 i 26 VI 1791¹⁶.

Na mocy pokoju w Schönbrunn (14 X 1809) Austria odstąpiła Rosji okręg tarnopolski, obejmujący w całości lub częściowo powiaty tarnopolski, zło-

⁹ ADPrzem. nr 98: Prothocollum cursoriarum ab an. 1785 R. D. Antonii Wenceslai Betański episcopi Premisliensis s. 146—148; nr 1: Liber exhibitorum nr 132 s. 14 n.

¹⁰ ADPrzem. nr 96: Liber II-us expeditionum curiae episcopalis Premisliensis sub prae-sulatu R. D. A. V. Betański ep. Premisl. 1784—1787 s. 2—3; nr 98: Prothocollum 1785 s. 2—3; nr 1: Liber nr 52 s. 7; por. F. Pawłowski, Premisla sacra sive series et gesta episcoporum r. l. Premisliensium, Kraków 1870 s. 44 n., W. Sarna, Dzieje diecezji przemyskiej o. l., Przemyśl 1902 s. 482 (podają inne daty).

¹¹ Öst. HHSt. St. R. nr 97: Protocoll 1786, Bd II nr 2398.

¹² ADPrzem. nr 97: Liber annotatarum s. 46—48; Relacje arcybiskupów s. 131 n.; F. Pawłowski, op. cit. s. 45; W. Sarna, op. cit. s. 513; T. Diugosz, Części składowe archidiecezji s. 114.

¹³ ADPrzem. nr K 8: Acta consistorii 1788, fasc. II—VI nr 440 (Or. dokum. pap. k. 1—4).

¹⁴ Relacje arcybiskupów s. 132.

¹⁵ Ibid. s. 136.

¹⁶ Catalogus 1882 s. 36, 41, 45, 79.

czowski, brzeżański i zaleszczycki, wraz z Tarnopolem, Trembowlą, Skałatem i Zaleszczykami, o łącznej ilości 400 000 ludności¹⁷. W układzie dyplomatycznym między Rosją a Austrią, ta ostatnia zażądała gwarancji wolności religijnej, tak dla łacińskich jak i greckich katolików, ale ze względu na sprzeciw Rosji żadnych klauzul dotyczących religii nie zamieszczono¹⁸. Wówczas to ces. Franciszek I, pismem z 29 III 1810, oświadczył, że obydwaj arcybiskupi lwowscy — łaciński i ruski ustanowią dla okręgu tarnopolskiego wikariaty generalne, jeśli tego będzie sobie życzył rząd rosyjski¹⁹. Ale na takie rozwiązanie sprawy Rosja nie zgodziła się (przed 18 V 1810)²⁰. Jurysdykcję kościelną w okręgu tarnopolskim przejął arcybiskup mohylowski St. Sistrzeńcewicz, który przed 28 III 1811 przekazał ją biskupowi łuckiemu i żytomierskiemu²¹.

Po zmianach politycznych w 1815 r. obwód tarnopolski powrócił do Austrii i pod jurysdykcję arcybiskupów lwowskich. Pod względem kościelnym były to dekanaty Jazłowiec i Trembowla. Według relacji arcybiskupa A. Ankwicza z 1817 r. pierwszy obejmował 15 parafii (Petlikowice, Jagielnica, Jazłowiec, Tłuste, Czerwonogród, Zaleszczyki, Krzywce, Borszczów, Skała, Sidorów, Husiatyń, Liczkowice, Czortków, Kopyczyńce i Budzanów) i 34 968 wiernych, drugi natomiast — 19 parafii (Janów, Wiśniowczyk, Złotniki, Struszów, Trembowla, Tłuste, Grzymałów, Tarnoruda, Kaczanówka, Skałat, Toki, Tarnopol, Opryłowce, Obarzanice, Zbaraż, Czernelów, Baworów, Mikulińce i Nastasów) i 47 308 wiernych²².

W r. 1815, po rozgraniczeniu Królestwa Polskiego od Galicji, przyłączono wieś Lasków z parafii Uhrynów w archidiecezji lwowskiej do Królestwa. Na skutek tego arcybiskup lwowski Ankwicz, w porozumieniu z Gubernium Lwowskim 13 X 1818, delegował 21 XI 1818 jurysdykcję na tę wioskę biskupowi lubelskiemu W. Skarszewskiemu²³. Na mocy tej delegacji biskup Skarszewski, dekretem z dnia 16 XII 1818, przejął jurysdykcję nad wspomnianą wioską i inkorporował ją do parafii Kryłów w diecezji lubelskiej²⁴.

W r. 1797 archidiecezja obejmowała 200 parafii, przy czym liczba wiernych w każdej z nich wahała się od 700 do 3 000, 30 klasztorów męskich i żeńskich, 1 seminarium dla 3 diecezji (Lwów, Przemyśl, Tarnów) z 70 klerykami. W samym Lwowie, liczącym ok. 40 tys. wiernych obydwu obrządków, było 8 parafii, 1 filia, 4 klasztory męskie, 2 żeńskie i 2 szpitale²⁵. W r. 1814, po dalszej reorganizacji wewnętrznej, archidiecezja obejmowała 7 cyrkułów politycznych w Galicji Wschodniej i Bukowinę o powierzchni 896 mil² oraz liczyła 182 parafie, 38 kapelanii lokalnych (w obwodzie tarno-

¹⁷ J. Leszczyński, Cesja wschodnio-galicyska na rzecz Rosji, *Kwartalnik Hist.*, 16 (1902) s. 44 n.

¹⁸ *Ibid.* s. 46.

¹⁹ *Ibid.* s. 49.

²⁰ Öst. HHSt. St. R. nr 214: Protocoll 1810, Bd II nr 943, 1665.

²¹ *Ibid.*, St. R. nr 218: Protocoll 1811, Bd I nr 1182.

²² Öst. HHSt. 218: Kaiser Franz Akten, alt. 234, 235. Berichte des Erzbischofs A. Ankwicz von Lemberg Lat. Rit. für das Jahr 1817 k. 430 nn., 440—456; BAV, Proces. consist., vol. 211. Processus R. D. Andreae Aloysii comitis Ankwicz metropolitanae ecclesiae Olomuncensis canonici ad archiepiscopatum Leopoliensem promovendi, nec non super statu ejusdem archiepiscopatus 1814 k. 357' (podaje 25 parafii i 13 kapelanii).

²³ ADL A nr 171: Prothocollon s. 1863 n.

²⁴ *Ibid.* s. 1869.

²⁵ BAV, Proces. consist., vol. 201: Processus R. D. Cajetani Ignatii Kicki... 1797 k. 294, 295 n., 299' n.

polskim 25 parafii i 13 kapelanii), 1 seminarium (dla Lwowa i Przemysła) z 37 klerykami (dla Lwowa). Sam Lwów, liczący ok. 2 500 domów murowanych i 40 tys. wiernych (30 tys. łacińskiego obrządku), posiadał 7 parafii, 2 kapelanie, 4 klasztory męskie, 3 żeńskie i 2 szpitale²⁶. W r. 1834 archidiecezja pod względem politycznym obejmowała 10 cyrkułów (Lwów, Żółkiew, Złoczów, Buczacz, Stryj, Stanisławów, Kołomyja, Tarnopol, Czortków i Czerniowce), 15 dekanatów, 191 parafii, 27 kapelanii, 25 klasztorów męskich, 8 żeńskich, 8 szpitali i 1 seminarium (100 kleryków). Sam Lwów posiadał przeszło 3 000 domów, 60 tys. mieszkańców, z czego 32 596 ob. łac., 8 parafii, 4 klasztory męskie i 2 żeńskie²⁷. W r. 1846 archidiecezja obejmowała 25 dekanatów, 221 parafii, 26 klasztorów męskich, 9 żeńskich, 595 kapłanów; wiernych nie podano²⁸. W r. 1886 — 26 dekanatów, 243 parafie, 12 ekspozytur, 29 klasztorów męskich, 44 żeńskie, 374 kapłanów diecezjalnych i 51 zakonnych oraz 658 523 wiernych²⁹. W r. 1914 archidiecezja liczyła 29 dekanatów, 259 parafii, 128 filii, 47 klasztorów i domów męskich, 266 żeńskich, 481 kapłanów diecezjalnych, 77 zakonnych i 1 054 767 wiernych³⁰.

Kapituła metropolitalna, zgodnie z zarządzeniem cesarskim z 7 VIII 1787, została zredukowana do 4 prałatur (prepozyt, dziekan, kustosz, scholastyk) i 6 kanonii gremialnych³¹.

3. DIECEZJA PRZEMYSKA

Po pierwszym rozbiore Polski (1772) diecezja, która w całości znalazła się w zaborze austriackim, została powiększona prawie dwukrotnie. Zmiany te podyktowane były wyłącznie przyczynami natury politycznej i administracyjnej. W pierwszym wypadku były one związane z rozbiorem Polski nową granicą polityczną z Austrią, w drugiej zaś wiązały się nieodłącznie z reorganizacją wewnętrznej administracji józefińskiej w zabranych Polsce terenach. Dekretem nadwornej kancelarii z 13 I 1782, potwierdzonym 29 I 1782, ces. Józef II zarządził, aby po śmierci biskupa chełmskiego Alojzego Aleksandrowicza (zm. 1781) zwyczajną jurysdykcję w galicyjskiej części diecezji chełmskiej przejął biskup przemyski Józef Kierski¹.

22 II 1782 Gubernium Lwowskie ogłosiło zarządzenie wiedeńskie i poleciło biskupowi Kierskiemu, aby „bezwłocznie przejął” władzę kościelną oraz uwiadomił o tym duchowieństwo i wiernych. Prawdopodobnie biskup wahał się przez pewien czas z decyzją; dopiero bowiem 1 V 1782 doniósł władzom lwowskim, że jurysdykcję przejął, o jej przejściu powiadomił duchowień-

²⁶ BAV, Proces. consist., vol. 211: Processus R. D. Andreae Aloysis Ankwicz... 1814 k. 352 n., 356, 357 n.

²⁷ BAV, Proces. consist., vol. 235: Processus R. D. Francisci Xaverii Luschin... 2 IV 1834 k. 12, 13—15; vol. 238: Processus R. D. Francisci de Paula Pischtek... 1835 k. 340'—342.

²⁸ Catalogus cleri archidioecesis Leopolitanae r. L. p. a. D. 1846 s. 10 n., 101—106.

²⁹ Catalogus... 1886 s. 149 n., 167 n.

³⁰ Schematismus archidioec. Leopoliensis r. l. 1914 s. 190, 201, 250 n.

³¹ Handbuch allen unter der Regierung des Kaisers Joseph des II für die K. K. Erbländer ergangenen Verordnungen und Gesetze... vom Jahre 1787, Wien 1789, Bd XIII s. 579; por. Relacje arcybiskupów s. 133.

¹ Öst. HHSt. St. R. nr 78: Protocoll 1782, Bd I nr 236; ADP (= ADPrzem.) nr 88: Litterae et edicta, t. III nr 531 s. 61; ADT: Prothocollon dispositionum ac mandatorum S. C. R. Majestatis circa ecclesiam parochialem Zwiernicensem conservandorum ab an. 1780 s. 66; ADL 18: Korespondencje rządowe 1776—1783, nlb, pod datą 22 X 1780, 5 V 1782 i 4 VI 1782.

stwo i wiernych, i że „dla większej wygody tegoż duchowieństwa i wiernych nowo nabytych terenów zamianował specjalnego oficjała i wikariusza generalnego w osobie biskupa sufragana chełmskiego Melchiora Kochnowskiego”; równocześnie zwrócił się do gubernium o wyznaczenie dlań i jego kancelarii uposażenia². W ten sposób biskup utrzymał ciągłość legalnej jurysdykcji w galicyjskiej części diecezji chełmskiej; Kochnowski bowiem posiadał jurysdykcję od ordynariusza chełmskiego.

Tym samym przyłączono do diecezji w r. 1782 w okręgu zamojskim i żółkiewskim 6 dekanatów: zamojski, hrubieszowski, grabowiecki, potylicki, bełzki i sokalski, a także część turobińskiego — z 50 parafiami i kolegiatą w Zamościu³. To powiększenie diecezji stało się bez wiedzy Stolicy Apostolskiej i bez zgody biskupa chełmskiego. Można tylko przypuszczać, że dopiero w latach późniejszych Rzym zatwierdził te zmiany, ponieważ relacja do Rzymu arcybiskupa F. Kickiego z r. 1790 nie wspomina jeszcze nic o nowych nabytkach diecezji, chociaż wymienia inne⁴.

Po przejściu jurysdykcji kościelnej w Zamojszczyźnie biskup Kierski, przy czynnym współdziałaniu sufragana chełmskiego Kochnowskiego, opracował szczegółowy plan urzędu i uposażenia oficjałatu generalnego w Zamościu (10 VI 1782) i przesłał go 17 V 1782 do Lwowa⁵. Projekt ten gubernium zatwierdziło (6 VI 1782), ale równocześnie zauważyło, że biskup Kochnowski winien odtąd tytułować się „oficjałem generalnym”, a nie „administratorem diecezji chełmskiej”; tego ostatniego tytułu Gubernium Lwowskie zakazało używać oficjałowi zamojskiemu, jako że „rządzona przezeń część diecezji była wcielona do diecezji przemyskiej”⁶. Dopiero teraz biskup przemyski Kierski w liście pasterskim z dnia 22 VI 1782, skierowanym do duchowieństwa i wiernych „diecezji chełmskiej położonej w Królestwach Galicji i Lodomerii”, powiadał o inkorporacji Zamojszczyzny do diecezji przemyskiej i ukonstytuowaniu dla niej oficjałatu generalnego w Zamościu. Równocześnie polecał on duchowieństwu i wiernym, by w sprawach kościelnych udawali się odtąd do konsystorza generalnego w Zamościu⁷.

Po śmierci biskupa Kierskiego jego następca A. W. Betański, dekretem z dnia 3 III 1783, zatwierdził oficjałat zamojski, a prezesem jego (taki był tytuł urzędowy) zamianował ks. M. J. Kochnowskiego, biskupa sufragana chełmskiego i archidiakona, będącego równocześnie kanonikiem zamojskim⁸. I tym razem ciągłość prawowitej jurysdykcji kościelnej była utrzymana nadal, ponieważ biskup Kochnowski posiadał uprawnienia wikariusza generalnego na diecezję chełmską od jej ordynariusza biskupa Macieja Garnysza. Sytuacja skomplikowała się nieco, odkąd przed 20 IX 1783 biskup Kochnowski opuścił Zamość i powrócił do Polski, gdzie nadal pełnił obowiązki bisku-

² ADP nr 88: Litterae et edicta, t. III nr 532 s. 62—63, nr 640 s. 194 (5 VI 1782).

³ F. Pawłowski, op. cit. s. 43 n.; W. Sarna, op. cit. s. 482; W. Chotkowski (Historia polityczna, t. I s. 306) podaje 10 dekanatów i 55 parafii.

⁴ Relacje arcybiskupów s. 130 n.

⁵ ADP nr 88: Litterae et edicta, t. III nr 600 s. 142, nr 601, s. 143 n.

⁶ Ibid. nr 601 s. 145—147 (Responsum), nr 626 s. 179 n.; ADL nr 18: Korespondencje urzędowe 1776—1783, pod datą 4 VI 1782.

⁷ WAP Lublin, Zesp. Kap. Zam. nr 409: Rozporządzenia biskupów chełmskich i przemyskich 1777—1791 s. 141 (druk współczesny).

⁸ ADP nr 84: Acta curiae episcopalis episcopi Premisliensis 1782—1787 s. 1—3; nr 95: Protocolum seu receptorium expeditionum officii curiae episcopalis Premisliensis A. W. Betański ep. Premisl, 1783—1784 s. 1—5.

pa pomocniczego i wikariusza generalnego diecezji chełmskiej⁹. Wówczas to biskup przemyski Betański zamianował 20 IX 1783 na stanowisko oficjała generalnego w Zamościu ks. Wawrzyńca Żłobę, kanonika chełmskiego i zamojskiego, delegując mu pełnię władzy łącznie z pełnomocnictwami ob-sadzania godności kapitulnych przy kolegiacie w Zamościu; 22 IX tr. ks. Żłoba przejął jurysdykcję kościelną, o czym powiadomił tegoż dnia duchowieństwo i wiernych Zamojszczyzny¹⁰. Ale i tym razem ciągłość legalnej jurysdykcji była podtrzymana; ks. Żłoba posiadał ją bowiem od biskupa Kochnowskiego; od r. 1771 pracował on w konsystorzu zamojskim jako iudex surrogatus przy biskupie Kochnowskim¹¹.

To kompromisowe rozwiązanie sprawy nie było po myśli władz austriackich, które w odrębnym konsystorzu widziały dalszy ciąg diecezji chełmskiej. W związku z tym 15 I 1784 Gubernium Lwowskie zwróciło się do biskupa Betańskiego z kategorycznym żądaniem zniesienia konsystorza generalnego w Zamościu, poddania Zamojszczyzny bezpośrednio generalnemu konsystorzowi w Przemyślu i administrowania jej podobnie, jak to czyni arcybiskup lwowski Kicki na galicyjskich terenach diecezji łuckiej. Biskup, pragnąc prawdopodobnie podtrzymać legalność jurysdykcji kościelnej, stanął w obro-nie konsystorza zamojskiego i pismem z dnia 12 II 1784 oświadczył, że:

1° konsystorz zamojski istniał od dawnych czasów;

2° na terenie oficjałatu zamojskiego istnieje 8 dekantów, 61 parafii, a nadto 25 kościołów klasztornych; terytorium jego zatem jest rozległe i od-dalone od Przemyśla¹²;

3° natomiast część diecezji łuckiej, podległa obecnie arcybiskupowi lwowskiemu, nie posiadała nigdy własnego konsystorza;

4° w Zamościu konsystorz jest tym bardziej konieczny, że właśnie rozpo-częto w tym okręgu przeprowadzanie nakazanej przez rząd regulacji para-fii¹³.

Argumentacja ta jednakże nie przekonała gubernium. 6 VII 1784 zarzą-dziło ono zniesienie konsystorza zamojskiego i podporządkowanie Zamojsz-czyzny bezpośrednio konsystorzowi generalnemu w Przemyślu¹⁴. W tej sytuacji biskup Betański zniósł w sierpniu tegoż roku konsystorz zamojski¹⁵, ale, chcąc zachować ciągłość legalnej jurysdykcji kościelnej, mianował z dniem 20 I 1785 ks. Mikołaja Onufrego Olgierda, kanonika przemyskiego i zamoj-skiego, archidziekanem z szerokimi uprawnieniami jurysdykcyjnymi na całe terytorium galicyjskiej części diecezji chełmskiej¹⁶. Ale i taka forma kościel-nego zarządu w Zamojszczyźnie nie utrzymała się długo. 21 I 1786 zmarł w Brzozowie biskup Betański, a jego następcą Antoni Gołaszewski w odpo-

⁹ S. Młynarczyk, Z dziejów seminarium duchownego łacińskiej diecezji chełmskiej w Krasnymstawie, *Roczniki Humanistyczne*, 4 (1954) z. 3 s. 78; por. St. Tworek, Kochnowski Melchior Jan, w: *Pol. Słow. Biogr.* T. 13 s. 218.

¹⁰ WAP Lublin, Zesp. Kap. Zam. nr 420: Acta consistorii Zamoscensis [fragmenta] ex anno 1783 s. 1—4 (dokum. z 22 IV 1783), 6—13 (dokum. z 20 IX 1783).

¹¹ Wiadomości o profesorach Akademii Zamojskiej, wyd. J. A. Wadowski, Warszawa 1899—1900 s. 61.

¹² Ilość parafii (61 zamiast 50) wzrosła zapewne po przeprowadzonej tu w 1783 r. regu-lacji parafii.

¹³ ADP nr 90: Litterae et edicta, t. V nr 406 s. 243 n.

¹⁴ ADP nr 1: Liber exhibitorum 1784 nr 221.

¹⁵ WAP Lublin, Zesp. Kap. Zam. nr 417: Acta minoris capituli Insignis Collegiatae Za-moscensis vicariorum a. D. 1770 annotari incepta s. 34.

¹⁶ ADP nr 1: Liber exhibitorum 1784/85 nr 913.

wiedzi na nowe żądanie Gubernium Lwowskiego, dekretem z 31 X 1786, cofnął pełnomocnictwa ks. Olgierdowi i podporządkował Zamojszczyznę konsystorzowi generalnemu w Przemyślu¹⁷. Sprawa legalności jurysdykcji była prawdopodobnie załatwiona potajemnie przy nominacji Gołaszewskiego na biskupstwo przemyskie. W r. 1785 oficjałał zamojski obejmował 5 dekanatów (Zamość, Grabowiec, Hrubieszów, Tarnogród, Sokal), 49 parafii (z parafii Bończa wsie Ostrów, Majdan Ostrowski i Majdan Kukawecki pozostały przy Polsce, podobnie z parafii Tartaków wieś Laszki), 10 klasztorów męskich, 2 żeńskie, oraz 60 592 katolików ob. łac. i 21 476 dzieci¹⁸.

26 VIII 1784 arcybiskup Ferdynand Kicki wysunął projekt wcielenia do archidiecezji lwowskiej całej Zamojszczyzny, ale sprzeciwiło się temu Gubernium Lwowskie¹⁹. Zamojszczyzna nieco później została podzielona między obydwie diecezje. W związku z reorganizacją politycznej administracji Galicji, na rozkaz i pod nadzorem gubernium 1 VII 1784 i 2 IX 1784, diecezja przemyska zmieniła wydatnie terytorium na pograniczu z archidiecezją lwowską. I tak 21 V 1784 włączono do diecezji parafie Niemirow i Horyniec z archidiecezji lwowskiej, odstąpione jej przed rokiem²⁰, a 24 VI 1784 dalsze dwie parafie: Bruchnal i Jaworów²¹. Zmiany te potwierdzono w umowie obydwu ordynariuszów 16 VII 1784. W zamian za to 19 VI 1784 diecezja odstąpiła archidiecezji lwowskiej 8 parafii w cyrkule żółkiewskim: Magierów, Mosty, Rawa, Dobrotwór, Stanin, Witków, Potylicz i Uhnów²².

Nie był to jednakże koniec przesunięć granicznych na wschodzie. 21 VII 1784 r. Gubernium Lwowskie powiadomiło obydwu ordynariuszów, że „granice diecezji winny być tak przeprowadzone, by jurysdykcja dwóch biskupów jednego obrządku nie rozciągała się na tereny tego samego obwodu politycznego”. Równocześnie gubernium zaznaczyło, że „w obwodzie samborskim i stryjskim granice obydwu diecezji nie są ostatecznie wyznaczone”²³. Biskup Betański w odpowiedzi na te sugestie w dniu 31 VIII 1784 oświadczył, że:

1° 24 VII 1784 wystawił arcybiskupowi lwowskiemu dokument cesyjny 10 parafii w obwodzie żółkiewskim;

2° w zamian za poczynione ustępstwa, w ramach wyrównania granic, przejął jurysdykcję (24 VIII) nad 7 parafiami z archidiecezji lwowskiej w obwodzie samborskim (Rudki, Komarno, Rumno, Tuligłowy, Wołoszcza łącznie z Niemirowem i Horyńcem);

3° nadto zażądał przyłączenia do diecezji przemyskiej całego obwodu dukielskiego i części obwodu rzeszowskiego z diecezji tarnowskiej²⁴.

¹⁷ ADP nr 96: Liber II-us expeditionum curiae episcopalis Premisliensis 1784—1787 s. 93 n.

¹⁸ ADP nr 244: Consignatio generalis ecclesiarum parochialium et totius cleri Dioecesis Premisliensis continens pagos omnes et eorum distantiam ad ecclesiam, ad quam pertinent ex anno 1785 k. 60—82.

¹⁹ ADP nr 1: Liber exhibitorum nr 414 s. 47, nr 458 s. 51.

²⁰ ADP nr 98: Prothocollum cursoriarum ab an. 1785 R. D. A. W. Betański episcopi Premisliensis s. 148; nr 1: Liber exhibitorum nr 132 s. 14; nr 98: Prothocollum actorum curiae episcopalis Premisliensis 1783—1785, s. 146—149.

²¹ ADP nr 1: Liber exhibitorum nr 142 s. 15.

²² ADP nr 96: Liber II expeditorum curiae episcopalis Premisliensis sub praesulatu R. D. A. W. Gołaszewski episcopi Premisliensis 1784—1787 s. 2—3; nr 1: Liber exhibitorum nr 52 s. 7; por. F. Pawłowski, op. cit. s. 45 i W. Sarna, op. cit. s. 482 (podają neco inne daty).

²³ ADP nr 1: Liber exhibitorum 1784 nr 220.

²⁴ ADP nr K 3: Acta consistorii ex anno 1784 (Betański do Gubernium Lwowskiego — 31 VIII 1784).

Warto tu dodać, że przyłączone parafie z archidiecezji lwowskiej w obwodzie samborskim obejmowały łącznie 71 wsi i 7 232 katolików obrządku łac.²⁵

Ponieważ po r. 1784 nastąpiła w Galicji dalsza reorganizacja terytorialnej administracji państwowej, dlatego w ślad za nią miały miejsce również dalsze zmiany w granicach obydwu diecezji. Na mocy „umowy cesyjnej” z 5 X 1787, podpisanej przez obydwóch ordynariuszów i obydwie kapituły katedralne Lwowa i Przemyśla, diecezja przemyska odstąpiła na rzecz archidiecezji lwowskiej w obwodzie żółkiewskim 2 dekanaty — lubaczowski i sokalski z 20 parafiami i 7 klasztorami łącznie z parafiami Niemirowem i Horyńcem, a także w obwodzie stryjskim 3 parafie: Stryj, Skole i Felicental oraz 1 klasztor (Stryj). Umowa włączyła nadto do powyższej zamiany parafie wymienione jeszcze w r. 1784²⁶. Listem pasterskim z 23 X 1787 biskup Gołaszewski powiadomił duchowieństwo i wiernych obydwóch dekanatów o zaszytych zmianach²⁷. 21 II 1788 nadeszło potwierdzenie umowy cesyjnej przez nadworną kancelarię cesarską w Wiedniu. Ponieważ obydwaj ordynariusze wystąpili z prośbą do cesarza, by mogli się zwrócić do Stolicy Apostolskiej o ostateczną sankcję kanoniczną dokonanych zmian, dlatego kancelaria cesarska donosiła, że „ewentualne zwrócenie się do papieża w tej sprawie pozostawia się ich wolnej decyzji”²⁸. Petycji w tej sprawie skierowanej do Rzymu nie znamy; wiadomo tylko, że zmiany powyższe zatwierdziła Kongregacja Konsystorialna dekrétami z 24 i 26 VI 1791²⁹. Warto dodać, że jeszcze w 1786 r. wiedeńska kancelaria nadworna poddała projekt dalszych przesunięć granicznych w obwodzie żółkiewskim³⁰, ale zostały one zaniechane.

Do wytyczenia nowych granic diecezji doszło również na pograniczu zachodnim z nowo utworzoną diecezją tarnowską. Na żądanie Gubernium Lwowskiego (24 X 1786) podpisali 24 XI 1786 biskup tarnowski Florian Amand Janowski i przemyski Antoni Gołaszewski (2 XII 1786) „umowę cesyjną”, na mocy której 3 dekanaty: głogowski, miechociński i rudnicki z 26 parafiami, 3 klasztorami i 116 102 wiernymi w obwodzie rzeszowskim wyłączono z diecezji tarnowskiej oraz inkorporowano do diecezji przemyskiej³¹, zaś dekanat krośniński z 8 parafiami, 2 klasztorami i 15 907 wiernymi w obwodzie dukielskim odłączono od diecezji przemyskiej i przyłączono do biskupstwa tarnowskiego³². Prawdopodobnie na skutek przesłania „umowy” do kancelarii cesarskiej w Wiedniu przejęcie jurysdykcji kościelnej nastąpiło nieco

²⁵ ADP nr K 7: Acta consistorii ex anno 1784: „Consignatio parochiarum archidioecesis Leopoliensis, quae iuxta altissimam Augustissimae Majestatis decisionem per Excelsum Gubernium intimatam dioecesi Premisliensi adscribi et ab archidioecesi Leopoliensi segregantur”.

²⁶ ADP nr K 10: Acta consistorii 1788 fasc. I—VI nr 440) dokum. or. pap. k. 1—4); nr K 7: Acta consistorii 1787 (bez nru, brulion umowy cesyjnej z 5 X 1787); por. nr 97: Liber annotatarum s. 46—48; Relacje arcybiskupów s. 131; F. P a w ł o w s k i, op. cit. s. 513; T. D ł u g o s z, Części składowe s. 114 n.

²⁷ ADP nr K 8: Acta consistorii 1787 fasc. II (dokum. or. pap.).

²⁸ ADP nr 4: Protocolum exhibitorum 1788 nr 185, 305 (3 IV 1788), 440 (15 V 1788).

²⁹ Catalogus archidioecesis Leopolitanae r. 1. 1882 s. 36, 41, 45, 79.

³⁰ Ōst. HHSt. St. R. nr 97: Protocol 1786, Bd II nr 2398.

³¹ B. K u m o r, Dzieje polityczno-geograficzne diecezji tarnowskiej, Lublin 1958 s. 53 n., 130—134; w ADP (nr 7: Acta consistorii 1787 fasc. I—VII nr 50/16) znajduje się oryginalne „Instrumentum cessionis et acceptationis finitimarum parochiarum, quibus suae Premisliensis et Tarnoviensis dioeceses iuxta limites terrestres Ceas. Reg. in Galicia et Lodomeria Regnis circulatorum quasi per commutationem a respectivis loci ordinariis ritus Latini arundantur” z datą 20 XI i 2 XII 1786.

³² ADP nr 97: Liber annotatarum variarum consignationum s. 66—68.

później. Tak biskup Janowski dopiero 30 VI 1787 przekazał faktycznie jurysdykcję kościelną w obwodzie rzeszowskim biskupowi przemyskiemu Gołaszewskiemu oraz w liście pasterskim z tegoż dnia do kleru i wiernych odstąpionych dekanatów powiadał ich o zaszłych zmianach³³. Natomiast biskup Gołaszewski przekazał podobną jurysdykcję kościelną ordynariuszowi tarnowskiemu dopiero 10 VII 1787 i tegoż dnia powiadomił o tym kler i wiernych dekanatu krośnieńskiego³⁴. Po ostateczne sankcje kanoniczne obydwaj biskupi postanowili zwrócić się do Stolicy Apostolskiej³⁵. Warto też zaznaczyć, że według „Opisu diecezji przemyskiej”, sporządzonego w 1785 r. przez biskupa Betańskiego, faktyczna zamiana jurysdykcji kościelnej na tych terenach miała miejsce już w r. 1785³⁶.

Dalsze zmiany terytorialne diecezji przemyskiej nastąpiły w pierwszym 20-leciu XIX w., w rezultacie trzeciego rozbioru Polski i wojen napoleońskich. Po przyłączeniu Krakowa do monarchii habsburskiej (1795) zniesiono diecezję tarnowską (13 VI 1805), a pap. Pius VII, bullą *Operosa atque indefessa* z 24 IX 1805, przydzielił do diecezji przemyskiej 2 cyrkuli polityczne: tarnowski i jasielski z 9 dekanatami — bieckim, żmigrodzkim, ropczyckim, jasielskim, stryżowskim, mieleckim, pilzneńskim, radomyckim i krośnieńskim, z 148 parafiami i 443 042 wiernymi; 17 IX 1807 arcybiskup lwowski Kajetan Kicki, jako delegat apostolski, wprowadził w życie zarządzenie papieskie³⁷. Po tych zmianach diecezja osiągnęła najobszerniejsze granice w swych dziejach. Na zachodzie sięgała ona biegu Dunajca i Białej, przy czym Tarnów, Biecz i Jasło pozostawały w jej granicach, zaś na wschodzie w rejonie Hrubieszowa opierała się o koryto Bugu.

Tak obszerne terytorium diecezji nie utrzymało się zbyt długo, a na jego wydatnym umniejszeniu zaciążyły znów przyczyny polityczne. Po pokoju wiedeńskim z 19 X 1809 cały okręg zamojski, wraz ze skrawkami dawnego województwa ruskiego, został przyłączony do Księstwa Warszawskiego. W przewidywaniu trudności normalnej komunikacji ze stolicą biskupią w Przemyślu, na skutek powstania nowej granicy politycznej, biskup Gołaszewski wkrótce po 1809 r. powołał do życia dla Zamojszczyzny zarząd tymczasowy z ograniczoną jurysdykcją kościelną (*iudex surrogatus*)³⁸. Pomimo tego, rząd Księstwa Warszawskiego, za pośrednictwem prefekta departamentu lubelskiego, zażądał przed 30 X 1810 od biskupa przemyskiego delegowania jurysdykcji kościelnej na Zamojszczyznę biskupowi W. Skarszewskiemu w Lublinie³⁹. Po konsultacji z Gubernium Lwowskim (2 XI 1810)

³³ ADP nr K 7: Acta consistorii 1787 fasc. I—VI nr 401 (Janowski do Gołaszewskiego — 30 VI 1787; Janowski do kleru i wiernych 3 dekanatów — 30 VI 1787; Janowski do dziekanów diecezji tarnowskiej — 30 VI 1787).

³⁴ Ibid. (Gołaszewski do dziekana krośnieńskiego — 10 VII 1787).

³⁵ B. Kumor, op. cit. s. 134 n.

³⁶ ADP nr 244: *Consignatio generalis ecclesiarum parochialium et totius cleri dioecesis Premisliensis...* a. D. 1785 k. 2 nn.

³⁷ B. Kumor, op. cit. s. 62—64, 141—146.

³⁸ ADP nr K 58: Acta consistorii 1810 nr 685: „Verum equidem est, quod infrascriptus [episcopus Premisliensis] in circulo [Zamocensi] mox dicti clerum et ecclesias iurisdictionem suam per delegatum et constitutum a se illic surrogatum ita curavit exerceri, ut prorsus bono spirituali illarum conveniebat”.

³⁹ ADP nr 23: *Protocollum 1810 nr 685*: „Exc-mus loci ordinarius, obtenta requisitione a praefecto departamenti Lublinensis Ducatus Varsaviensis, ut regimen ecclesiarum parochialium circulo Zamocensi contentarum, illustrissimo episcopo Lublinensi Skarszewski resignaret — —”.

i nadworną kancelarią cesarską w Wiedniu (1 II 1811)⁴⁰, biskup Gołaszewski wydał 11 II 1811 dekret, mocą którego delegował jurysdykcję biskupowi Skarszewskiemu na tę część diecezji przemyskiej, która znalazła się w nowych granicach politycznych Księstwa Warszawskiego; pod względem administracji kościelnej były to 4 dekanaty: zamojski, hrubieszowski, tomaszowski i tarnogrodzki — 31 parafiami, 1 kolegiatą (Zamość), 6 klasztorami męskimi; było tu 17 miast, 395 wsi oraz 26 842 wiernych zamieszkałych w miastach i 24 424 na wsi⁴¹. Tereny te włączył do diecezji lubelskiej pap. Pius VII bullą *Ex imposita nobis* z 30 VI 1818⁴²; 15 XII 1818 r. biskup lubelski Wojciech Skarszewski przejął zwyczajną jurysdykcję kościelną nad Zamojszczyzną⁴³.

W tym kontekście należy zauważyć, że traktat wiedeński z r. 1809 w art. 4 przewidywał oddanie na rzecz Księstwa Warszawskiego całego okręgu zamojskiego, przy czym granice zachodnie między obydwoma państwami miały biec rzeką San od rejonu wsi Kuryłówka (Galicja) i Łazów (Księstwo Warszawskie) aż do jej ujścia do Wisły⁴⁴. Taką też granicę polityczną między Galicją a Księstwem Warszawskim podaje P Chmielowski⁴⁵. Takie też w konsekwencji miały być granice kościelne między diecezjami przemyską i lubelską. Tymczasem w rzeczywistości granice kościelne i polityczne na tym odcinku uformowane zostały nieco inaczej. Austria zatrzymała na prawym brzegu Sanu obszar 8,67 mil kw.⁴⁶, zaś przy diecezji przemyskiej pozostały prawobrzeżne parafie: Bieliny, Pniów, Pysznica, Radomyśl i Ulanów, co potwierdza również schematyzm diecezjalny z r. 1810⁴⁷. Na tym samym odcinku granicznym doszło do małych korektur jeszcze w r. 1826; Austria oddała wtenczas na rzecz Rosji wieś Hutor k. Krzeszowa, zaś Rosja odstąpiła Austrii wieś Jurów i pola wsi Szlatyń (parafia Jarczew) oraz część wsi Zylka (parafia Tomaszów Lubelski).

Dalsze straty terytorialne poniosła diecezja w związku z wyłączeniem Krakowa z monarchii austriackiej. Stało się to głównym powodem przywrócenia do życia diecezji tarnowskiej (od 1821 do 1826 — diecezja tyniecka), do której pap. Pius VII, bullą *Studium paterni affectus* z 21 IX 1821, włączył m. in. z diecezji przemyskiej okręg tarnowski z 4 dekanatami: pilzneńskim, radomyśkim, mieleckim i ropczyckim, 81 parafiami (w tym 7 filii) i 221 683 wiernych⁴⁸. Uformowane w ten sposób terytorium diecezji przetrwało bez zmian do 1925 r.

W r. 1785, już po włączeniu Zamojszczyzny, diecezja obejmowała 3 archi-

⁴⁰ ADP nr 24: Protocollum 1811 nr 98.

⁴¹ Arch. S. Congr. Concilii Romae, Relationes episcoporum: Relatio de statu diocesis Premisliensis 25 IX 1818; ADL nr 171: Protocollon s. 542—560, 1068—1069; por. F. Pawłowski, op. cit. s. 46; W. Sarna, op. cit. s. 519 (podają 38 parafii).

⁴² Papiestwo wobec sprawy polskiej s. 277 n.

⁴³ ADL A nr 171: Protocollon s. 1874—1876.

⁴⁴ Recueil res traités, conventions et actes diplomatiques concernant la Pologne 1762—1862 par le Comte D'Angeberg, Paris 1862 s. 519: „Il pourra être fait entre S. M. l'Empereur d'Autriche et S. M. le Roi de Saxe une fixation de limite telle que le San, depuis le point au'il touche le cercle de Zamość jusqu'a son confluent dans la Vistule, serve de limite aux deux etats”.

⁴⁵ P. Chmielowski, Dzieje Księstwa Warszawskiego, Warszawa 1897, t. III s. 8.

⁴⁶ H. Grossman, Rozległość Galicji po zajęciu jej przez Austrię, *Kwartalnik Historyczny*, 25 (1911) s. 476.

⁴⁷ Schematismus universi cleri dioecesis Premisliensis r. l. pro anno 1810 s. 20 n.

⁴⁸ ADT, fasc. Acta 1822: Consignatio omnium ecclesiarum dioecesis Tynecensis 1822; por. B. Kumor, op. cit. s. 75, 155—159.

diakonaty (Brzozów, Jarosław, Przemyśl), oficjałat zamojski, 3 kolegiaty (Brzozów, Jarosław, Zamość), 20 dekanatów, 220 parafii, 45 klasztorów męskich i 407 260 wiernych⁴⁹. W r. 1810, po utracie Zamojszczyzny oraz po zyskaniu okręgów administracyjnych jasielskiego i tarnowskiego, diecezja liczyła 6 okręgów, politycznych (Jasło, Przemyśl, Rzeszów, Sambor, Sanok i Tarnów), 27 dekanatów, 332 parafie, 10 kapelanii lokanych, 20 filii, 28 klasztorów męskich, 2 żeńskie, 1 seminarium (61 kleryków), 407 kapłanów i 765 770 wiernych⁵⁰. Po ostatecznym uformowaniu się terytorium diecezji obejmowała ona w r. 1825 — 5 obwodów politycznych (Jasło, Przemyśl, Rzeszów, Sambor, Sanok), 23 dekanaty, 274 parafii, 10 filii, 1 kolegiatę (Jarosław), 24 klasztory męskie, 3 klasztory żeńskie, 1 seminarium (54 kleryków), 6 szpitali i ok. 600 000 wiernych obrz. łac. Sam Przemyśl liczył około 250 domów murowanych, 3 500 wiernych ob. łac., 1 parafię (katedralną), 2 klasztory męskie, 1 żeński i 2 szpitale⁵¹. W r. 1834 diecezja dzieliła się na 23 dekanaty, 265 parafii, 8 kapelanii lokalnych, 12 filii, posiadała 1 seminarium (54 kleryków), 23 klasztory męskie, 3 klasztory żeńskie i 653 260 wiernych⁵². W r. 1858 diecezja liczyła 24 dekanaty, 274 parafie, 10 kapelanii lokalnych, 13 ekspozytur, 17 filii, 22 klasztory męskie, 3 klasztory żeńskie, 1 seminarium (63 kleryków), 457 kapłanów diecezjalnych, 90 kapłanów zakonnych, 24 braci zakonnych, 30 zakonnice, 648 367 katolików ob. łac., 550 000 katolików obrz. greckokatolickiego, 6 192 akatolików i 71 430 żydów⁵³. W r. 1875 diecezja była podzielona na 27 dekanatów i posiadała 4 propozytury, 265 parafii, 13 kapelanii, 14 filii, 23 klasztory męskie, 1 żeński, 10 domów zakonnych żeńskich, 454 kapłanów diecezjalnych, 92 zakonnych i 777 894 wiernych⁵⁴. W r. 1913: 32 dekanaty, 320 parafii, 191 innych placówek duszpasterskich, 478 kapłanów diecezjalnych, 7 zakonnych i 1 281 166 wiernych⁵⁵.

Kapituła katedralna, dekretem kancelarii nadwornej z 23 XI 1787, została zredukowana do 3 prałatur (prepozyt, dziekan, scholastyk) i 3 kanonii gremialnych⁵⁶.

4. DIECEZJA TARNOWSKA

Na mocy traktatu rozbiorowego, potwierdzonego przez sejm z 18 IX 1773, Austria weszła w posiadanie m. in. części diecezji krakowskiej zwanej odąd „Cisvistulana”, obejmującej w r. 1784 26 dekanatów (bocheński, brzeski, wielicki, wojnicki, biecki, dębowiecki, jasielski, strzyżowski, myślenicki, oświęcimski, skawiński, wadowicki, żywiecki, głogowski, miechociński, rudnicki, bobowski, łącki, nowosądecki, nowotararski, tymbarski, mielecki, pilzneński, radomyski, ropczycki, spiski), 400 parafii, 4 kolegiaty (Tarnów, Nowy Sącz,

⁴⁹ ADP nr 97: Liber annotatarum variorum consignationum s. 25—31, 51; nr 244: Consignatio generalis ecclesiarum parochialium et totius cleri dioecesis Premisliensis continens pagos omnes... a. D. 1785 k. 89.

⁵⁰ Schematismus universi cleri dioecesis Premisliensis r. l. pro anno 1810 s. 48.

⁵¹ BAV, Proces. consist., vol. 223: Processus R. D. Joannis Potoczki ad episcopatum Premisliensem nominati et promovendi et super statu ecclesiae cathedralis Premisliensis 1825 k. 306—309.

⁵² Schematismus cleri dioecesis Premisliensis r. l. pro anno 1834 s. 76.

⁵³ Schematismus venerab. cleri dioecesanı r. l. Premisliensis pro anno 1858 s. 92 n.

⁵⁴ Schematismus cleri dioecesis Premisliensis rit. lat. 1876 s. 216—217.

⁵⁵ Schematismus cleri dioecesis Premisliensis rit. lat. 1913.

⁵⁶ W. Sarna, op. cit. s. 514.

Wojnicz, Bobowa), i 1 139 436 wiernych¹. W sumie było to terytorium archidiakonatu sądeckiego, wojnickiego, prepozytury tarnowskiej oraz części archidiakonatów: krakowskiego, sandomierskiego i zawichojskiego². Starania Austrii o wyłączenie tych terenów z diecezji krakowskiej i uformowania z nich nowego biskupstwa rozpoczęły się jeszcze przed ratyfikacją traktatu rozbiorowego, a więc od początku 1773 r. Autorem ich był gubernator Galicji hr. Pergen (25 I 1773). Według jego planów nowa diecezja, ze stolicą w Tarnowie, miała objąć swymi granicami „galicyjską” część diecezji krakowskiej, a jej uposażenie miały stanowić posiadłości tej ostatniej w Galicji³. Z projektem tym zwróciła się ces. Maria Teresa do pap. Klemensa XIV (24 I 1774)⁴. Papież, który zaangażował się czynnie w obronie całości ziem Polski w okresie jej pierwszego rozbioru, odniósł się do projektu negatywnie; wszelkie pertraktacje na ten temat uzależnione były od zgody rządu polskiego i biskupa krakowskiego.

Tymczasem poważna choroba biskupa Sołtyka i plan mianowania biskupa płockiego, będącego bratem króla Polski, M. J. Poniatowskiego, koadiutorem z prawem następstwa w Krakowie (1774) przyspieszyły wydatnie kroki administracji józefińskiej. 25 VII 1774 Gubernium Galicyjskie, licząc się z uprzednią odmową Rzymu, opracowało nowy plan separacji „galicyjskiej” części diecezji krakowskiej. Miała ona być urządzona w formie wikariatu apostolskiego, zależnego bezpośrednio od Stolicy Apostolskiej, a kancelaria wiedeńska orzekła nadto, że wikariusz apostolski winien być wzięty z czeskiego lub morawskiego kleru; 2 VIII 1774 Wiedeń wysunął na to stanowisko ks. Macieja Chorińskiego, którego faktycznie cesarzowa mianowała na to stanowisko 7 sierpnia⁵. Nie objął on jednakże nigdy urzędu, a to ze względu na brak confirmacji papieskiej i objęcie rządów w Krakowie przez koadjutora Poniatowskiego (19 II 1775).

Planów utworzenia wikariatu apostolskiego dla Ciswistulany w Wiedniu nie zarzucono. Postanowieniem kancelarii nadwornej z 18 X 1776 zmieniono go o tyle, że na stanowisko wikariusza zaproponowano ks. Franciszka Schubirza, kanonika ołomunieckiego, a nominacja jego miała być ogłoszona w wypadku śmierci biskupa Sołtyka⁶. 3 II 1777 cesarzowa zwróciła się w tej sprawie do pap. Piusa VI⁷; w odpowiedzi na to papież polecił nuncjuszowi wiedeńskiemu oświadczyć, że bez zgody rządu polskiego wszelkie starania skazane są na niepowodzenie. Poprzez cały r. 1777 rząd austriacki rozwijał szeroką akcję dyplomatyczną na rzecz swoich planów w Rzymie, Lwowie, Krakowie i Warszawie. Nowością tej akcji był projekt mianowania drugiego koadjutora przez biskupa Sołtyka dla „galicyjskiej” części diecezji krakow-

¹ B. Kumor, *Dzieje polityczno-geograficzne diecezji tarnowskiej*, Lublin 1958 s. 16; por. J. Rzepa, *Konsystorz generalny* s. 141.

² Zagadnienie separacji „galicyjskiej” części diecezji krakowskiej w czasie od 1772 do 1785 r. szczegółowo opracowali: Wł. Chotkowski (*Historia polityczna*, t. II s. 19–59), J. Rzepa (*Konsystorz generalny w Tarnowie (1781–1785), Nasza Przeszłość*, 7 (1958) s. 139–177) i B. Kumor (*Dzieje polityczno-geograficzne diecezji* s. 13–43). Dlatego ten odcinek pracy będzie dokumentowany tylko przez nowe przyczynki źródłowe.

³ B. Kumor, op. cit. s. 17 n.; W. Chotkowski, op. cit., t. II s. 23 n.

⁴ W. Chotkowski, op. cit. s. 24; Dodatki nr 2 s. 504.

⁵ *Öst. HHSt. St. R.* nr 51: *Protocoll 1774*, Bd II nr 203, 1926; por. W. Chotkowski, op. cit. s. 27 nn.

⁶ *Öst. HHSt. St. R.* nr 57: *Protocoll 1774* nr 1926, 2030; nr 59: *Protocoll 1776*, Bd II nr 1776.

⁷ *Ibid.*, *St. R.* nr 61: *Protocoll 1777*, Bd I nr 462, 500; W. Chotkowski, op. cit., t. II Dodatki nr 2 s. 504–505.

skiej. Warunki stawiane ze strony polskiej, zarówno przez biskupa Sołtyka i jego koadiutora jak i rządu, streszczały się w następujących punktach:

1° biskup krakowski nie może równocześnie mieć dwóch koadiutorów, albowiem taki plan jest sprzeczny z prawem kościelnym;

2° ewentualny podział diecezji krakowskiej jest zależny nade wszystko od zgody biskupa Sołtyka i jego koadiutora;

3° w wypadku zachowania przez Austrię wszelkich dóbr i dochodów biskupów krakowskich w Galicji, ordynariusz krakowski mógłby zamianować osobnego wikariusza generalnego dla przedwiślańskiej części diecezji⁸.

Do tych warunków, które przyjął Wiedeń, dołączono jeszcze jeden, a mianowicie, żeby ordynariusz krakowski i jego koadiutor przesłali do Rzymu formalną zgodę na późniejszy podział diecezji⁹. W ten sposób po 5 latach targów osiągnięto rozwiązanie kompromisowe; cesarzowa wstrzymała starania o separację części diecezji galicyjskich, a biskup Sołtyk, dekretem z dnia 27 IX 1777 utworzył dla „galicyjskiej” części diecezji krakowskiej konsystorz generalny w Zakrzówku k. Krakowa i na urząd ten powołał swego biskupa pomocniczego Potkańskiego. Na skutek dalszych żądań Gubernium Lwowskiego biskup Sołtyk przeniósł siedzibę oficjałatu generalnego do Tarnowa (26 II 1781) i na oficjała powołał prepozyta kolegiaty w Wojniczcu i proboszcza w Radłowie, ks. Jana Duwalla¹⁰. Tak więc w chwili objęcia rządów w Cesarstwie przez Józefa II „galicyjska” część diecezji była tylko luźno związana z Krakowem; więzy te miały być niebawem całkowicie zerwane.

Od pierwszych bowiem chwil rządów nowego cesarza odżył projekt utworzenia biskupstwa w Tarnowie. Na polecenie ks. Kaunitza (21 XII 1781), ambasador austriacki w Warszawie powiadomił rząd polski, że w wypadku śmierci biskupa krakowskiego Austria przystąpi niezwłocznie do separacji diecezji „galicyjskiej” i mianowania dla niej własnego biskupa¹¹. Okazja wyczekiwana nadarzyła się bardzo szybko; na skutek choroby psychicznej biskupa Sołtyka i jego odosobnienia (9 II 1782), oraz powołania przez kapitułę do rządów diecezją koadiutora Poniatowskiego, rząd wiedeński polecił 5 III 1782 przejąć jurysdykcję w „galicyjskiej” części diecezji biskupowi przemyskiemu T. Kierskiemu „jako najbliższemu”, zarządzać nią na sposób sede vacante oraz delegować w własnym imieniu władzę wikariusza generalnego ks. Duwallowi; 16 III 1782 Gubernium Lwowskie powiadomiło biskupa Kierskiego o decyzji cesarza¹². Ponieważ 24 III 1782 ks. Duwall zgłosił się po odpowiednie pełnomocnictwa w Przemyślu, dlatego biskup Kierski, listem pasterskim z 13 IV 1782, ogłosił duchowieństwu i wiernym przejęcie jurysdykcji kościelnej w galicyjskiej części diecezji krakowskiej i delegował ją,

⁸ Öst. HHSt. 13 Polen III, 71. Innere Verwaltung 1772—1803 k. 269—270' (Stan. August król Polski do ces. Marii Teresy — 8 XI 1777); por. W. Chotkowski, op. cit., t. II s. 45; Arch. Secret. Vat. Arch. Nunz. di Varsavia. Vol. 144 k. 33' n. (Sołtyk do Auersperga — 4 XI 1777).

⁹ Öst. HHSt. St. R. nr 62: Protocoll 1777, Bd II nr 2257 (28 XI 1777).

¹⁰ Arch. Paraf. w Wojniczcu, sygn. I/4/6/332: Prothocollum ecclesiae collegiatae Voynicensis a. D. 1780 s. 18 n.; Wl. Chotkowski, op. cit., t. II s. 15—19; J. Rzepa, op. cit. s. 145—152; B. Kumor, Dzieje s. 23—28.

¹¹ Öst. HHSt. St. R. nr 78: Protocoll 1782, Bd I nr 971.

¹² Öst. HHSt. St. R. nr 78: Protocoll 1782, Bd I nr 678, 707, 723; ADP (= ADPrzem.) nr 88: Litterae et edicta, t. III nr 543 s. 73—74; B. Kumor, op. cit., Dodatki nr 3 s. 109 n.; ADPrzem. nr K 3: Acta consistorii 1782 (Gubernium Lwowskie do Kierskiego — 16 III 1782).

jako swemu wikariuszowi generalnemu, ks. J. Duwallowi¹³. Dla zapewnienia legalności rządów kościelnych biskup M. J. Poniatowski delegował odpowiednio upoważnienia jurysdykcyjne biskupowi w Przemyślu¹⁴.

Na szczęście te samowolne zarządzenia państwowe zostały wkrótce odwołane. Wprawdzie w międzyczasie kancelaria cesarska w Wiedniu wysunęła projekt mianowania osobnego koadiutora dla „galicyjskiej” części diecezji w osobie kanonika lwowskiego, ks. Podhajeckiego (27 III 1782), ale już 10 IV 1782 poleciła odwołać administrację biskupa przemyskiego i nakazała ks. Duwallowi dalsze pełnienie obowiązków wikariusza generalnego na mocy delegacji biskupa krakowskiego, „jako że ten otrzymał ją od prawowitego biskupa”; 26 IV tr. biskup Kiński odwołał swoją administrację¹⁵. Nie oznaczało to jednakże rezygnacji z projektu utworzenia biskupstwa w Tarnowie.

W celu wywarcia swego nacisku na biskupa Poniatowskiego i kapitułę krakowską ces. Józef II postanowił 4 V sekwestrację dóbr biskupstwa w Galicji, a 19 VII i 23 IX 1782 rozważał projekt nadwornej kancelarii o przekazaniu jurysdykcji kościelnej biskupowi pomocniczemu z Przemyśla Sierakowskiemu¹⁶. Ostatecznie zadecydował, że jako król węgierski zamianuje ks. Duwalla biskupem tytularnym z uposażeniem rocznym 2000 fl.¹⁷. Ale również takie rozwiązanie napotkało na opór ze strony Rzymu i cesarz zadowolili się poleceniem biskupowi przemyskiemu, by mógł spełniać w „galicyjskiej” części diecezji czynności pontyfikalne (8 XI 1782)¹⁸.

20 II 1783 władzę kościelną w diecezji krakowskiej przejął, jako koadiutor, biskup Poniatowski. Fakt ten podzielał na Wiedeń jak iskra elektryczna. Posunięcia mające na celu utworzenie diecezji tarnowskiej posypały się w tempie bardzo szybkim. 4 III ces. Józef II zdecydował nieodwołalnie utworzenie biskupstwa, 7 III przekazał sprawę do załatwienia posłowi austriackiemu przy Watykanie, a 23 IV 1783 r. zatwierdził projekt utworzenia kancelarii konsystorskiej w Tarnowie i mianowania ks. Duwalla biskupem tytularnym¹⁹. Wprawdzie 30 V 1783 wrócono jeszcze raz do projektu wikariatu apostołskiego i koadiutora dla „galicyjskiej” części diecezji²⁰, ale trzymając się taktyki faktów dokonanych cesarz, dekretem z dnia 20 IX 1783, utworzył diecezję tarnowską z obszarów „galicyjskiej” części diecezji krakowskiej i jej pierwszym biskupem zamianował ks. Jana Duwalla²¹. Diecezja istniała wprawdzie nielegalnie, ale jej rządca posiadał prawowitą jurysdykcję kościelną od ordynariusza krakowskiego.

W celu przyspieszenia rokowań z Krakowem i Warszawą — których

¹³ ADP nr 99: Liber continens litteras et acta varia R. D. A. V. Betański — coadiutoris ep. Premsl. 1780—1786 s. 33, 46; Arch. Paraf. w Pilźnie: Prothocollum... 1780—1784 s. 45—46 (13 IV 1782); ADP nr 88: Litterae et edicta, t. III nr 543 s. 74—75 (14 IV 1782); nr K 3: Acta consistorii 1782 (Duwall do Kińskiego — 24 III 1782).

¹⁴ B. Kumor, Dzieje s. 32.

¹⁵ ADP nr 88: Litterae et edicta, t. III nr 536 s. 132, nr 587 s. 132 n., Arch. Paraf. w Pilźnie: Prothocollum 1780—1784, s. 50; Arch. Paraf. w Wojniezu, sygn. I/4/6332: Prothocollum 1780 s. 66.

¹⁶ Öst. HHSt. St. R. nr 78: Protocoll 1782, Bd I nr 1372 (4 V 1782); nr 79: Protocoll 1782, Bd II nr 23, 45 (19 VII 1782); nr 80: Protocoll 1782, Bd III nr 3263 (23 IX 1782).

¹⁷ Ibid. nr 80: Protocoll 1782, Bd III nr 3263, 3436.

¹⁸ ADP nr 89: Litterae et edicta, t. IV nr 766 s. 52.

¹⁹ Öst. HHSt. R. nr 82: Protocoll 1783, Bd I nr 782 (7 III 1783), nr 850 (4 III 1783), nr 1476 (23 IV 1783).

²⁰ Ibid. nr 83: Protocoll 1783, Bd II nr 1827 (30 V 1783), 3810 (11 X 1783).

²¹ B. Kumor, op. cit., Dodatki nr 4 s. 110—111; ADP nr 90: Litterae et edicta, t. V nr 397 s. 205; Arch. Paraf. w Pilźnie: Prothocollum, t. II s. 163 n.

zgody Stolica Apostolska domagała się, cesarz dekretem z 5 IV 1784 oświadczył, „że w żadnym wypadku koadiutor krakowski nie może spełniać jurysdykcji kościelnej w Galicji”. Od czerwca 1784 r. Wiedeń znów rozpoczął pertraktacje w Rzymie, Warszawie i Krakowie²²; zdawano sobie bowiem sprawę, że bez sankcji kanonicznej dotychczasowy faktyczny stan nie ulegnie zmianie. Na wniosek Komisji do Spraw Duchownych (29 I 1785) cesarz polecił Gubernium Lwowskiemu wszcząć rozmowy z kapitułą krakowską i biskupem Poniatowskim (14 II 1785), a nieco wcześniej (10 II 1785) podobne polecenie przekazał posłowi austriackiemu w Rzymie, w celu poczynienia zabiegów o uzyskanie bulli konfirmacyjnej dla nominata na biskupstwo tarnowskie ks. Duwalla²³. W tej sytuacji Warszawa i Kraków zgodziły się na rokowania, które rozpoczęto jeszcze pod koniec kwietnia 1785 r. w Warszawie²⁴. Po przeszło dwumiesięcznych rokowaniach 4 VII 1785 obydwie strony podpisały umowę; na mocy tego tzw. „przyjacielskiego układu”:

1° biskup koadiutor Poniatowski i kapituła krakowska zgodzili się na separację „galicyjskiej” części diecezji i utworzenie biskupstwa w Tarnowie;

2° biskup i kapituła krakowska odstąpili galicyjskie dobra biskupstwa nowej diecezji tarnowskiej, zaś dobra duchowieństwa galicyjskiego w Polsce zostały przekazane na rekompensatę biskupstwu i kapitule krakowskiej;

3° rząd austriacki zobowiązał się dopłacić biskupstwu i Uniwersytetowi Krakowskiemu, tytułem odszkodowania. 400 tys. zł pol. (140 tys. flor.)²⁵.

Dnia 18 X kapituła potwierdziła układ, 20 X — prymas Poniatowski, a już 3 VIII 1785 — Austria²⁶. Dopiero teraz sprawy kanonicznej erekcji potoczyły się szybko naprzód. 1 X 1785 rozpoczął się papieski proces informacyjny w sprawie erekcji diecezji i prekonizacji ks. Duwalla na jej pierwszego biskupa²⁷, a 1 XI 1785 ces. Józef II wydał dekret fundacyjny dla nowego biskupstwa i kapituły katedralnej w Tarnowie²⁸. W międzyczasie zmarł ks. J. Duwall (13 XII 1785), a jego następcą został zamianowany 24 XII 1785 r. ks. Florian Amand Janowski²⁹. Wobec braku kapituły katedralnej w Tarnowie i ze względu na to, że Kraków faktycznie nie spełniał jurysdykcji w Galicji od 1778 r., prepozyt kapituły kolegiackiej ks. Paweł Rola Lubieniecki zwrócił się 13 XII 1785 do biskupa Gołaszewskiego w Przemyślu o jurysdykcję kościelną, „jeżeli taką posiada”. Ponieważ ten odpowiedział

²² Öst. HHSt. St. R. nr 86: *Protocoll 1784*, Bd I nr 1018 (5 IV 1784); nr 87: *Protocoll 1784*, Bd II nr 2029 (12 VI 1784); nr 88: *Protocoll 1784*, Bd III nr 3875 (8 X 1784); nr 89: *Protocoll 1784*, Bd IV nr 4333.

²³ *Ibid.* nr 91: *Protocoll 1785*, Bd I nr 455, 506, 603, 896.

²⁴ *Ibid.* nr 92: *Protocoll 1785*, Bd II nr 1733 (25 IV 1785), 2209 (27 V 1785); por. M. Pęc k o w s k i, Józef Olechowski archidlakon krakowski s. 128 n.

²⁵ Öst. HHSt.: *Repertorium I 1701—1800*, XIV/I Bd XII (dokument oryg. perg. z 18 i 22 X 1785); St. A. 13 Polen III, 71: *Innere Verwaltung 1772—1803 k. 267—268* (kopia); BAV, *Proces. consist.*, vol. 187: *Processus super statu ecclesiae Tarnoviensis nunc primum auctoritate apostolica in cathedralem erigendae et super qualitatibus R. D. Joannis Duwal. ad episcopatum Tarnoviensem... promovendi 1785 k. 318—318'* (kopia); AKapMK: *Acta actorum capit. Cracov.*, vol. XXV s. 618—620 (kopia), 636—639 (kopia), 642—645 (kopia); ADT: P. Brodziński, *Ilustr. ac R. D. Joanni a s. Facundo... pro novo anno 1818 s. 35—38* (kopia).

²⁶ AKapMK: *Acta actorum*, vol. XXV s. 639—640 (kopia dokum. z 3 VIII 1785), 645—646 (kopia dokum. z 18 i 22 X 1785).

²⁷ BAV, *Proces. consist.*, vol. 187: *Processus super statu ecclesiae Tarnoviensis... 1785 k. 282—326*.

²⁸ Öst. HHSt. R. nr 94: *Protocoll 1785*, Bd IV nr 4491.

²⁹ Öst. HHSt. St. R. nr 96: *Protocoll 1786*, Bd I nr 67, 734; por. B. K u m o r, Janowski Florian Amand, w: *Pol. Słow. Biogr.*, t. X s. 563.

odmownie, dlatego arcybiskup lwowski F. Kicki, dokumentem z dnia 31 XII 1785, mianował ks. Lubienieckiego „administratorem generalnym in spiritualibus diecezji tarnowskiej”³⁰.

W tej sytuacji pap. Pius VI, bullą *In suprema beati Petri cathedra* z 13 III 1786, erygował diecezję tarnowską³¹. 14 V 1786 kancelaria cesarska dała placetum dla wykonania bull papieskich³², a 13 VIII 1786, w dniu konsekracji biskupa Janowskiego, zostały one ogłoszone. Po 14 latach nieprzerwanych wysiłków diecezja zaczęła żyć. 29 VII 1786 zapadła decyzja cesarska o ustroju kapituły katedralnej³³, a 18 I 1789 Józef II, dekretem *Peculiarem gerimus curam*, wydał dokument fundacyjny biskupstwa i kapituły³⁴.

Wkrótce po kanonicznej erekcji diecezji przyszyły pierwsze zmiany w jej terytorium. W ramach dostosowywania terytorialnej organizacji kościelnej do administracji państwowej biskup Janowski, na żądanie Gubernium Lwowskiego, podpisał (20 XI 1786) umowę cesyjną z biskupem przemyskim A. Gołaszewskim (2 XII 1786), mocą której diecezja odstąpiła biskupstwu przemyskiemu 3 dekanaty: głogowski, miechociński i rudnicki z 28 parafiami (Miechocin, Wielowieś, Trześń, Gorzyce, Wrzawy, Pniów, Radomyśl n. Sanem, Zaleszany, Turbia, Pysznica, Górno, Jerzowe, Rudnik, Raclawice, Łętownia, Bieliny, Ulanów, Grębów, Rozwadów, Głogów, Mrowla, Sędziszów, Trzciana, Zgłobień, Przewrotne, Raniżów, Majdan, Dzikowiec), 4 klasztorami, 116 000 wiernych³⁵, w zamian za przyłączony z diecezji przemyskiej dekanat krośnieński z 8 parafiami (Krosno, Krościenko Wyżne, Korczyzna, Odrzykoń, Wrocanka, Targowisko, Błazowa, Futoma), 2 klasztorami męskimi i 12 kapłanami, oraz 15 907 wiernych³⁶. Ponieważ przeprowadzone zmiany były projektowane już uprzednio, dlatego 18 VII 1786 biskup Janowski postanowił zwrócić się do Stolicy Apostolskiej o odpowiednie dokumenty, ale pod wpływem biskupa Gołaszewskiego (28 VIII 1786) zdecydował się (20 IX 1786) przedstawić jej sprawę do zatwierdzenia dopiero po dokonaniu planowanych zmian³⁷. Dokumentu papieskiego nie znamy.

Wkrótce po pierwszym rozbiorze Polski, a zwłaszcza od czasu utworzenia diecezji spiskiej (1775), kancelaria wiedeńska zaczęła zabiegać o wydzielenie z diecezji krakowskiej całego okręgu lubowelskiego, jako przynależnego do Węgier, i wcielenia go do diecezji spiskiej³⁸. Ale i tu napotkano na poważne trudności ze strony Krakowa, dlatego w 1778 r. sprawę separacji Spisza odłożono. Wznowila ją powtórnie kancelaria węgierska 9 X 1781, ale ces. Józef II zadecydował (25 XI 1781), że sprawa ta zostanie załatwiona łącznie z erekcją diecezji tarnowskiej³⁹.

Po kanonicznej erekcji diecezji, prawie równocześnie z delimitacją na pograniczu diecezji przemyskiej, na żądanie kancelarii węgierskiej, biskup

³⁰ ADP nr 1: Liber exhibitorem 1785 nr 1544 s. 209, nr 1575 s. 216.

³¹ B. Kumor, *Dzieje polityczno-geog.* s. 36, 111–127; data 13 III 1786 a nie 1785 (*Anno incarnationis Dominicae 1785*).

³² Öst. HHSt. nr 97: Protocoll 1786, Bd II nr 1944.

³³ Ibid. nr 2801.

³⁴ B. Kumor, *Dzieje*, Dodatki nr 6 s. 127–129.

³⁵ Ibid. s. 52–54, 130–135.

³⁶ ADP nr 97: Liber annotatarum variorum consignationum s. 66–68.

³⁷ ADT: Prothocollum exhibitorem et expeditorum per R. D. episcopum Tarnoviensem... a tempore nominationis ejusdem in antistitem confectum a. D. 1786 nr II s. 2 (18 VII 1786), nr 12 s. 28 (28 VIII 1786); por. B. Kumor, op. cit., Dodatki nr 9a s. 135.

³⁸ W. Chotkowski, op. cit., t. II s. 60 nn.; B. Kumor, op. cit. s. 54 nn.

³⁹ Öst. HHSt. St. R. nr 76: Protocoll 1781, Bd III nr 2731.

Janowski, dekretem z dnia 10 XII 1786, utworzył generalny wikariat wieczysty dla Spisza z dekanatu spiskiego, obejmującego 7 parafii i 1 klasztor (Podoliniec, Lubowla Stara, Lubowla Nowa, Gniazdo, Drużkabi Górne, Drużbaki Dolne i Hobgard), a nadto 4 wioski wydzielone z parafii Piwniczna (Kacze, Mniszek, Międzybrodzie, Granastaw), zlecając jurysdykcję na tym terenie ordynariuszowi diecezji spiskiej; ostatecznie, na mocy dekretu kancelarii nadwornej z 17 I 1811, dekanat spiski został inkorporowany do diecezji spiskiej⁴⁰.

Trzeci rozbiór Polski i włączenie do posiadłości habsburskich Krakowa zadecydowało w głównej mierze o zniesieniu diecezji tarnowskiej i przeniesieniu kapituły katedralnej do Kielc. Projekt taki, opracowany przez Gubernium Galicyjskie jeszcze 13 VIII 1801, zatwierdził ces. Franciszek II 20 VIII 1801⁴¹. Rokowania z Rzymem, przedłużone wojnami napoleońskimi, doprowadziły do realizacji planu. Na mocy bulli pap. Piusa VII *Indefessum personarum regia dignitate* z 13 VI 1805, diecezja została zniesiona, kapituła katedralna przeniesiona do Kielc, a dalsza bulla tegoż papieża — *Operosa atque indefessa* z 24 IX 1805 podzieliła terytorium diecezji tarnowskiej między dwa sąsiednie biskupstwa: Kraków i Przemyśl, przy czym diecezja przemyska otrzymała dwa okręgi polityczne Tarnów i Jasło z 9 dekanatami: bieckim, dębowieckim, jasielskim, strzyżowskim, krośnieńskim w obwodzie jasielskim i mieleckim, pilzneńskim, radomyskim, ropczyckim w obwodzie tarnowskim, z 148 parafiami i 443 042 wiernymi, podczas gdy do Krakowa przyłączono 3 obwody polityczne: bocheński, sądecki i myślenicki z 15 dekanatami: bocheńskim, brzeskim, wielickim, wojnickim, myślenickim, oświęcimskim, skawińskim, wadowickim, żywieckim, bobowskim, łączkim, nowosądeckim, nowotararskim, tymbarskim, i spiskim, 232 parafiami i 608 182 wiernymi⁴². Obydwa rozporządzenia papieskie weszły w życie dopiero 17 IX 1807, a wykonawcą ich był arcybiskup lwowski Kajetan Kicki⁴³. Mimo tych wydarzeń biskup Wojciech Górski nadal rezydował w Tarnowie i pełnił funkcje administratora diecezji. Dopiero 11 XII 1807, w liście pasterskim skierowanym do duchowieństwa i wiernych, powiadomił ich o zniesieniu diecezji tarnowskiej⁴⁴, a 18 XII tr. wezwał biskupa przemyskiego A. Gołaszewskiego do przejęcia jurysdykcji kościelnej w obwodzie tarnowskim i jasielskim⁴⁵. Faktyczne przekazanie jurysdykcji i akt konsytorskich obydwóch cyrkulów politycznych miało miejsce dopiero 5 I 1808⁴⁶. Utworzony zaś 18 X 1807 przez biskupa Gołaszewskiego oficjałat okręgowy w Pilźnie dla nowo nabytych terenów rozpoczął faktycznie urzędować dopiero 3 I 1808⁴⁷. Tereny włączone do diecezji krakowskiej zostały podporządkowane konsystorzowi generalnemu w Krakowie.

Po klęsce Austrii w wojnie z Napoleonem pod Wagram i po zwycięstwie ks. Józefa Poniatowskiego na terenie ziem polskich ta pierwsza zrzekła się na rzecz Księstwa Warszawskiego m. in. Krakowa oraz terytoriów trzeciego zaboru. Kraków stał się znów biskupstwem „zagranicznym”, a w myśl poli-

⁴⁰ B. Kumor, op. cit. s. 54—60, 136—140.

⁴¹ Ost. HHSt. St. R. nr 171: Protocoll 1801, Bd II nr 2894.

⁴² B. Kumor, op. cit. s. 61—65, 140—147.

⁴³ ADKiel: Acta capituli Tarnoviensis s. 300—301.

⁴⁴ ADP nr K 53: Acta consistorii 1807 fasc. I—VI (druk współczesny).

⁴⁵ Ibid. nr 6/1 (Górski do Gołaszewskiego — 18 XII 1807).

⁴⁶ ADP nr 21: Protocollum 1808 nr 6—7.

⁴⁷ Ibid. nr 1.

tyki zaborczej Austrii biskup zagraniczny nie mógł spełniać jurysdykcji w krajach monarchii naddunajskiej. Zgodnie z tą zasadą 15 III 1810 nadworna kancelaria wiedeńska zabroniła biskupowi krakowskiemu A. Gawrońskiemu, jako obcokrajowcowi, spełniania jurysdykcji kościelnej w przedwiślańskiej części diecezji krakowskiej tej właśnie, która dopiero w r. 1807 została przywrócona diecezji lwowskiej i poleciła mu delegować ją arcybiskupowi lwowskiemu K. Kickiemu⁴⁸. W kilka dni później, na wniosek nadwornej kancelarii wiedeńskiej (29 III 1810), cesarz zaaprobował 1 i 7 IV 1810 projekt przywrócenia biskupstwa w Tarnowie, lub przynajmniej utworzenia tamże wikariatu generalnego⁴⁹. Trudność jednakże leżała w tym, że sam Tarnów należał do diecezji przemyskiej, a 3 cyrkuły polityczne Bochnia, Myślenice i Nowy Sącz należały do diecezji krakowskiej. Według relacji z 1818 r. teryny te obejmowały prawobrzeżną część diecezji krakowskiej, licząc 14 dekanatów, 208 parafii, 9 kapelanii lokalnych, 27 filii, 280 kapłanów diecezjalnych, 84 zakonnych, 564 184 katolików, 7 045 akatolików i 9 955 żydów⁵⁰.

Ponieważ sytuacja Stolicy Apostolskiej była bardzo trudna, dlatego narastające problemy postanowiono rozstrzygnąć prowizorycznie. Najwyższym postanowieniem z dnia 4 IV 1810 cesarz Franciszek I zdecydował, że obwód tarnowski winien narazie pozostać przy diecezji przemyskiej i zażądał od biskupa krakowskiego delegowania jurysdykcji kościelnej na 3 cyrkuły arcybiskupowi lwowskiemu, który ze swej strony winien zorganizować dla nich wikariat generalny⁵¹. Zgodnie z tymi petycjami i zarządzeniami biskup krakowski A. Gawroński 12 X 1810 delegował jurysdykcję kościelną arcybiskupowi K. Kickiemu we Lwowie⁵². 28 X 1810 oficjał krakowski Franciszek Zglenicki powiadomił o tym kler i wiernych trzech obwodów politycznych i polecił im odtąd zwracać się w sprawach kościelnych do arcybiskupa lwowskiego, lub też jego wikariusza generalnego⁵³. Ze swej strony arcybiskup Kicki mianował przed 21 X 1810 wikariuszem generalnym proboszcza w Starym Sączu, ks. Jana Bayera⁵⁴, co potwierdziła kancelaria cesarska 15 III i 7 VI 1811⁵⁵. Tak powstał generalny wikariat starsządecki, który rozpoczął urzędowanie 23 II 1811⁵⁶.

Niebawem 15 XII 1811 zmarł arcybiskup K. Kicki, będący właściwym wikariuszem biskupa krakowskiego na wikariat starsządecki. Wówczas to 22 II 1812 konsystorz metropolitalny lwowski ogłosił, że jego jurysdykcja kościelna wygasła w trzech obwodach politycznych⁵⁷. W tej sytuacji ordynariusz krakowski Andrzej Gawroński, dekretem z 25 II 1812 mianował ks.

⁴⁸ Ōst. HHSt. St. R. nr 213; Protocoll 1810, Bd I nr 834; nr 214; Protocoll 1810, Bd II nr 1398 (22 V 1810).

⁴⁹ Ibid. nr 890 (1 IV 1810), 942 (7 IV 1810).

⁵⁰ Schematismus beneficiorum curatorum trium circulorum Myslicencensis, Bochnensis et Sandecensis... p. a. D. 1818 s. 76.

⁵¹ Ōst. HHSt. St. R. nr 214; Protocoll 1810, Bd II nr 1528.

⁵² ĀKapMK: Acta actorum capit. Cracov., vol. XXVII (1803—1815) s. 307 n.

⁵³ Arch. Paraf. w Grybowie: Prothocollum, t. III s. 46 (kopia); Arch. Paraf. w Wojniczu: Prothocollum, t. III s. 149—150 (kopia).

⁵⁴ ADP nr 23; Protocollum exhibitorum et expeditorum pro anno 1810 nr 875.

⁵⁵ Ōst. HHSt. St. R. nr 218; Protocoll 1811, Bd I nr 311; por. B. K u m o r, op. cit. s. 66.

⁵⁶ ADT: Protocollum exhibitorum consistorii surrogatialis Vetero Sandecensis de anno 1811 et 1812 nr 1 (23 II 1811).

⁵⁷ Ibid. nr 81: „Illustrissimum Metropolitanum Leopoliense Consistorium — post obitum excel-mi archiepiscopi nullam sibi amplius in fideles trium dictorum circulorum jurisdictionem habere”.

Jana Bayera wikariuszem generalnym na austriacką część diecezji⁵⁸. Po śmierci Gawrońskiego (7 IV 1813) ks. Bayer otrzymywał jurysdykcję kościelną z rąk wikariusza kapitulnego w Krakowie ks. M. Sołtyka (29 V 1813) i wreszcie 24 VI 1815 od nowo mianowanego biskupa krakowskiego J. P. Woronicza⁵⁹.

Tymczasem dalsze zmiany polityczne na ziemiach polskich przyspieszyły rozwiązanie prowizorium starosądeckiego. Zawarty 3 V 1815 traktat między Prusami, Austrią i Rosją zacieśnił jurysdykcję biskupa krakowskiego do granic Rzeczypospolitej Krakowskiej i Królestwa Polskiego⁶⁰, co w pełni potwierdziła bulla pap. Piusa VII *Ex imposita nobis* z 30 VI 1818, regulująca hierarchię kościelną w Królestwie Polskim⁶¹. Wobec tego wikariat starosądecki znalazł się faktycznie poza granicami diecezji krakowskiej. Tak więc i tym razem przyczyny głównie natury politycznej zaważyły na przywróceniu diecezji tarnowskiej do dalszego życia. Wspomniano już uprzednio, że już w 1810 r. postanowiono przywrócić biskupstwo w Tarnowie, ale wypadki polityczne nie pozwoliły na to. Teraz, po uporządkowaniu przez kongres wiedeński sytuacji politycznej na ziemiach polskich, Austria postanowiła 26 VI 1816 przywrócić biskupstwo, a na wniosek nadwornej kancelarii (10 IV 1818) ces. Franciszek I zadecydował 10 V 1818, że jego stolicą będzie Tyniec. 1 III 1819 tenże cesarz wyraził zgodę na przeprowadzenie procesu kanonicznego w sprawie przywrócenia diecezji, co w imieniu nuncjusza zrobił arcybiskup lwowski A. Ankwicz przed 6 II 1819⁶². Już przed 20 IV 1819 Stolica Apostolska wyraziła zgodę na wznowienie diecezji, a po uzgodnieniu dalszych formalności i uzyskaniu potrzebnego konsensu kapituły krakowskiej (13 I 1821)⁶³, pap. Pius VII, bullą *Studium paterni affectus* z dnia 20 IX 1821, przywrócił diecezję pod nazwą „tyniecka” ze stolicą w Tyńcu k. Krakowa. W skład jej weszły 4 okręgi polityczne: tarnowski, bocheński, sądecki i myślenicki⁶⁴, przy czym z diecezji przemyskiej przydzielono okręg tarnowski z 4 dekanatami: pilźnieńskim, radomyskim, mieleckim i ropczyckim, 75 parafiami, 7 filiami, 99 kapłanami i 221 536 wiernymi, zaś z diecezji krakowskiej (wikariat starosądecki) okręgi polityczne: bocheński, sądecki, myślenicki wraz z 14 dekanatami: bocheńskim, brzeskim, wielickim, wojnickim, bobowskim, łąckim, nowosądeckim, nowotararskim, tymbarskim, oświęcimskim, skawińskim, wadowickim i żywieckim, 231 parafiami, 24 filiami, 318 kapłanami i 727 302 wiernymi⁶⁵.

27 X 1821 bulla papieska otrzymała placet rządowy, a 5 I 1822 ces. Franciszek I mianował biskupem w Tyńcu ks. G. T. Zieglera, profesora dogmatyki

⁵⁸ Ibid. nr 82 (reg.); Arch. Paraf. w Nowym Targu: Prothocollum supremarum ordinationum et consistorialium dispositionum... 1811 s. 8 n. (kopia); Arch. Paraf. w Wojniczu: Prothocollum, t. III s. 176—179 (kopia); Arch. Paraf. w Grybowie: Prothocollum, t. III s. 70 n. (kopia).

⁵⁹ Arch. Paraf. w Wojniczu: Prothocollum, t. III s. 204—205 (kopia dokum. z 29 V 1816), 267—268 (kopia dokum. z 24 VI 1815).

⁶⁰ A. Theiner, Die neueste Zustände der kath. Kirche, Bd II nr 68 s. 212.

⁶¹ Papiestwo wobec sprawy polskiej s. 274—275.

⁶² Ost. HHSt. St. R. nr 269: Protocoll 1818 (10 V 1818); nr 273: Protocoll 1818, Bd VIII nr 8802 (10 XII 1818 i 1 III 1819); nr 277: Protocoll 1819, Bd I nr 1020 (6 II 1819).

⁶³ AKapMK: Protocollon actorum capit. Crac., vol. XXVIII s. 467 n.

⁶⁴ B. Kumor, op. cit. s. 75, 155—159.

⁶⁵ ADT, fasc: Acta consistorii Tyniecensis 1822, Conspectus omnium ecclesiarum dioecesis Tyniecensis totiusque cleri existentis 1822.

na Uniwersytecie Wiedeńskim⁶⁶. Wkrótce też przysły odpowiednie dokumenty z Rzymu. Bullą *Apostolatus officium* z 19 IV 1822 tenże papież prekonizował Zieglera na biskupstwo tynieckie, o czym powiadomił duchowieństwo i wiernych nowej diecezji w wydanej tegoż dnia bulli *Hodie ecclesiae Tynecensis*⁶⁷. 22 VII 1822 biskup Ziegler, w liście pasterskim skierowanym do kleru i wiernych diecezji, doniósł o przejściu przez siebie jurysdykcji kościelnej w diecezji i otwarciu konsystorza biskupiego w Tyńcu⁶⁸.

Ponieważ nowa stolica diecezji w Tyńcu okazała się bardzo niewygodna dla pracy duszpasterskiej w obszernej diecezji, dlatego biskup Ziegler rozpoczął w krótkie starania o przeniesienie jej do Tarnowa. Zrobił to pap. Leon XII, na mocy bulli *Sedium episcopatum translationes* z 23 IV 1826, wskutek czego Tarnów został znów stolicą diecezji, która otrzymała nazwę „tarnowska”⁶⁹.

Z chwilą wcielenia Rzeczypospolitej Krakowskiej do Austrii (1846) sprawa reorganizacji diecezji tarnowskiej i wikariatu apostolskiego w Krakowie dojrzała do realizacji; Kraków nie był już „zagranicznym biskupstwem”, dlatego nie istniały przeszkody, by pod jego jurysdykcję wróciły tereny leżące na prawym brzegu Wisły. Po długich rokowaniach między Austrią i Rosją w sprawie podziału diecezji krakowskiej i związanych z tym odszkodowań, obydwaj państwa zawarły 21 VI 1874 umowę, w której zgodziły się na podział biskupstwa krakowskiego zgodnie z istniejącymi granicami politycznymi. 18 VI 1878 Ministerstwo Kultu Religijnego i Nauczania, w piśmie do ministra spraw zagranicznych hr. J. Andrassy, poddało projekt kasaty diecezji tarnowskiej i włączenia jej terytorium do nowo zreorganizowanego biskupstwa w Krakowie, a niektórych wschodnich jej części do diecezji przemyskiej. Projekt miał być przeprowadzony przy najbliższym wakansie stolicy biskupiej w Tarnowie. 30 VI 1878 hr. Andrassy polecił ambasadorowi austriackiemu w Rzymie przeprowadzić odpowiednie sondáže w Watykanie⁷⁰. Po wysondowaniu opinii sekretarza stanu w kurii papieskiej okazało się, że pap. Leon XIII w żadnym wypadku nie zgodzi się na kasatę diecezji, a co najwyżej, po otrzymaniu konsensu kanonicznego od biskupa tarnowskiego, lub też po jego śmierci, będzie mógł „niektóre dekanaty” wyłączyć z diecezji i przydzielić je diecezji krakowskiej⁷¹. W związku z tym sekretarz stanu kard. Franchi polecił nuncjuszowi apostolskiemu w Wiedniu oświadczyć w imieniu Stolicy Świętej, że „przy omawianej, nowej cyrkumskrypcji diecezji krakowskiej należy wziąć pod uwagę powiększenie jej terytorium kilkoma sąsiednimi dekanatami z tak bardzo rozległego biskupstwa tarnowskiego; to ostatnie jednakże powinno zachować dla dalszej egzystencji odpowiednio wielkie terytorium”; powyższe uwagi przesłał nuncjusz hr. Andrassy 6 VIII 1878⁷².

W tej sytuacji rząd austriacki, na posiedzeniu z 21 IX 1878, powziął decyzję, potwierdzoną w dniu następnym przez ces. Franciszka Józefa I:

⁶⁶ Öst. HHSt. St. R. nr 304: Protocoll 1821, Bd VI nr 6900 (27 X 1821), 6993 (5 I 1822).

⁶⁷ AKapKT: Acta capituli cath. Tarnov., t. I „Episcopatus” (kopia).

⁶⁸ Arch. Paraf. w Pilźnie: Prothocollon, t. III s. 168 (kopia).

⁶⁹ B. Kumor, op. cit. s. 80—84, 159—162.

⁷⁰ Öst. HHSt.: Admin. Reg. F. 26/25 (Min. kultu relig. i nauczania do min. spr. zagr. J. hr. Andrassy — 18 VI 1878).

⁷¹ Ibid. (Ambasador austr. w Rzymie hr. Paar do min. spr. zagr. hr. Andrassy w Wiedniu — 20 VII 1878).

⁷² Ibid. (Nuncjusz wiedeński do hr. J. Andrassy — 6 VIII 1878).

1° przyłączyć przejściowo (verläufig) niektóre dekanaty z diecezji na rzecz Krakowa, za zgodą biskupa Pukalskiego w Tarnowie;

2° ze względów czysto historycznych pozostawić diecezję tarnowską do czasu śmierci biskupa Pukalskiego;

3° po śmierci tego ostatniego całą diecezję inkorporować do biskupstwa krakowskiego⁷³.

Treść decyzji Ministerstwo Kultu przesłało pospiesznie do min. spr. zagr. hr. Andrassy (27 IX 1878), a ten 7 X 1878 przekazał ją ambasadzie przy Watykanie, celem prowadzenia dalszych pertraktacji⁷⁴. Tymczasem, jak wynika z relacji ambasadora austriackiego przy Watykanie hr. Paara, papież zgodził się na wyłączenie z diecezji kilku dekanatów, ale przez to pomniejszenie nie mogła w żadnym wypadku „ucierpieć jej godność, uposażenie i dobro duchowe wiernych”⁷⁵. By zaś rozwiać wszelkie wątpliwości w sprawie dalszego istnienia biskupstwa w Tarnowie, sekretarz stanu w piśmie do hr. Paara z dnia 3 XII 1878 oświadczył, że Stolica Święta stoi na niewzruszonym stanowisku, że „dla dobra dusz dalsze istnienie diecezji tarnowskiej jest konieczne, a Ojciec św. nigdy nie zgodzi się na przyszłość na jej kasatę, z tego też punktu nigdy nie zrezygnuje”⁷⁶. Relacjonując swe zabiegi rzymskie mógł hr. Paara obok powyższego donieść 6 XII 1878 do Wiednia, że „Stolica Święta, a zwłaszcza sam papież przywiązuje ogromną wagę do utrzymania biskupstwa tarnowskiego”⁷⁷.

Zgodnie z postulatami Rzymu Ministerstwo Kultu rozpoczęło jeszcze w listopadzie 1878 r. pertraktacje z biskupem tarnowskim J. A. Pukalskim w sprawie nowej cyrkumskrypcji diecezji i zaproponowało wydzielenie z niej 10 dekanatów zachodnich (Biała, Dobczyce, Maków, Myślenice, Nowy Targ, Oświęcim, Skawina, Wadowice, Wieliczka i Żywiec). Tarnów nie był jednak skłonny do tak wielkich cesji terytorialnych⁷⁸. Ostatecznie 24 XI 1878 biskup Pukalski zgodził się, przy uzyskaniu aprobaty papieskiej, na odstąpienie 5 dekanatów (Biała, Oświęcim, Skawina, Wadowice i Żywiec) oraz 25 dalszych parafii z pozostałych dekanatów⁷⁹. Przyjmując to do wiadomości (23 I 1879) hr. Andrassy polecił ambasadorowi austriackiemu działać po tej myśli w Rzymie (16 II 1879) z podkreśleniem jednakże, że po śmierci biskupa Pukalskiego diecezja zostanie wcielona w całości do Krakowa⁸⁰.

To kurczowe i jakby się wydawało nieprzejednane stanowisko Wiednia w sprawie kasaty diecezji wzbudziło zrozumiały opór w kurii papieskiej. Według relacji ambasadora Paara z 21 III 1879 sekretarz stanu kard. Nina miał oświadczyć kategorycznie i ostatecznie: „Ojciec św. zgadza się chętnie na przywrócenie do życia diecezji krakowskiej i życzy sobie jak najrychlejszego porozumienia z rządem austriackim w tej sprawie, ale zgodę swoją

⁷³ Öst. HHSt.: Cabinettsakten 1878 nr 3289 (Wniosek min. kultu relig. i nauczania z 17 IX 1878 nr 9358).

⁷⁴ Öst. HHSt. Admin. Reg. F. 26/25 (Min. kultu relig. i nauczania do min. spr. zagr. hr. Andrassy — 27 IX 1878; Min. hr. Andrassy do ambasadora hr. Paara — 7 X 1878).

⁷⁵ Ibid. (Ambasador hr. Paar do min. spr. zagr. hr. Andrassy — 18 X 1878).

⁷⁶ Ibid. (Sekretarz stanu kard. Nina do ambasad. austr. hr. Paara — 3 XII 1878).

⁷⁷ Ibid. (Ambasador hr. Paar do min. hr. Andrassy — 6 XII 1878: „Der Stuhl, und speziell der Papst selbst, den grössten Werth auf die Erhaltung der Tarnower Bisthums legen).

⁷⁸ ADT.: Prothocollum gestorum consistorii episcopalis Tarnoviensis ex anno 1878 nr 4320 (Pismo Namiestnictwa Lwowskiego datowane 6 X 1878).

⁷⁹ Zob. przyp. 74 (Min. kultu relig. i nauczania do min. spr. zagranicznych hr. Andrassy — 23 I 1879); por. B. Kumor, op. cit. s. 90 nn.

⁸⁰ Ibid. (Min. hr. Andrassy do ambasad. hr. Paara — 16 II 1879).

uzależnia całkowicie od dalszego utrzymania biskupstwa w Tarnowie”⁸¹. By nie poprzestać na słownym wyrażeniu stanowiska kard. Nina przesłał je ambasadorowi austriackiemu na piśmie (21 III 1879), w którym zazaczył, że „Stolica Apostolska czeka na wycofanie przez rząd postulatów zniesienia diecezji tarnowskiej”⁸².

W tej sytuacji rząd austriacki cofnął się i 9 IV 1879 polecił ambasadorowi przy Watykanie prowadzić pertraktacje odnośnie cyrkumskrypcji diecezji, ale bez warunku jej kasaty w przyszłości⁸³. Odtąd sprawy potoczyły się szybko naprzód. 5 V tegoż roku papież mianował nowego biskupa dla Krakowa (A. Dunajewskiego) a bullą *Sanctae Apostolicae Sedis* z dnia 20 I 1880, odłączył od diecezji tarnowskiej dekanat biały (z 12 par., 20 kapłanami, 33 946 wiernymi), oświęcimski (16 par., 1 filia, 23 kapłanów, 44 957 wiernych), ska-wiński (13 par., 1 filia, 22 kapłanów, 33 664 wiernych), wadowicki (18 par., 1 filia, 28 kapłanów, 48 955 wiernych), oraz część dekanatu wielickiego (10 par.: Biskupice, Grabie, Kosocice, Podgórze, Podstolice, Świątniki Górne, Wieliczka, Wróblowice), dobczyckiego (3 parafie: Dziekanowice, Siepraw i Zakliczyn), myślenickiego (7 parafii: Budzów, Jawornik, Krzywaczka, Lancokona, Sułkowice, Harbutowice i Izdebnik), makowskiego (5 parafii: Lachowice, Mucharz, Sucha, Tarnawa i Zembrzyce) — łącznie 4 dekanaty całe, 4 częściowo, 101 parafii i 329 364 wiernych, a następnie przydzielił je diecezji krakowskiej⁸⁴. Wprawdzie już po wystawieniu dokumentu papieskiego wyłoniły się pewne trudności ze strony konsystorza tarnowskiego, w stosunku do których nuncjatura apostolska w Wiedniu zabierała głos jeszcze 7 II 1880⁸⁵, ale 18 V 1880 r. taż nuncjatura zakomunikowała biskupowi w Tarnowie wspomnianą bullę papieską⁸⁶. 11 VI 1880 biskup pomocniczy przemyski Ignacy Lobos, w charakterze subdelegata apostolskiego, dokonał uroczystej promulgacji bulli cyrkumskrypcyjnej⁸⁷.

Na skutek oporu ordynariusza tarnowskiego biskupa Pukalskiego rozgraniczenie z r. 1880 było w rezultacie tylko kompromisem między żądaniami Krakowa i Wiednia z jednej strony, a ustępstwami Tarnowa z drugiej. 6 I 1885 zmarł biskup Pukalski w Tarnowie. W związku z tym Namiestnictwo Galicyjskie, w porozumieniu z metropolitą lwowskim Sewerynem Morawskim (1885—1900), wysunęło projekt wyłączenia z diecezji dalszych trzech dekanatów w całości (Myślenice, Maków i Nowy Targ) z 29 parafiami, 4 kapelaniami i 139 tys. wiernych, a nadto 4 parafii z dekanatu Niepołomice (Bodzanów, Gdów, Gruszów i Łazany) z 9 903 wiernych oraz wcielenia ich do biskupstwa krakowskiego. Plan ten zaakceptował cesarz (4 IX 1885), a 16 IX 1885 Ministerstwo Kultu, za pośrednictwem ministerstwa spraw zagranicznych i ambasady austriackiej w Rzymie, wszczęło odpowiednie kroki,

⁸¹ Ibid. (Ambasad. hr. Paar do min. hr. Andrassy 21 II 1879: „Der Hl. Vater gibt wohl seine Zustimmung zur Aktivierung des Krakauer Bisthums und wünscht... diese Angelegenheit sobald ab möglich die Einverständnisse mit der K. K. Regierung gerne gelegt zu — jedoch diese Einwilligung abhängig von der Aufunterhaltung des Bischofssitzes in Tarnów”.

⁸² Ibid. (Ambasad. hr. Paar do min. Andrassy — 9 IV 1879 — Przesyła notę kard. Niny z 21 III 1879).

⁸³ Ibid. (Ambasad. hr. Paar do min. hr. Andrassy 18 IV 1879).

⁸⁴ B. Kumor, op. cit. s. 84—97, 162—164.

⁸⁵ ADT Prothocollum gestorum consistorii episcopalis Tarnoviensis ex anno 1880 nr 727.

⁸⁶ Ibid. nr 2505.

⁸⁷ Ibid. nr 2934 (9 VI), 2935 (10 VI), 2983 (13 VI), 3151 (22 VI), 3157 (23 VI), 3462 (9 VII), 4447 (15 IX 1880).

zmierzające do jego realizacji⁸⁸. 20 X 1885 Kongregacja Konsystorialna faktycznie zgodziła się na proponowane zmiany.

Zanim jednakże doszło do ich realizacji ces. Franciszek Józef I, na wniosek Ministerstwa Kultu Religijnego, postanowił (3 XII 1885) wydzielić z diecezji cały dekanat niepołomicki, składający się z 6 parafii (Brzezcie, Łapanów, Niegowic, Niepołomice, Tarnawa i Zabierzów) z 25 693 wiernych, a nie tylko 4 parafie, jak to proponowano uprzednio⁸⁹. Wobec tych zmian należało poczynić dalsze starania w Rzymie. Poprawki te nie napotykały na większe trudności. Już 19 XII 1885 sekretarz stanu kard. Jacobini mógł donieść ambasadorowi austriackiemu przy Watykanie, że papież zgadza się na proponowane poprawki i polecił wygotować odpowiednie dokumenty⁹⁰. W rezultacie tych zabiegów pap. Leon XIII, bullą *Supremo catholicae familiae Moderatori* z 27 III 1886, wyłączył z diecezji tarnowskiej dalsze cztery dekanaty: nowotarski, makowski, myślenicki i niepołomicki z 37 parafiami, 4 filiami oraz 174 596 wiernymi i podporządkował je diecezji krakowskiej⁹¹. Tak po 100 latach istnienia diecezja była faktycznie 2 razy kasowana, przez pewien czas istniała w formie wikariatu generalnego, przy czym przechodziła 4-krotnie cyrkumskrypcję. Były to ostatnie zmiany przed r. 1918.

W r. 1786 diecezja obejmowała 3 kolegiaty (Nowy Sącz, Wojnicz, Bobowa), 3 opactwa (Nowy Sącz, Szczyrzyc, Staniatki), 26 dekanatów, 400 parafii i 1 139 436 wiernych⁹². W r. 1822 diecezja obejmowała 18 dekanatów, 306 parafii, 31 filii, 417 kapłanów, 948 838 wiernych⁹³. W r. 1841 — 18 dekanatów, 300 parafii, 37 filii, 546 kapłanów diecezjalnych, 55 zakonnych, 10 klasztorów męskich, 2 żeńskie, 1 027 559 wiernych⁹⁴. W r. 1875 diecezja liczyła: 26 dekanatów, 310 parafii, 20 filii, 9 klasztorów męskich, 5 żeńskich, 543 kapłanów diecezjalnych, 57 zakonnych i 1 085 266 wiernych⁹⁵. W r. 1914 — 21 dekanatów, 298 parafii i filii, 9 klasztorów męskich, 85 żeńskich, 370 kapłanów diecezjalnych, 8 zakonnych i 839 339 wiernych⁹⁶.

Zgodnie z tenorem bulli *In suprema beati Petri cathedra* z 13 III 1786 kapituła katedralna obejmowała 3 prałatury (prepozyt, dziekan, kustosz) i 4 kanonie gremialne⁹⁷. Bulla *Studium paterni affectus* z 23 IX 1821 utworzyła w kapitule 3 prałatury (prepozyt, dziekan, scholastyk) i 3 kanonie gremialne⁹⁸; czwartą kanonię gremialną utworzono w r. 1827 i specjalnie zarezerwowano dla każdego rektora seminarium duchownego⁹⁹.

⁸⁸ Öst. HHSt.: Adm. Reg. F. 26/25 (Ministerstwo kultu relig. i nauczania do min. spr. zagr. — 16 IX 1885; Min. spr. zagr. do hr. Paara ambasad. w Rzymie — 24 IX 1885).

⁸⁹ Ibid. (Min. kultu relig. i nauczania do min. spr. zagr. — 7 XII 1885).

⁹⁰ Ibid. (Kard. Jacobini do hr. Paara, ambasad. austr. — 19 XII 1885; Ambasad. austr. hr. Paar do minister. spr. zagr. w Wiedniu — 22 XII 1885; Ambasad. hr. Paar do min. spr. zagr. w Wiedniu — 29 XII 1885).

⁹¹ Zob. przyp. 89—90; B. K u m o r, op. cit. s. 98.

⁹² B. K u m o r, Dzieje polityczno-geograficzne s. 44 n.

⁹³ Zob. przyp. 65; Schematismus... dioecesis Tynecensis p. a. D. 1822 k. 11' podaje 18 dekanatów, 276 parafii, 11 kapelanii, 34 filie, 584 kapłanów diec., 55 zakonnych, 902 591 katolików i 33 970 mieszkańców innych wyznań.

⁹⁴ Schematismus univ. cleri dioecesis Tarnoviensis 1841 s. 152—163, 168.

⁹⁵ Schematismus univ. cleri dioecesis Tarnoviensis 1875 s. 265 n.

⁹⁶ Schematismus univ. cleri dioecesis Tarnoviensis 1914 s. 182 nn., 218 n.

⁹⁷ B. K u m o r, op. cit. s. 115.

⁹⁸ Ibid. s. 156 n.

⁹⁹ B. K u m o r, Seminarium Duchowne w Tarnowie 1838—1958, *Currenda*, 109 (1959) s. 266.

B. GRANICE BISKUPSTW „WYJĘTYCH” W ZABORZE AUSTRIACKIM

1. BISKUPSTWA „WYJĘTE” W ZABORZE AUSTRIACKIM

Józefińska polityka kościelna od czasów Marii Teresy (1740—1780) nie miała tradycji tworzenia biskupstw o charakterze „wyjętym”. To prawda, że erygowana bullą pap. Pawła II *In supreme dignitatis* z 18 I 1469 diecezja wiedeńska otrzymała statut „biskupstwa wyjątego”, ale jeszcze 1 VI 1722, bullą pap. Innocenty XIII *Suprema dispositione*, została ona wyniesiona do godności metropolii, której podporządkowano w charakterze sufraganii diecezję Wiener Neustadt, która również była uprzednio bezpośrednio zależna od Stolicy Apostolskiej¹. Reorganizacja Kościoła łacińskiego we wszystkich posiadłościach monarchii austriackiej za czasów ces. Marii Teresy nie znała ani w jednym wypadku charakteru „biskupstwa wyjątego” dla nowo tworzonych, czy reorganizowanych diecezji. Zgodnie z wymogami prawa kościelnego wszystkie one były podporządkowane metropoliom. Zasady tej trzymano się tak ściśle, że kiedy na prośbę Marii Teresy pap. Pius VI, bullą *Eximia regalum* z 19 IX 1771, utworzył na Zakarpaciu diecezję Munkaczewo dla Rusinów wschodniego obrządku, wcielił ją do łacińskiej prowincji kościelnej w Ostrzyhomiu². Identyczny wypadek zaistniał, kiedy tenże papież, bullą *Charitas illa* z 17 VI 1777, utworzył w granicach Węgier diecezję krzyżowiecką dla unickich Chorwatów; i ona została zaliczona do sufraganii ostrzyhomskich³.

Polityka kościelna ces. Józefa II (1780—1790) kierowała się podobnymi zasadami. Jedyne odstępstwo od tej zasady miało miejsce za rządów cesarza Franciszka I (1792—1835). Oto na skutek poważnych strat terytorialnych Austrii na pograniczu słowiańsko-włoskim prawie wszystkie sufraganie metropolii w Lublanie znalazły się poza granicami Cesarstwa. To też stało się główną przyczyną, że na wniosek rządu austriackiego pap. Pius VII, bullą *Quaedam tenebrosa* z 19 VII 1807, zredukował tę metropolię-arcybiskupstwo do stopnia biskupstwa „wyjątego”⁴. To dziwne odstępstwo od reguły systemu polityczno-kościelnego w józefińskiej Austrii, podyktowane wyłącznie doraźnymi przyczynami natury politycznej, posiadało charakter tylko przejściowy. Już 27 VIII 1830 diecezja została wcielona do wznowionej ilyryjskiej prowincji kościelnej w Gorycji⁵.

Tej samej zasady trzymała się Austria na ziemiach zabranych Polsce. Diecezje dawniej istniejące (Przemyśl, Chełm, Kraków) i nowo powstałe (Tarnów, Kielce, Lublin) podporządkowywano łacińskiej metropolii we Lwowie. Dotyczyło to zwłaszcza Krakowa, który ze względu na rolę polityczno-kościelną biskupów tej diecezji odgrywał w Polsce niepodległej pierwszorzędą rolę. Stąd też nie leżało w interesie politycznym Austrii, by nadal podkreślać szczególne znaczenie tej stolicy biskupiej. Do końca XVIII stulecia diecezja należała do gnieźnieńskiej prowincji kościelnej i nie znamy wypadku, który by proponował włączenie jej do innej prowincji kościelnej.

¹ Zur Geschichte der Wiener Erzbistum, w: *Personalstand der Erzdiözese Wien*, 1958 s. 48 nn. (bulla z 1467), 51—56 (bulla z 1722).

² W. de Vries, Rom und die Patriarchate des Ostens, Freiburg i. B. 1963 s. 129.

³ *Ibid.* s. 111.

⁴ Bull. Rom. Cont., t. XIII s. 205 n.

⁵ J. Ploener, Laibach (Ljubljana), w: *LThK*, Bd VI (1961) szp. 732—733.

Jako alternatywa wchodziło w grę tylko wyniesienie Krakowa do godności arcybiskupstwa-metropolii.

Po utracie niepodległości, kiedy diecezja krakowska stała się jednym z biskupstw austriackich, w Krakowie nadal było żywe poczucie łączności diecezji z metropolią gnieźnieńską. 16 II 1795 król pruski mianował na wakującą od śmierci prymasa Michała Jerzego Poniatowskiego (12 VIII 1794) stolicę metropolitalną w Gnieźnie ks. Ignacego Krasickiego, ordynariusza warmińskiego. Wybór kapituły miał miejsce 13 kwietnia, a prekonizacja papieska — 18 XII 1795 r.⁶ Wiadomość o nominacji nowego metropolity gnieźnieńskiego dotarła poprzez granice rozbiorowe do Krakowa stosunkowo późno. Wówczas to kapituła krakowska, w poczuciu swych związków kościelnych z Gniezmem, na posiedzeniu w dniu 20 X 1796, uchwaliła wysłać do nowego metropolity adres gratulacyjny. W adresie tym m. in. pisało: „powziąwszy wiadomość kapituła nasza o wyniesieniu i nominacji JW. Książęcej Mości Dobrodzieja na pierwsze dostojęstwo w duchowieństwie polskim, spieszy z oświadczeniem uszanowania swojego, którym jest przeniknięta do swojego metropolity, oraz z powińszowaniem JW. Książęcej Mości Dobrodziejowi tego najokazalszego w hierarchi naszej stopnia”⁷. W ślad za takim oświadczeniem kapituła zwróciła się 21 XI 1796 do trybunału metropolitalnego z prośbą o uregulowanie spraw dziesięcinnych w posiadłościach kapituły krakowskiej w kluczu pabianickim⁸.

Tymczasem pod rządami Austrii sytuacja prawna diecezji zmieniła się restrykcyjnie. Korzystając z wakansu stolicy biskupiej po śmierci F. P. Turckiego rząd wiedeński, dekretem z dnia 5 IX 1803, odmówił biskupom krakowskim tytułu książęcego⁹, a na żądanie ces. Franciszka I i za zgodą metropolity gnieźnieńskiego Ignacego Raczyńskiego pap. Pius VII, brawem *Quoniam charissimus* z 19 VIII 1807, wyłączył diecezję z gnieźnieńskiej prowincji kościelnej i wcielił ją do metropolii lwowskiej¹⁰. Na żądanie arcybiskupa olomunieckiego Teodora kard. Colloredo, mianowanego przez papieża delegatem apostolskim do ogłoszenia powyższego brewe, kapituła krakowska, na posiedzeniu 12 XII 1807, wyraziła swą zgodę na zmianę przynależności metropolitalnej i wystawiła odpowiedni dokument¹¹. Inkorporacja zatem diecezji do lwowskiej prowincji kościelnej miała miejsce dopiero w połowie grudnia 1807 r.

Po konfiskacie jeszcze przez sejm czteroletni i rządy austriackie bogatego uposażenia i odebrania tytułu książęcego, a wreszcie przez podporządkowanie biskupstwa metropolii lwowskiej, diecezja o królewskich tradycjach traciła dawne znaczenie.

Zależność metropolitalna Krakowa od Lwowa trwała faktycznie nieco więcej niż 2 lata. Kiedy bowiem w 1809 r. znalazł się on w granicach Księ-

⁶ Preussen und die kath. Kirche, Th. VII nr 184 s. 198, nr 224 s. 246, nr 225 s. 246—248; por. J. P. Ravens, op. cit. s. 118.

⁷ AKapMK: Acta actorum Capituli ecclesiae cathedralis Cracoviensis ex annis 1793—1803 s. 222—223.

⁸ Regesty wybranych zapisek z akt działalności arcybiskupów gnieźnieńskich, wyd. H. Rybus, *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*, 3 (1961) s. 401.

⁹ J. Pęcowski, Józef Olechowski s. 179; J. Poplatek, Gawroński Andrzej, w: *Pol. Słown. Biogr.*, t. VII s. 324.

¹⁰ Bull. Rom. Cont., t. XIII s. 203 n., AAGnez.: Acta postcurialia Ignatii Raczyński archiep. Gnesn. 1807—1811 s. 79—83 (kopie konsensu metropolity i brewe papieskiego).

¹¹ AKapMK. Acta actorum Capituli cathedralis Cracoviensis ex annis 1803—1815 pod datą 12 XII 1807.

stwa Warszawskiego, jurysdykcja metropolity lwowskiego, na żądanie władz Księstwa, została faktycznie zawieszona (1811). Ale i w Księstwie Warszawskim Kraków nie odzyskał dawnego miejsca w hierarchii kościelnej. Na jego miejsce wysunęła się znów stołeczna Warszawa. I chociaż samo miasto z katedrą biskupią po r. 1815 pozostało w granicach Wolnego Miasta Krakowa, to jednak, ze względu na „polską” część diecezji w Królestwie Polskim, pap. Pius VII, bullą *Ex imposita nobis* z 30 VI 1818 wyłączył ją z lwowskiej prowincji kościelnej i poddał nowo kreowanej metropolii warszawskiej¹².

Formalnie stan taki trwał do 1880 r., mimo że od 1848 r. rozdwojenie w rządach diecezją nabrało charakteru stałego. Łączność austriackiej części diecezji z metropolią w Warszawie i w tym okresie nie ustała. Okazało się to po zawarciu konkordatu między Austrią a Stolicą Apostolską (1855). W wypełnieniu umowy konkordatowej ustawa austriacka z 8 X 1855 oddała na powrót sprawy małżeńskie pod jurysdykcję sądów kościelnych¹³. Wówczas to wikariusz gen. diecezji krakowskiej dla jej części austriackiej, ks. M. Gładyszewicz, zwrócił się 21 II 1857 do arcybiskupa warszawskiego Antoniego Fijałkowskiego, jako swego metropolity z prośbą, by „raczył go postanowić swym wikariuszem ad hoc i upoważnić do utworzenia sądu małżeńskiego II instancji do osądzania spraw małżeńskich tutejszej części diecezji krakowskiej”¹⁴. Apelacje bowiem z części austriackiej diecezji krakowskiej do sądu metropolitalnego w Warszawie były zabronione. W odpowiedzi na przedstawioną prośbę metropolita A. Fijałkowski, dekretem z dnia 6 III 1857, upoważnił ks. Gładyszewicza do powołania sądu kościelnego II instancji, a następnie dokumentem z 15 XI 1858 zatwierdził skład osobowy tegoż sądu¹⁵. Omówione wyżej wypadki i przytoczone dokumenty świadczą o faktycznej zależności metropolitalnej austriackiej części diecezji krakowskiej od Warszawy. Wprawdzie z lat 1858—1880 nie posiadamy przekazów źródłowych z tego zakresu, ale należy też zauważyć, że od czasu zesłania arcybiskupa Z. Sz. Felińskiego do Jarosławia w głębi Rosji, metropolia warszawska była nie obsadzona aż do 1883 r.

Odnowiona w nowych granicach i zreorganizowana bullą pap. Leona XIII *Sanctae Apostolicae Sedis* z 20 I 1880 diecezja „dla powiększenia jej splendoru i godności”, otrzymała statut prawny biskupstwa „wyjątego” i poddana bezpośrednio Stolicy Apostolskiej¹⁶. Na decyzji tej zaważyła zapewne zgoda rządu austriackiego, ale projekt „wyjątego” biskupstwa zrodził się zapewne w kurii papieskiej. Przebadana bowiem korespondencja rządu austriackiego w sprawie wznowienia diecezji krakowskiej z lat 1878—1880 nie mówi nic na ten temat.

W r. 1889 ces. Franciszek Józef I przywrócił biskupom krakowskim tytuł książęcy, a pap. Leon XIII, na konsystorzu tajnym 23 VI 1890, przyozdobił biskupa krakowskiego Albina Dunajewskiego purpurą kardynalską¹⁷.

Zarówno te fakty prawne jak i rozległa działalność kościelna kard. Dunajewskiego, obejmująca swym zasięgiem ziemie polskie pod wszystkimi zabo-

¹² E. Münch, *Vollständige Sammlung*, Th. II s. 758 nn.; *Papieżstwo wobec sprawy polskiej* s. 273.

¹³ J. Schmidlin, *Papstgeschichte der neuesten Zeit*, München 1934, Bd II s. 137.

¹⁴ AKMK nr 28: *Acta administratorialia dioecesis Cracoviensis 1841—1859*, nlb. pod datą 21 II 1857.

¹⁵ *Ibid.*, pod datą 6 III 1857 i 15 XI 1858.

¹⁶ B. Kumor, *op. cit.*, Dodatki nr 22 s. 164.

¹⁷ T. Glemma, M. Tyrowicz, *Dunajewski Albin*, w: *Pol. Słow. Biogr.*, t. V s. 464.

rami, przywróciły krakowskiej stolicy biskupiej dawną świetność i zajmowane miejsce w hierarchii Kościoła polskiego. W kontekście omawianego problemu warto dodać, że podobny statut ustrojowy posiadały jeszcze dwie inne diecezje polskie w zaborze pruskim — Warmia i Wrocław.

2. DIECEZJA KRAKOWSKA

Diecezja krakowska przeżywała czasy swej świetności i upadku równoległe ze świetnością i upadkiem Rzeczypospolitej. Wraz z rozbiorami Polski rozpoczęły się „rozbiory” i podziały diecezji krakowskiej. Już na skutek pierwszego rozbioru Polski (1772) całe terytorium diecezji od Oświęcimia i Zatora do Sanu i Wisłoka znalazło się w granicach zaboru austriackiego. Pod względem kościelnym w r. 1772 były to: archidiaconat sądecki z dekanatami: sądeckim, spiskim, nowotarskim, pilzneńskim, mieleckim, ropczyckim i stryżowskim, archidiaconat wojnicki z dekanatami: wojnickim, bieckim, bobowskim, jasielskim, żmigrodzkim i lipnickim, prepozytura tarnowska z dekanatem tarnowskim oraz część archidiaconatu krakowskiego z dekanatami: wielickim, dobczyckim, skawińskim, zatorskim, oświęcimskim, żywieckim oraz częścią witowskiego i opatowskiego, część archidiaconatu sandomierskiego z dekanatami: miechocińskim, rudnickim i w części połanieckim (parafie: Borowa, Szczucin), nieznaczną część archidiaconatu zawichojskiego (3 parafie: Radomyśl n. Sanem, Wrzawy, Pniów), o łącznej ilości 22 dekanatów (4 częściowo), około 430 parafii i filii, 4 kolegiat (Tarnów, Nowy Sącz, Bobowa, Wojnicz) 3 opactw (Nowy Sącz, Szczyrzyc i Staniątka), 33 klasztorów męskich i 3 żeńskich, wreszcie przeszło 1 miliona wiernych¹⁸.

Po 11 latach wzajemnych przetargów między Wiedniem — Lwowem a Krakowem, Warszawą i Rzymem ces. Józef II, dekretem z 20 IX 1783, utworzył samowolnie z tych części diecezję tarnowską, co następnie usankcjonował pap. VI bullą *In suprema beati Petri cathedra* z 13 III 1786¹⁹; tym samym odpadła od diecezji cała „zakordonowa” część diecezji, znajdująca się w granicach zaboru austriackiego.

Zamierzona jeszcze w XV w. cesja ziemi lubelskiej na rzecz diecezji chełmskiej doszła do skutku dopiero na mocy konstytucji sejmu czteroletniego z dnia 11 VI 1790, która odłączyła od diecezji województwo lubelskie, ziemię łukowską, stężycką i powiat urzędowski²⁰. Zmiany te potwierdził pap. Pius VI, dekretem Kongregacji Konsystorialnej *Quum Reverendissimus* z dnia 20 VII 1790, wydzielając z diecezji krakowskiej do biskupstwa chełmskiego 7 dekanatów: łukowski, parczowski, chodelski, kazimierski i solecki z archidiaconatu lubelskiego, urzędowski z archidiaconatu zawichojskiego, oraz dekanat stężycki z okręgu jurysdykcyjnego „dekanat kielecki”, o łącznej ilości 107 parafii, 7 filii, 1 kolegiaty (Lublin), 17 klasztorów męskich i 5 żeńskich²¹. Z nabytków tych, z nakazu politycznych władz austriackich,

¹⁸ Por. Synodus dioecesis ab Casimiro Lubiński ep. Crac. Cracoviae celebrata 1711, Cracoviae 1711, s. 7—15; J. Pęckowski (Józef Olechowski s. 129) podaje 458 kościołów; W Chotkowski, Historia polityczna, t. II s. 345; Dane przytoczone przez B. Kumora (Dzieje polityczno-geograficzne s. 16) dotyczą stanu z r. 1784.

¹⁹ B. Kumor, op. cit. s. 112—127.

²⁰ Volumina legum, t. IX s. 175 nr 151.

²¹ BAV, Processus consistoriales, vol. 192: Processus R. D. Adalberti Skarszewski praepositi cathedralis Wladislaviensis ad ecclesiam, cathedralem Chelmensem promovendi, nec non super statu ejusdem Ecclesiae 1790 k. 91'; ADL: Repertorium nr 60, teka 131 k. 54—54' (dokum. oryg. pap.); Prothocollon actorum curiae episcopalis Chelmenensis et Lublinensis 1791—1803 nr 170 s. 282.

odstąpił biskup chełmski W. Skarszewski, dekretem z dnia 20 VI 1799²², parafię Wargocin biskupowi krakowskiemu F. Turskiemu.

Po drugim rozbiorze Polski sejm grodzieński wysunął w r. 1793 projekt wyniesienia Krakowa do godności metropolii i przeniesienia doń z Gniezna, zajętego w drugim rozbiorze przez Prusy, godności prymasowskiej²³, jednakże na przeszkodzie realizacji tych planów stanęły dalsze klęski narodowe, a zwłaszcza całkowita utrata niepodległości. Kraków wraz z polskimi terenami diecezji znalazł się w granicach trzeciego zaboru austriackiego bez tzw. Nowego Śląska. Nadeszły lata dalszych rozbiorów diecezji.

W drugim i trzecim rozbiorze Polski Prusy zagarnęły m. in. Księstwo Siewierskie wraz z okręgiem częstochowskim, a jeszcze przedtem, w pokoju hubertsburskim (1763), utrzymały się ostatecznie przy posiadaniu Śląska, w skład którego m. in. pod względem kościelnym wchodziły dwa dekanaty bytomski i pszczyński, z 53 parafiami, należące do diecezji krakowskiej. 25 IV 1797 r. Pruski Departament Spraw Zagranicznych podał plan, aby dekanaty bytomski i pszczyński włączyć do diecezji wrocławskiej, zaś „Nowy Śląsk” z 3 dekanatami: pileckim, siewierskim i częstochowskim wcielić do archidiecezji gnieźnieńskiej²⁴. Plan ten jednakże został niebawem zarzucony, a 7 XI 1797 tenże departament zadecydował pozostawienie dekanatów pszczyńskiego i bytomskiego przy diecezji krakowskiej, a przyłączenie „Nowego Śląska” do diecezji wrocławskiej²⁵.

Po długich staraniach, utrudnionych poważną sytuacją Stolicy Apostolskiej, pap. Pius VII, w brewe *Ad universam Dominici gregis* z 9 IX 1800, zgodził się na wyłączenie parafii nowośląskich z diecezji krakowskiej i inkorporację do biskupstwa wrocławskiego. Równocześnie zamianował Ignacego Raczyńskiego, biskupa poznańskiego, delegatem Stolicy Apostolskiej dla jego egzekucji²⁶. 20 XI 1800 kancelaria króla pruskiego udzieliła dla brawe wymaganego przez prawo pruskie placetum regium²⁷. Zgodnie z przepisami prawa kościelnego na separację nowośląskiej części diecezji wyraził zgodę ówczesny administrator diecezji krakowskiej, biskup Józef Olechowski (9 II 1801) i jeszcze 7 II 1801 r. kapituła katedralna w Krakowie²⁸.

Po porozumieniu się z Wrocławiem (24 II 1801) i delegowaniu przez ordynariat wrocławski ks. Marcina Siemieńskiego, proboszcza w St. Koziegłowach, do przeprowadzenia sprawy (16 III 1801), dokonał 5 IV 1801 w Żarkach biskup Raczyński prawnej inkorporacji Nowego Śląska do diecezji wrocławskiej. Na mocy jego dekretu wykonawczego *Universis et singulis* z 5 V 1801 3 dekanaty: pilecki (Ciągowice, Drochlin, Irządze, Kidów, Kieбло, Kroczyce, Klimontów miasto, Lelów Stary, Lelów miasto fil., Nakło, Niegowa, Niegowonice, Ogródzieniec miasto, Pilica miasto, Podlesie, Potok, Przybynow, Rokitno, Skarżyce, Szczekociny, Włodowice miasto, Żarki miasto) z 21 parafiami, 1 filią i 3 klasztorami (Leśniów, Lelów, Pilica), częstochowski (Biała, Częstochowa miasto, Konopiska fil., Kłobucko, Truskolasy fil., Miedźno, Przyrów miasto, Przystajń, Wilkowiecko, Żóraw) z 8 parafiami, 2 filiami i 4 klasz-

²² ADL nr 170: Prothocollon s. 696—701.

²³ Volumina legum, t. X s. 323.

²⁴ Preussen und die katholische Kirche, Th. VII s. 551 n.

²⁵ Ibid., Th. VII s. 612; Th. VIII nr 74 s. 93 (2 III 1798), nr 112 s. 149 (13 VI 1799).

²⁶ AAPozn. AC 247 (1801) s. 183, 190—193, 196—200 (kopie).

²⁷ Ibid. s. 179 (oryg. pap.).

²⁸ Ibid. s. 185 (dokum. z 7 II 1801), 187—188 (dokum. biskupa J. Olechowskiego); AKapMK: Acta actorum Capituli cath. Cracoviensis ex annis 1793—1803 s. 660—661 (7 II 1801).

torami (Kłobucko, Częstochowa, Jasna Góra, Przyrów), oraz siewierski (Będzin, Chruszczobród, Czeladź miasto, Gołonóg, Grodziec, Koziegłowy Stare, Koziegłowy miasto, Mrzygłów miasto, Olsztyn miasto, Sączów, Siemonia, Siewierz miasto, Targoszyce, Wojkowice i Żrembice), wraz z parafią Chełm przynależną do pow. Pszczyna, o łącznej ilości 17 parafii, zostały-inkorporowane do diecezji wrocławskiej²⁹.

Granice zatem diecezji poza dekanatami Pszczyna i Bytom zostały zacieśnione do granic zaboru austriackiego. Początkowo wydawało się, że ekspansja terytorialna diecezji pod rządami austriackimi obejmie całość trzeciego zaboru austriackiego z wyjątkiem diecezji chełmskiej oraz części diecezji łuckiej i płockiej na Podlasiu. Zmiany polityczne w Europie środkowej, które nastąpiły po pokoju w Tylży (lipiec 1807) i Schönbrunn (16 X 1809), przyniosły m. in. powołanie do życia i powiększenie Księstwa Warszawskiego z drugiego i trzeciego zaboru pruskiego i trzeciego zaboru austriackiego, wraz z okręgiem zamojskim z zaboru pierwszego. Wówczas to arcybiskup gnieźnieński Ign. Raczyński wystąpił, zgodnie z postulatami rządu Księstwa, o wyłączenie z diecezji wrocławskiej dekanatów pileckiego, siewierskiego i częstochowskiego oraz kępińskiego i ostrzeszowskiego. 11 IV 1809 biskup wrocławski Józef Chrystian ks. Hohenlohe-Waldenburg Bartenstein oświadczył gotowość odstąpienia pierwszych trzech dekanatów z „Nowego Śląska”, ale zaprotestował przeciwko oddaniu Kępna i Ostrzeszowa. Ponieważ pap. Pius VII przebywał podówczas w więzieniu we Francji, dlatego 22 X 1811 biskup wrocławski delegował na 3 wspomniane dekanaty jurysdykcję biskupowi krakowskiemu Andrzejowi Gawrońskiemu. W ten sposób okręg „nowośląski” powrócił do diecezji krakowskiej; nie trwało to jednakże długo, ponieważ już 30 VI 1818 pap. Pius VII, bullą *Ex imposita nobis*, podzielił go między diecezję wrocławską czyli kaliską (8 parafii) i krakowską (40 parafii)³⁰, parafia natomiast Chełm została przywrócona do dekanatu Pszczyna.

W odpowiedzi na cesję dekanatów „nowośląskich” ordynariusz wrocławski zażądał od biskupa krakowskiego Gawrońskiego cesji dekanatów bytomskiego i pszczyńskiego (53 parafie); ordynariusz krakowski delegował 22 X 1811 jurysdykcję na obydwu dekanaty biskupowi wrocławskiemu, wypełniając tym samym plany separatystyczne dworu wiedeńskiego z przełomu XVI/XVII w.³¹ Sprawę dalszej przynależności obydwu dekanatów do diecezji krakowskiej przesądziło traktatem zawartym 3 V 1815 między Austrią, Prusami i Rosją, w których wyraźnie zastrzeżono, że „jurysdykcja biskupa krakowskiego nie będzie rozciągała się na terytorium austriackie i pruskie”³². Formalnego oderwania ich od diecezji krakowskiej dokonał pap. Pius VII w bulli *Ex imposita nobis* z 30 VI 1818, kiedy to pozostawił je poza nowymi

²⁹ Ibid. s. 158—178 (Dekret wykonawczy oraz Index parochiarum et quarumvis locorum a dioecesi Cracoviensi separatorum et alteri dioecesi ac episcopatu Vratislaviensi incorporatorum).

³⁰ J. Jungnitz, op. cit. s. 11; Papiestwo wobec sprawy polskiej s. 274 n., 276 nn.; AKapMK. Acta actorum 1803—1815 s. 347 (8 II 1812 bp Zglenicki powiadamia kapitułę o przejęciu jurysdykcji w wymienionych trzech dekanatach).

³¹ AAWrocł. I D 1 n³ (dokum. oryg. pap.); por. J. Jungnitz, op. cit. s. 12; AKapMK: Acta actorum Capituli 1803—1815 s. 345.

³² A. Theiner, op. cit., Bd II nr 68 s. 212.

granicami diecezji krakowskiej, i bulli *De salute animarum* z 16 VII 1821, kiedy je inkorporował do diecezji wrocławskiej³³.

W trzecim rozbiórce Polski Austria zabrała pod względem kościelnym m. in. niektóre części archidiecezji gnieźnieńskiej (archidiaconat kurzelowski z 1 kolegiatą w Kurzelowie i 84 parafiami) oraz diecezji poznańskiej na prawym brzegu Pilicy i Wisły (dekanaty: liwski, garwoliński i latowicki z 37 parafiami); dla „austriackiej” części archidiecezji gnieźnieńskiej erygował 8 V 1798 arcybiskup Ignacy Krasicki niezależny od Gniezna oficjałat generalny w Kurzelowie, powierzając w nim rządy ks. Franciszkowi Janowi Zdziechowiczowi, kanonikowi kurzelowskiemu i proboszczowi w Piekoszowie³⁴; za pośrednictwem nuncjusza wiedeńskiego tereny te poddano jurysdykcji ordynariusza krakowskiego jeszcze przed r. 1799³⁵. Biskup F. Turski zniósł wówczas oficjałat kurzelowski a tereny te podporządkował jurysdykcji oficjała foralnego w Kielcach³⁶. Dla „austriackiej” części diecezji poznańskiej, erygował biskup Ignacy Raczyński przed 20 IV 1799, oficjałat okolicy w Garwolinie³⁷, a następnie, dekretem z dnia 3 V 1800, delegował jurysdykcję kościelną na tym terenie administratorowi diecezji krakowskiej, biskupowi Józefowi Olechowskiemu³⁸. W tym wypadku administrator krakowski nie zniósł istniejącego tu oficjałatu; w jego imieniu pełnił tu obowiązki oficjała foralnego ks. Fr. Mücke, prepozyt w Gliniance³⁹. W ramach reorganizacji kościoła łacińskiego w zaborze austriackim odłączono archidiaconat kurzelowski, bullą pap. Piusa VII *Indefessum personarum regia dignitate fulgentium*, do nowo kreowanej diecezji kieleckiej (13 VI 1805), zaś trzy ostatnie dekanaty, bullą *Quemadmodum Romanorum Pontificum* tegoż papieża (23 IX 1805), inkorporowano do nowo erygowanej diecezji lubelskiej⁴⁰.

Tymczasem włączenie Krakowa w r. 1795 do monarchii habsburskiej przesądziło całkowicie o dalszej egzystencji diecezji tarnowskiej; Kraków bowiem nie był już biskupstwem „zagranicznym”. Wobec tego w nadwornej kancelarii wiedeńskiej postanowiono utworzyć nową diecezję w Galicji Zachodniej — w Kielcach, a diecezję tarnowską rozparcelować między Przemyśl i Kraków (1801). Zabiegi Austrii na terenie Rzymu dały w tym względzie pozytywne rezultaty. Pap. Pius VII, bullą *Indefessum personarum regia dignitate fulgentium* z 13 VI 1805, erygował diecezję kielecką, przydzielając do niej z biskupstwa krakowskiego 15 dekanatów: kielecki, kijski, sokoliński, opatowiecki, pacanowski, radomski, przytycki, zwoleński, solecki, kunowski, bodzentyński, opatowski, zawichojski, koprzywnicki, połaniecki i łącznie 216 parafii, w tym 5 kolegiat: w Kielcach, Sandomierzu, Wiślicy, Opatowie i Skalbmierzu, 19 klasztorów męskich i 4 żeńskie⁴¹.

³³ E. Münch, Vollständige, Th. II s. 761 n.; Papieństwo s. 274 n., 292; J. Jungnitz, op. cit. s. 12.

³⁴ AAGnez. D. 6: Acta postcurialia... Ignatii Krasicki archieppi Gnesn. 1795—1799 pod datą 8 V 1798.

³⁵ J. Pęcowski, op. cit. s. 172, 177 (ilość parafii jak w przyp. 18).

³⁶ Schematismus für die Königreiche Galizien und Lodomerien s. 411.

³⁷ AAPozn.: Acta Episcop., vol. 46 (1794—1799) nr 79.

³⁸ AAPozn.: Exp. Co. Expedit. Cancellariae, vol. 23 (1880) nr 76; AKMK nr 27: Actorum administratorialium sede vacante episcopatus et dioecesis Cracoviensis protocollum 1800—1804 s. 82, 84 nn.

³⁹ Schematismus für die Königreiche s. 411.

⁴⁰ Bull. Rom. Cont., t. XII s. 307—319 (Kielce), 374—381 (Lublin).

⁴¹ Ibid., t. XII s. 307—319; por. B. Kumor, Organizacja s. 201 n.

Równocześnie z tymi zmianami diecezja została powiększona częścią terytorium zniesionej diecezji tarnowskiej. Pap. Pius VII, bullą *Operosa atque indefessa* z 24 IX 1805, przywrócił diecezji 3 okręgi polityczne: sądecki, bocheński i myślenicki, z 14 dekanatami (bocheński, brzeski, wielicki, wojnicki, myślenicki, oświęcimski, skawiński, wadowicki, żywiecki, bobowski, łącki, sądecki, nowotarski, tymbarski), z 232 parafiami i filiami oraz 608 182 wiernymi⁴². Terytorium to jednakże niedługo pozostawało pod bezpośrednimi rządami biskupów krakowskich. Po klęsce Austrii w wojnie z Napoleonem pod Wagram (5 i 6 VII 1809) i zwycięstwach ks. Józefa Poniatowskiego w Polsce, Austria utraciła w pokoju Schönbrunn (16 X 1809) również tzw. Galicję Zachodnią wraz z Krakowem; Kraków stał się znów biskupstwem „zagranicznym”. W związku z tym ces. Franciszek I, dekretem z 4 VI 1810, zabronił spełniania jurysdykcji kościelnej biskupowi krakowskiemu A. Gawrońskiemu, który ze swej strony był zmuszony delegować ją arcybiskupowi lwowskiemu Kajetanowi Kickiemu; ten znów subdelegował ją ks. Janowi Bayerowi, proboszczowi w Starym Sączu (12 X 1812). W ten sposób powstał tzw. wikariat starosądecki dla galicyjskiej części diecezji krakowskiej, potwierdzony następnie przez dalsze dekry ordynariuszów krakowskich, który trwał do r. 1821⁴³. Zgodnie z traktatem austriacko-prusko-rosyjskim z 3 V 1815, postanawiającym, że jurysdykcja biskupa krakowskiego nie będzie się rozciągała na terytorium austriackie i pruskie⁴⁴, pap. Pius VII, bullą *Studium paterni affectus* z 20 IX 1821, odłączył na powrót od diecezji wcielone do niej w r. 1805 tereny i włączył je do nowo utworzonej diecezji tyńieckiej⁴⁵. Tym samym druga próba uformowania terytorium diecezji na prawym brzegu Wisły znów zawiodła.

Ukonstytuowanie na kongresie wiedeńskim (1815) Królestwa Polskiego i Rzeczypospolitej Krakowskiej przyniosło w konsekwencji reorganizację hierarchii kościelnej w granicach obydwu państw, co przeprowadził pap. Pius VII bullą *Ex imposita nobis* z 30 VI 1818⁴⁶. Diecezja krakowska otrzymała znów nowe granice a jej terytorium, przesunięte na lewy brzeg Wisły, rozciągało się na Rzeczypospolitą Krakowską i Królestwo Polskie. Ze względu na faktyczne odcięcie przedwiślańskiej części diecezji kordonem austriackim, powiększono diecezję przez przydzielenie do niej 7 dekanatów (Kielce, Chęciny, Kije, Sokolina, Opatowiec, Pacanów i Kurzelów), 112 parafii z 5 kolegiatami (Kielce, Kurzelów, Wiślica, Pilica, Skalbierz), 9 klasztorów męskich i 2 żeńskich ze zniesionej diecezji kieleckiej⁴⁷. Ta podwójna przynależność polityczna diecezji nie wróżyła jej pomyślnych dziejów i wkrótce miała doprowadzić do jej rozdarcia na dwie części, przecięte kordonem granicznym zaboru rosyjskiego i Wolnego Miasta.

Po powstaniu listopadowym rząd rosyjski zabronił biskupowi krakowskiemu K. Skórkowskiemu spełniania jurysdykcji kościelnej w części diecezji, objętej granicami Królestwa Polskiego i w dniu 15 VIII 1833 r. zamianował administratorem tej części ks. A. L. Paszkiewiczza, co potwierdził nuncjusz apostolski w Wiedniu, jako delegat apostolski, dekretem *Quum sua*

⁴² B. Kumor, Dzieje polityczno-geograficzne diecezji s. 63 n., 141—146.

⁴³ Ibid. s. 66 n.; por. Diecezja tarnowska.

⁴⁴ A. Theiner, op. cit., Bd II nr 68 s. 212.

⁴⁵ B. Kumor, op. cit. s. 75 n., 155—159.

⁴⁶ E. Münch, op. cit., Th. II s. 758—772; Papiestwo s. 271—283.

⁴⁷ Ibid.; por. Elenchus clerici dioecesis Cracoviensis p. a. D. 1819 nlb.; por. B. Kumor, Organizacja s. 215.

Majestas z 29 IV 1834, zlecając ks. A. L. Paszkiewiczowi „administrację diecezji krakowskiej w Królestwie Polskim, ale tylko prowizorycznie”⁴⁸. Odtąd, z małymi przerwami, aż do nowej reorganizacji diecezji krakowskiej w r. 1880, częścią diecezji w Królestwie Polskim (w r. 1819 obejmowała ona 18 dekanatów oraz 233 parafii i filii) zarządzili wikariusze apostołcy⁴⁹.

To pierwsze jak mniemano przejściowe rozdwojenie w rządach diecezją w krótkim czasie przybrało charakter stały, a źródłem jego były wyłącznie prerogatywy politycznej. Tak konferencja państw św. Przymierza (Austria i Rosja) w Cieplicach postanowiła w tajnej klauzuli (8 X 1835), że „należy kontynuować prowizoryczny zarząd diecezji krakowskiej przynajmniej na czas wygnania biskupa Skórkowskiego”. Co więcej już wówczas „obydwa dwory cesarskie zastrzegły sobie przyłączenie Wolnego Miasta do Austrii i wszczęcie starań u Stolicy Świętej o ostateczny podział diecezji zgodnie z politycznymi granicami”⁵⁰. To postanowienie cieplickiej konferencji groziło ustawicznie całości terytorialnej diecezji.

Wprawdzie od 24 XI 1835 obydwie części diecezji zjednoczyły się pod rządami biskupa pomocniczego w Krakowie, Fr. Zglenickiego, ale trwało to nieco więcej niż pięć lat, gdyż ten zmarł 27 I 1841. Po jego śmierci, mimo iż biskup krakowski Skórkowski żył na wygnaniu w Opawie, kapituła krakowska, „pragnąc zachować jedność w rządach całą diecezją i uniknąć większego zła”, wybrała 30 I 1841 wikariuszem kapitulnym kan. Ludwika Łętowskiego, który miał rządzić obydwoma częściami diecezji, posiadając pełnię władzy dotąd, dopóki nie zostanie inaczej zarządzone przez papieża⁵¹; 31 I tr. kapituła zwróciła się do nuncjatury wiedeńskiej o potwierdzenie wyboru⁵². Tymczasem okazało się, że faktyczna jedność diecezji już nie istniała, a każda z jej części była uważana za terytorium niezależne. W odpowiedzi bowiem na list kapituły krakowskiej nuncjusz wiedeński 10 II 1841 postąpił następująco:

1° przyjął do wiadomości informacje o śmierci biskupa Zglenickiego, którego tytułował „wikariuszem apostołskim”;

2° w imieniu papieża unieważnił wybór wikariusza kapitulnego; „nie można bowiem pojąć — pisał — na jakiej podstawie kapituła za życia własnego biskupa, któremu tylko przysługuje prawo mianowania wikariusza generalnego... i w wypadku, gdy Stolica Apostolska zastrzegła sobie wyłączne prawo mianowania wikariusza apostołskiego dla części diecezji położonej w Królestwie, odważyła się wybrać wikariusza kapitulnego”;

3° mocą brewe *Ex peculiari et expressa* z 3 II 1841 mianował kan. L. Łętowskiego wikariuszem apostołskim na część „polską” diecezji, potwierdzając go równocześnie na stanowisku wikariusza kapitulnego w „krakowskiej” części biskupstwa.

⁴⁸ ADKiel. nr 2: Akta konsystorskie administratorów diecezji kieleckiej (kopia dokum.).

⁴⁹ B. Kumor, *Organizacja* s. 216 nn.

⁵⁰ Öst. HHSt. F. 26: Generalia. S. V. 1861—1869 Diözese Krakau (Teplitzer Konferenz 28 X 1835 p. 4).

⁵¹ AKMK nr 28: Acta administrativa dioecesis Cracoviensis 1841—1859 s. 1—3 (Akt wyboru ks. L. Łętowskiego).

⁵² Öst. HHSt. F. 26: Generalia 1830—1860; Fasc. 8 k. 1—33 (Bestellung des Domherrn Łętowski als Administrator der Diözese Krakau und Kielce 1841), k. 17—18 (Kapituła krakowska do nuncjusza w Wiedniu — 31 I 1841).

Zarządzenia te potwierdził jeszcze raz 1 III 1841 w liście do kapituły⁵³. Przez przyjęcie dualistycznej formy rządów diecezji potwierdzono tym razem ze strony Kościoła jej faktyczny podział. Taka forma „jedności” diecezji utrzymała się do 2 IV 1848 r., kiedy to biskup L. Łętowski zrezygnował z rządów diecezją w Królestwie Polskim. Odtąd część „polska” diecezji posiadała niezależnych od Krakowa własnych wikariuszów apostolskich⁵⁴.

Ponieważ biskup Łętowski zrezygnował również z rządów w „krakowskiej” części diecezji, dlatego żyjący wciąż na wygnaniu w Opawie biskup Skórkowski mianował (10 II 1849) wikariuszem generalnym w Krakowie ks. M. Gładyszewicza⁵⁵. Ale takie rozwiązanie nie zadowoliło obydwu rządów zaborczych, które obawiając się wciąż wielkiego wpływu biskupa Skórkowskiego na rządy kościelne w diecezji, jeszcze pod koniec 1847 (17 XII) planowały jego wywiezienie z Opawy do Klagenfurtu, względnie Gurk⁵⁶. Zresztą sytuacja polityczna sprzyjała działaniu obydwu zaborców na szkodę dla jedności diecezji. W r. 1846 Kraków został wcielony do Austrii i w tym samym czasie kanclerz rosyjski Nesselrode, w związku z pertraktacjami Rosji o konkordat ze Stolicą Apostolską, oświadczył, że Rosja podtrzymuje nadal uchwały konferencji w Cieplicach dotyczące podziału diecezji krakowskiej⁵⁷.

W tej sytuacji rząd austriacki postanowił zmienić formę rządów w Krakowie (od 20 XII 1849) i zaczął zabiegać w Rzymie o mianowanie ks. M. Gładyszewicza wikariuszem apostolskim dla „austriackiej” części diecezji. Pertraktacje szły jednak ciężko i przeciągnęły się do początków 1851 r., a to ze względu na stanowisko zajęte przez papieża, który nadal uważał Skórkowskiego za biskupa krakowskiego i respektował jego akty prawne⁵⁸. Wyjście z impasu spowodowała dopiero śmierć biskupa K. Skórkowskiego (1851). 5 II 1851 r. kapituła krakowska wybrała wikariuszem kapitulnym ks. M. Gładyszewicza⁵⁹, co potwierdził tak nuncjusz wiedeński (14 II) jak i ces. Franciszek Józef I (23 III 1851)⁶⁰. Rządy jego obejmowały tylko tereny dawnego Wolnego Miasta i trwały do 28 V 1862, kiedy to ks. Gładyszewicz umarł.

Śmierć dotychczasowego wikariusza kapitulnego i wybór przez kapitułę

⁵³ Ibid. k. 19—22 (Nuncjusz wiedeński do kapituły krakowskiej — 10 II 1841), 23—26 (Kapituła krak. do nuncjusza wiedeńskiego — 19 II 1841), 27—30 (Nuncjusz wiedeński do kapituły krakowskiej — 1 III 1841); por. B. Kumor, *Organizacja* s. 219 n.

⁵⁴ B. Kumor, *Organizacja* s. 220 n.

⁵⁵ L. Łętowski, *Wspomnienia pamiętnikarskie*, wyd. H. Barycz, Wrocław 1952 s. 229; T. Glemma, *Gładyszewicz Mateusz*, w: *Pol. Stow. Biogr.*, t. VIII s. 101, AKMK nr 28: *Acta administratorialia dioec. Cracov 1841—1859* s. 68—75 (Dokum. bpa Skórkowskiego — 10 II 1849).

⁵⁶ Öst. HHSt. F. 26: *Generalia 1830—1860*, Fasc. 8 k. 49—50 (Wniosek kanclerza Dehema z 17 XII 1847), 72—73 (Nota rosyjska w sprawie biskupa Skórkowskiego 23 VI 1847), 74—75 (Nota kancl. Nesselrodego z 8 VI 1846); *Cabinettsakten 1851* nr 967.

⁵⁷ Ibid., F. 26: *Generalia*. S. V. 1861—1869 (Pismo kancl. Nesselrodego do kanclerza austr. Dehema z 1846 r.).

⁵⁸ Öst. HHSt. F. 26: *Generalia 1830—1860*, Fasc. 8 k. 12—13 (Nuncjusz wiedeński do min. spr. zagr. ks. Schwarzenberga — 20 XII 1849), 14—15 (Min. ks. Schwarzenberg do min. kultu relig. i naucz. hr. Thuna — 20 XII 1849), 16—17 (Min. hr. Thun do min. ks. Schwarzenberga — 23 XII 1849), 22—27 (Min. hr. Thun do min. ks. Schwarzenberga — 25 IX 1850), 28—29 (Ambasad. austr. przy Watykanie hr. Esterhazy do min. ks. Schwarzenberga — 29 XII 1850), 30—31 (Min. ks. Schwarzenberg do min. wied. — 30 IX 1850).

⁵⁹ AKMK nr 28: *Acta administratorialia dioec. Cracov 1841—1859* s. 90—93 (Dokum. wyboru ks. M. Gładyszewicza — 5 II 1851).

⁶⁰ Öst. HHSt.: *Cabinettsakten 1851* nr 967; por. B. Kumor, *Organizacja* s. 220.

jego następcy w osobie jej kustorza, ks. K. Teligi (30 V 1862)⁶¹, nieulubianego przez reakcyjny rząd Bacha i oskarżonego o filopolskie nastawienie, postawiła znów na porządku dziennym sprawę reorganizacji diecezji. 27 VI 1862 cesarz, na wniosek rządu, polecił wszcząć w Rzymie starania o usunięcie ks. Teligi z rządów kościelnych w Krakowie i nominację na wikariusza apostolskiego dziekana kapituły tarnowskiej, ks. A. Gałęckiego; 3 VII 1862 rząd przekazał sprawę do załatwienia ambasadzie austriackiej w Rzymie⁶². Tymczasem kard. Antonelli, jako sekretarz stanu, w rozmowie z ambasadorem Bachem oświadczył:

1° że spełnienie postulatów Austrii „jest dla Stolicy Świętej bardzo trudne, albo wprost niemożliwe”;

2° usunięcie wikariusza kapitulnego mogłoby nastąpić tylko w wypadku niekanonicznego wyboru, albo też jego osobistych win moralnych, lub niekościelnej postawy;

3° na sugestię ambasadora, że już w 1846 r. powstała myśl separacji diecezji zgodnie z politycznymi granicami, kardynał oświadczył, że „rząd austriacki we własnym interesie powinien przeprowadzić reorganizację diecezji oraz zapewnić jej pełne utrzymanie praw jurysdykcyjnych i gospodarczych w Królestwie Polskim, a wreszcie zaproponować na jej stolicę odpowiedniego kandydata”⁶³.

Wobec takiej postawy Stolicy Apostolskiej Austria postanowiła wybrać kompromis; w Rzymie kontynuowała starania o nominację ks. Gałęckiego, a Rosji zaproponowała rozmowy na temat nowej cyrkumskrypcji diecezji krakowskiej. Wówczas zmienił postawę i pap. Pius IX, który bullą z 25 IX 1862 mianował ks. Gałęckiego biskupem tytularnym i wikariuszem apostolskim dla „austriackiej” części diecezji⁶⁴.

Równocześnie, mimo sprzeciwu kapituły krakowskiej⁶⁵, Austria zaproponowała Rosji pertraktacje (30 XI 1860), na co ta 16 III 1861, w nocie do rządu austriackiego, zgodziła się⁶⁶. Sprawy jednakże nie szybko ruszyły z miejsca, a na pełne obroty weszły dopiero w 1867 r. i ciągnęły się do r. 1874⁶⁷. Powołana w tym celu komisja napotykała na poważne trudności w rozwiązaniu kwestii odszkodowania za utracone dobra biskupstwa krakowskiego w Królestwie Polskim. 21 VI 1874 podpisano protokół końcowy, złożony z 21 artykułów. Z ważniejszych warunków protokołu należy wymienić:

1° Obydwa rządy zgodziły się na podział diecezji krakowskiej zgodnie z istniejącymi granicami politycznymi;

2° Rząd austriacki uznał pretensje Rosji do sumy 930 897 rubli z tytułu

⁶¹ AKapMK: Acta actorum capit. Cracov., vol. 30 (1801—1878) s. 32—34.

⁶² Öst. HHSt. F. 26: Generalia, G. Diözesen 1861—1869, Fasc. 23: Diözese Krakau Akten von 1839—1863 (Min. spr. zagr. do ambasady austr. w Rzymie — 3 VII 1862).

⁶³ Ibid. (Ambasad. Bach do min. spr. zagr. w Wiedniu — 5 VII 1862).

⁶⁴ ADT, fasc. Kapituła (kopia); Öst. HHSt. F. 26: Generalia, Diözesen 1861—1869; Fasc. 23 (Ambasador Bach do min. spr. zagr. w Wiedniu — 2 VIII 1862, oraz z 26 IX 1862).

⁶⁵ Öst. HHSt. F. 26: Generalia, G. Diözesen 1861—1869, Fasc. 23 (Poufne pismo Polizeiministerium do min. spr. zagr. hr. Rechberga z 26 XII 1862: „Die Agitation des Krakauer Domkapitels gegen die beabsichtigte Theilung der Diözese und für die Amovierung des apost. Wikars Bischofs Gatecki”).

⁶⁶ Ibid. (Memorandum par M. Balabin z 18 II 1862).

⁶⁷ Öst. HHSt. F. 26: Generalia. S—V 1861—1869 Diözese Krakau; F. 26: Generalia, G. Diözesen 1861—1869, Fasc. 23 Diözese Krakau, Akten 1870—1871 (W obydwu fascykulach oryg. protokoły z posiedzenia komisji).

uposażenia konsystorza kieleckiego za lata 1848—1874 oraz do spłacenia Rosji dalszych 235 018 rubli;

3° Rząd austriacki, w imieniu duchowieństwa krakowskiego, przyjął od Rosji 1 149 529 rubli tytułem odszkodowania za jego dobra położone w granicach imperium rosyjskiego⁶⁸.

Odtąd obydwie mocarstwa prowadziły niezależne pertraktacje ze Stolicą Apostolską. „Austriacka” część diecezji rozciągała się na tereny dawnego Wolnego Miasta, oraz w 1878 r. obejmowała 5 dekanatów, 43 parafie ob. łac. i 1 ob. grec., tudzież 143 923 wiernych; posiadała ona statut wikariatu apostolskiego⁶⁹. Rząd austriacki, przychyłając się do żądań polskiej opinii publicznej i wypowiedzi posłów w parlamencie wiedeńskim, zwrócił się do Stolicy Apostolskiej o reorganizację i powiększenie diecezji krakowskiej.

Jeszcze w 1876 r. dzienniki lwowskie wysunęły przypuszczenie, że po usunięciu z Krakowa niepopularnego wikariusza apostolskiego ks. Antoniego Gałęckiego, jeden z członków kapituły metropolitalnej lwowskiej zostanie powołany na stanowisko administratora diecezji krakowskiej. Ponieważ wiadomości te powtarzały się, dlatego kapituła krakowska, na posiedzeniu z 17 V 1876, w celu zapobieżenia takiemu obrotowi sprawy, uchwaliła specjalne memorandum i przesłała je na adres Namiestnictwa we Lwowie. W memoriale tym stanęła ona w obronie przysługujących jej praw do wyboru wikariusza kapitulnego na wypadek wakansu stolicy biskupiej w Krakowie⁷⁰.

Obawy te okazały się przedwczesne i nieprawdziwe. Austria bowiem przystąpiła niebawem do odnowienia i reorganizacji diecezji. Początkowo, w myśl postanowienia ces. Franciszka Józefa I z 21 IX 1878, zamierzano do niej wcielić całą diecezję tarnowską, ale projektowi temu oparła się stanowczo Stolica Apostolska. Po dłuższych pertraktacjach między Wiedniem a Rzymem doszło do porozumienia, na mocy którego postanowiono zatrzymać diecezję tarnowską, a jej zachodnie dekanaty inkorporować do restytuowanego biskupstwa krakowskiego⁷¹. Po usunięciu wszelkich trudności pap. Leon XIII, bullą *Hodie nos Ecclesiae Vestrae Cracoviensis* z 7 V 1879, mianował po 35 letniej przerwie biskupem krakowskim ks. Albina Dunajewskiego, a bullą *Sanctae Apostolicae Sedis* z 20 I 1880, przywrócił diecezję krakowską do życia ex vicariatu apostolico, włączając do niej z diecezji tarnowskiej 5 dekanatów: oświęcimski, wadowicki, żywiecki, bialski i skawiński, oraz częściowo 4 dalsze: wielicki, dobczycki, myślenicki i makowski, o łącznej ilości 101 parafii i 329 354 wiernych⁷².

Bulla papieska z 20 stycznia 1880 r. zacieśniła granice diecezji do posiadłości austriackich i nie wspomniała nic o jej części kieleckiej. I na tym odcinku nastąpiło teraz dość szybko unormowanie zarządu kościelnego. Zgodnie z 8 artykułem umowy przedwstępnej między Stolicą Świętą a Rosją z 31 X 1880, pap. Leon XIII, bullą *Ut primum catholicae Ecclesiae* z 28 XII 1882, „kielecką część diecezji odłączył od Krakowa i erygował z niej diecezję

⁶⁸ Öst. HHSt. F. 26: Generalia 1830—1860, Fasc. 8 (Commission internationale royaume à Varsovie pour le partage des biens-fonds et capitaux de l'ancien Diocèse de Cracovie. Protocole finale 21 VI 1874 k. 1—22).

⁶⁹ Elenchus cleri partis dioecesis Cracoviensis imperio austriaco in civilibus subiectae p. a. D. 1879 s. 72.

⁷⁰ AKaPMK: Acta actorum Capituli cathed. Cracov. 1875—1898 s. 83 n.

⁷¹ Zob. Diecezja tarnowska.

⁷² B. Kumor, Dzieje s. 88—95, 162—164.

kielecką”⁷³. W ten sposób odpadło ostatecznie od diecezji 8 dekanatów (po zredukowaniu dekanatów do ilości powiatów po r. 1863), 229 parafii, 17 filii, 1 kolegiata (Kielce), 3 klasztory męskie, 2 żeńskie, 318 kapłanów diec., 48 zakon. i 564 968 wiernych⁷⁴.

Wreszcie ze śmiercią ordynariusza tarnowskiego A. J. Pukalskiego (6 I 1885) ustąpiły dalsze trudności. Rząd, w porozumieniu z hierarchią kościelną Galicji, postanowił dalsze powiększenie diecezji kosztem biskupstwa tarnowskiego (4 IX 1885). Początkowo planowano oderwać dalsze 3 dekanaty (Maków, Myślenice, Nowy Targ) i 4 parafie z dekanatu niepołomickiego, ale w kilka miesięcy później (3 XII 1885) projektem tym objęto cały dekanat Niepołomice (10 parafii)⁷⁵. Po przeprowadzeniu odpowiednich pertraktacji między rządem a Stolicą Apostolską pap. Leon XIII, bullą *Supremo catholicae familiae Moderator* z 27 III 1886, powiększył diecezję o 4 dalsze dekanaty z biskupstwa tarnowskiego: makowski, myślenicki, nowotarski, niepołomicki z 41 parafiami i filiami, oraz 174 596 wiernych⁷⁶. Po stu latach ustawicznych zmian diecezja stabilizowała nowe terytorium, które tym razem przeniosło punkt ciężkości na prawy brzeg Wisły.

W r. 1785 diecezja obejmowała 3 sufragany: krakowski, lubelski i sandomierski, 30 dekanatów, 559 parafii, 12 kolegiat (w Krakowie: św. Jerzy, św. Michał, św. Anna, św. Florian na Kleparzu, WW. Święci; nadto: Kielce, Sandomierz, Wiślica, Skalbierz, Opatów, Lublin, Pilica), 91 klasztorów męskich, 25 żeńskich⁷⁷. Według spisu ludności diecezji, przeprowadzonego w 1786 r. z rozporządzenia biskupa Michała Jerzego Poniatowskiego, cała ówczesna diecezja obejmowała 208 miast, 3 668 wsi, 274 kolonii (bez Śląska), 561 parafii, 327 kościołów murowanych, 193 z drzewa, 438 konsekrowanych, liczyła 1 102 kapłanów diecezjalnych, 1 041 kapłanów zakonnych, 139 kleryków diecezjalnych, 275 kleryków i nowicjuszy zakonnych, 324 braci zakonnych, 535 zakonnic, 259 224 dorosłych mężczyzn, 264 453 dorosłych kobiet, 115 139 dzieci powyżej lat 7, 151 353 dzieci poniżej lat siedmiu — katolików, 415 mężczyzn dorosłych, 278 kobiet dorosłych, 146 dzieci powyżej lat siedmiu i 103 dzieci poniżej lat siedmiu — protestantów, 18 050 mężczyzn dorosłych, 18 134 kobiet dorosłych, 11 081 dzieci powyżej lat siedmiu i 5 477 dzieci poniżej lat siedmiu — żydów; łącznie w całej diecezji mieszkało 855 513 osób⁷⁸. W r. 1819 diecezja obejmowała 21 dekanatów, 285 parafii, 6 kolegiat (w tym Pilica, Skalbierz, Wiślica suprymowane), 34 klasztorów męskich (w tym 4 zniesione), 14 żeńskich (w tym 2 suprymowane)⁷⁹. W r. 1878 diecezja liczyła 5 dekanatów (oprócz wikariatu apostolskiego w Kielcach), 43 parafie, 126 kapłanów diecezjalnych, 136 zakonnych, 17 klasztorów męskich, 12 żeńskich i 143 923 wiernych⁸⁰. W r. 1913 diecezja obej-

⁷³ ADKiel.: Pergaminy nr 830/55; por. B. K u m o r, Organizacja s. 222 n.

⁷⁴ B. K u m o r, Organizacja s. 221.

⁷⁵ Zob. Diecezja tarnowska.

⁷⁶ B. K u m o r, Dzieje s. 98 n., 164—166; por. Diecezja tarnowska.

⁷⁷ Por. Statuta synodalia... 1711 s. 17; J. P ę c k o w s k i, op. cit. s. 129.

⁷⁸ AKMK: Opisanie liczby dusz w farach diecezji krakowskiej z rozrządzenia JW. Xięcia Imci Michała Jerzego Poniatowskiego... roku 1786 przez x. Marcina Siemińskiego uczynione fol. II.

⁷⁹ AKapMK: Prothocollon actorum capit. cath. Crac. 1815—1824 s. 296—317 (Stan diecezji 20 VIII 1819); Elenchus 1819, nlb., podaje nieco inne dane; Bulla Ex imposita nobis z 30 VI 1818 podaje 244 parafie.

⁸⁰ Por. przyp. 69.

mowała 18 dekanatów, 183 parafie, 28 ekspozytur, 345 kapłanów diecezjalnych i 965 146 wiernych⁸¹.

Kapituła katedralna, która jeszcze w 1775 r. liczyła 7 prałatur i 29 kanoników gremialnych⁸², została zredukowana dekretem ces. Franciszka I z 26 VIII 1802 do 3 prałatur i 5 kanonii gremialnych⁸³. Bulla *Ex imposita nobis* pap. Piusa VII z 30 VII 1818 ustalała skład kapituły na 4 prałatury (dziekan, archidiakon, kustosz, scholastyk) i 8 kanonii gremialnych⁸⁴. Po reorganizacji diecezji kapituła obejmowała 3 prałatury i 6 kanonii gremialnych⁸⁵. 16 X 1900 pap. Leon XIII, w ramach uroczystości 500 lecia odnowienia Uniwersytetu Krakowskiego, nadał temuż Uniwersytetowi przywilej mianowania 2 kanoników gremialnych spośród profesorów Wydziału Teologicznego⁸⁶.

CZĘŚĆ 3

GRANICE METROPOLII I DIECEZJI POLSKICH W OKRESIE MIĘDZYWOJENNYM (1918—1939)

Po 123 latach od utraty całkowitej niepodległości, w wyniku pierwszej wojny światowej, naród polski otrzymał w 1918 r. z powrotem prawa suwerenne do utworzenia niepodległego państwa. Granice odrodzonej Rzeczypospolitej objęły ziemie wszystkich trzech zaborów. Z zaboru pruskiego w stosunku do r. 1772 weszła Wielkopolska, ale bez jej kresów zachodnich, Pomorze bez Gdańska, Bytowa i Lęborka, a nadto część Warmii i Mazurów w rejonie Działdowa i Nowego Miasta Lubawskiego oraz nieznaczne skrawki na Powiślu (pow. malborski, sztumski, kwidzyński, suski) po prawej stronie koryta Wisły, wreszcie część Górnego Śląska. Granice te zatwierdził pokój wersalski z Niemcami z 28 VI 1919, plebiscyt przeprowadzony 11 VII 1920 na Powiślu, Warmii i Mazurach, oraz po trzecim powstaniu śląskim konferencja ambasadorów z 20 X 1921. Zabór austriacki łącznie z tzw. Galicją Wschodnią znalazł się cały w granicach Państwa Polskiego, a nadto część Śląska Cieszyńskiego, Orawy i Spisza. Ten odcinek granic państwowych regulował traktat pokojowy z Austrią w St. Germain z 10 IX 1919 oraz decyzja konferencji ambasadorów z 21 XI 1919 i 27 VII 1920. Z ziem dawnego zaboru rosyjskiego otrzymała Polska tereny b. Królestwa Polskiego, z wyjątkiem północnych powiatów guberni suwalskiej, oraz ziemie leżące na zachód od linii Dyneburg — Pińsk — Zbrucz oprócz Litwy Kowieńskiej. Ziemie te przypadły Polsce na mocy traktatu pokojowego zawartego w Ry-

⁸¹ Elenchus 1913 s. 278 n.

⁸² BAV, Proces. consist., vol. 167: Processus R. D. Michaëlis Georgii principis Poniatowski episcopi Plocensis dandi in coadjutorem cum futura successione R. D. Cajetano Ignatio Sołtyk ep. Crac., nec non super statu Ecclesiae Cracoviensis 1775 k. 339'.

⁸³ AKapMK.: Acta actorum capit. cath. Crac., vol. 26 (1793—1803) s. 828—852.

⁸⁴ E. Münch, Vollständige Sammlung, Th. II s. 758 nn.; por. Elenchus... dioecesis Cracoviensis p. a. D. 1827 s. 65 n.

⁸⁵ Elenchus cleri dioecesis Cracoviensis 1913 s. 275.

⁸⁶ Öst. HHSt. F 26 Varja 1861—1869, Generalia B—E 1870—1918, Fasc. 27: Diözese Krakau (oryg.).

dze 18 III 1921 między Polską a Rosją i Ukrainą Radziecką oraz decyzji konferencji ambasadorów z 15 III 1923. Wyznaczony tymi granicami obszar Państwa Polskiego wynosił 388 634 km² ¹. Ogólna liczba ludności w Państwie Polskim wynosiła w 1921 r. 27 200 000 mieszkańców, z czego według spisu powszechnego z 1921 r. było 69,2% Polaków, 14,3% Ukraińców, 3,9% Białorusinów, 7,8% Żydów, 3,9% Niemców i 0,9% obywateli innych narodowości w tym 0,3% Litwinów. Pod względem wyznania w 1931 r. było 64,8% ludności katolickiej ob. łac., 10,4% obrządku greckokat., 11,8% prawosławnych, 2,6% protestantów, 0,5% innych wyznań chrześcijańskich i 9,8% Żydów ².

Pod względem kościelnym nowe granice Państwa Polskiego objęły 3 metropolie w całości i czwartą w części, oraz 4 archidiecezje, 12 diecezji i niewielkie części dalszych 3 diecezji. Były to: metropolia warszawska wraz z sufraganiami: wrocławską, sandomierską, płocką, lubelską, kielecką, podlaską i augustowską czyli sejneńską; metropolia lwowska z sufraganiami: przemyską i tarnowską; metropolia gnieźnieńska i poznańska z sufraganią chełmińską; niektóre sufraganie metropolii mohylowskiej jak: wileńska, łucka i większa część diecezji mińskiej (dawne wojew. nowogrodzkie i część poleskiego) oraz według relacji A. kard. Kakowskiego „bodaj jedna parafia z archidiecezji mohylowskiej”; nadto biskupstwo wyjęte krakowskie; wreszcie niektóre części diecezji wrocławskiej (Śląsk Górny i Cieszyński), żmudzkiej (okręg brasławski) i spiskiej (Spisz i Orawa).

Z drugiej strony niektóre diecezje polskie zostały przedzielone kordonem granicznym. I tak z archidiecezji lwowskiej Bukowina znalazła się w granicach Królestwa Rumunii, część diecezji wileńskiej w granicach Litwy, część diecezji łuckiej w granicach Ukrainy Radzieckiej oraz część diecezji chełmińskiej i archidiecezji poznańskiej w granicach Wolnego Miasta Gdańska i Niemiec. Wielkość diecezji pod względem ilości wiernych wahała się w granicach od 2 milionów do 500 000. Podczas gdy np. diecezja wrocławska liczyła przeszło 2 mil. wiernych, to diecezja łucka w granicach Rzeczypospolitej posiadała ich zaledwie ok. 200 000 ³.

W celu uporządkowania spraw terytorialnych kościoła łacińskiego w Polsce druga z rzędu konferencja biskupów metropolii warszawskiej, zwołana przez arcybiskupa A. Kakowskiego na 12 I 1916, postanowiła m. in. „przygotować materiały do przyszłych rozmów i reorganizacji Kościoła w Polsce”; zadanie to zlecono ks. A. Szelażkowi z Płocka (późniejszy biskup łucki) ⁴. Z dalszych protokołów konferencji biskupów metropolii warszawskiej, odbytych w Warszawie 11/12 XII 1917 i 20/21 VI 1920, wynika, że projekt ten „przedyskutowany i przyjęty” dotyczył nie całej Polski, lecz tylko „Kościoła katolickiego w Królestwie Polskim” ⁵. Według relacji kard. A. Kakowskiego „pomysł organizacji Kościoła w Polsce przedstawiony przez biskupa płockiego [A. Nowowiejskiego] — na konferencji w 1917 r. — postanowiono

¹ Historia państwa i prawa Polski 1918—1939, Cz. 1 pod red. F. Ryszki, Warszawa 1962 s. 28 n.

² Ibid. s. 33; Z. Landau, J. Tomaszewki, Zarys historii gospodarczej Polski 1918—1939, Warszawa 1960 s. 31.

³ Por. T. Długosz, Kościoł w Polsce (Stan obecny w świetle cyfr), *Przegląd Teologiczny*, R. 1: 1920 s. 1, 40—51; por. Z. A. Czernicki, Schematyzm kościoła rzymsko-katolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej, Kraków 1925 s. 11 nn.

⁴ ADL, Rep. 61 I 1: Protokoły konferencji i zjazdów biskupów 1915—1930 (Protokół konferencji z 12 I 1916).

⁵ Ibid. (Protokół konferencji z 11 i 12 XII 1917; Protokół konferencji z 20 VI 1918).

przerobić". Zadanie to powierzono powołanej do tego celu specjalnej komisji, przy czym po wygotowaniu projektu miano go przesłać Radzie Stanu Królestwa i Stolicy Apostolskiej⁶. Na następną konferencję projekt był już gotowy (20/21 VI 1918) i poddany pod dyskusję. Postanowiono też przesłać go delegatowi apostolskiemu i arcybiskupowi warszawskiemu⁷. Treści i założeń „projektu” bliżej nie znamy, archiwalia bowiem po kard. A. Kakowskim spaliły się w czasie powstania warszawskiego (1944). Z okazji 100-lecia erekcji metropolii warszawskiej, dzięki staraniom kard. A. Kakowskiego, odbył się w Warszawie 12 III 1917 pierwszy zjazd episkopatu polskiego ze wszystkich trzech zaborów. Odtąd też „projekty” przyszłej reorganizacji Kościoła w Polsce opracowywano pod protektoratem biskupów całej Polski. Nadal jednakże poszczególne metropolie (Gniezno — Poznań, Warszawa, Lwów, Mohylów) na konferencjach prowincjalnych zajmowały się tym problemem⁸.

Ważne znaczenie dla posunięcia naprzód sprawy reorganizacji Kościoła w formującym się Państwie Polskim miała sesja episkopatu Polski, odbyta pod przewodnictwem prymasa kard. Dalbora w Gnieźnie w dniach 26—30 VIII 1919⁹. Na konferencji tej polecono biskupowi podlaskiemu H. Przeddzieckiemu przygotowanie ogólnopolskiego projektu reorganizacji Kościoła w Polsce; w r. 1921 konferencja dodała mu do pomocy biskupa R. Jałbrzykowskiego. W oparciu o te pełnomocnictwa biskup H. Przeddziecki rozesał 19 IV 1920 od ordynariuszów Polski ankietę z następującymi pytaniami:

1° Jakie korektury należałoby przeprowadzić w granicach istniejących diecezji i metropolii?

2° Jakie należy utworzyć nowe metropolie i diecezje?

3° Czy nie należy przenieść w niektórych diecezjach stolic biskupich ze względu na ich niedogodne położenie?¹⁰

Na ankietę odpowiedzieli wszyscy biskupi z wyjątkiem Przemyśla, Pelplina, Sejnu i Lublina. W zasadzie zgadzali się na przeprowadzenie zmian. Jako przeciętną liczbę wiernych najczęściej podano 600 tys. Ogromna większość zapytanych wypowiedziała się za utrzymaniem 3 dotychczasowych metropolii, a tylko nieznaczna mniejszość wysunęła projekt utworzenie 2 dalszych prowincji kościelnych — w Krakowie i Wilnie. Odnośnie ewentualnego utworzenia nowych diecezji należy zauważyć, że większość chciała w odrodzonym Państwie Polskim widzieć 23 diecezje. Obok istniejących proponowano nadto utworzenie diecezji w Grodnie, Kaliszu, Częstochowie, Cieszynie i Stanisławowie¹¹. Najbardziej maksymalny był plan biskupa włocławskiego St. Żdzitowieckiego, przewidujący utworzenie 5 metropolii i 33 diecezji (m. in. Bydgoszcz, Kalisz, Radom, Łowicz, Częstochowa, Oświęcim, Opole, Katowice, Stanisławów, Chełm, Grodno i „jeszcze jedną [obok Mińskiej] na Białorusi”¹².

W oparciu o nadesłane materiały obydwaj biskupi przygotowali postulowany „Projekt granic diecezji i metropolii w Rzeczypospolitej” i przedłożyli go konferencji biskupów (21—25 VI 1922). Jako zasady ogólne, którymi miano

⁶ A. kard. K a k o w s k i, Z niewoli do niepodległości, t. I s. 745, 746, 749 n.

⁷ Ibid. s. 754, 764.

⁸ Ibid. s. 575.

⁹ ADL, Rep. 61 I 1: Protokoły (Protokół konferencji biskupów w Gnieźnie, druk).

¹⁰ Ibid.

¹¹ ADSiedl. Akta ogólne. Podział diecezji i metropolii. Nr p. 18 t. I nr 19—22.

¹² Ibid. nr 18.

kierować się w przyszłym rozgraniczeniu Kościoła, wysunięto następujące postulaty:

1° Ponieważ diecezje przez dłuższy czas swojego istnienia wytworzyły, każda dla siebie, pewne tradycje życia religijnego, pracy kapłańskiej i pewien typ kapłana, a nadto ludność przyzwyczaiła się do danej stolicy biskupiej, dlatego nie należy zmieniać granic już ustalonych, o ile tego nie wymaga nadmiar, lub niedostateczna liczba dusz, względy na administracyjny podział kraju i na dostępne środki komunikacji.

2° Za normalną diecezję, co do liczby wiernych, należy przyjąć liczbę od 600 tys. do 1 mil., nie mniejsza jednakże niż 600 tys., ponieważ przy mniejszej liczbie wiernych trudno byłoby utrzymać odpowiednio instytucje diecezjalne (seminarium duchowne, kurię, organizacje katolickie). Diecezja jednakże nie powinna przekraczać 1 mil. wiernych, a to z tego względu, że wówczas „wytwarza się za wielką machiną administracyjną, trudną nieraz do opanowania i sprawnego działania”.

3° Od powyższej zasady winien być zrobiony wyjątek dla diecezji kresowych. „Ze względu na ich położenie i ludność pod względem wyznaniowym i narodowym mieszaną”, terytoria tych diecezji powinny być „rozleglejsze i mniejsze co do liczby ludzi”.

4° Należy dążyć do tego, aby diecezje „nie były w kilku województwach, lecz aby albo granice diecezji odpowiadały granicom województw, albo też... stanowiły część jednego województwa”.

5° Zarówno przy tworzeniu nowych diecezji, jak i ewentualnym przeniesieniu stolic biskupich, należy wziąć pod uwagę łatwość dostępu do stolicy biskupiej; w żadnym wypadku nie można dopuścić do dalszego trwania takich anachronizmów, by do swego biskupa przejeżdżać przez terytorium innej diecezji.

6° Na terenach o mieszanej ludności pod względem wyznaniowym i narodowym liczba biskupstw nie powinna być mniejsza od liczby biskupstw akatolickich i w miejscu zamieszkania tych ostatnich, jeżeli nie ordynariusz, to biskup sufragan powinien mieć swoją siedzibę. W mieście stołecznym biskupa unickiego powinien być ordynariusz łańciski¹³.

Niestety obydwaj projektodawcy nie trzymali się konsekwentnie wytyczonego programu. W r. 1924 aż 9 diecezji polskich posiadało przeszło 1 milion wiernych (Poznań — 1 105 826; Włocławek — 1 614 000; Warszawa — 1 525 760; Wilno — 1 262 651; Lwów — 1 067 191; Przemyśl — 1 215 000; Kraków — 1 006 617; adm. apost. Katowice — 1 092 879; Kielce — 1 089 172)¹⁴, podczas gdy w granicach całego ówczesnego Państwa Polskiego było ok. 28 881 000 ludności, z czego przeszło 21 milionów katolików łańciskiego obrządku¹⁵. Tymczasem projekt reorganizacji Kościoła przewidywał tylko 23 archidiecezje i diecezje, z czego tylko 4 miały być nowe (śląska, częstochowska, stanisławowska, tarnopolska), a nadto powiększona dwukrotnie łomżyńsko-białostocka. Wyrównanie zaś granic nie dotyczyło prawie archidiecezji warszawskiej oraz diecezji katowickiej i krakowskiej. Ta ostatnia

¹³ Ibid. (Projekt granic diecezji i metropolii w Rzeczypospolitej — 1922).

¹⁴ Z. A. Czernicki, Schematyzm Kościoła rzymsko-katolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej s. 289.

¹⁵ A. Szelański, Polska współczesna, Warszawa b. r. s. 32; Polski przewodnik katolicki, red. A. L. Szymański, Warszawa 1927, t. I s. 248 n.

miała być nawet powiększona¹⁶. Tenże projekt przewidywał tylko 3 metropolie (Gniezno—Poznań, Warszawa, Lwów), które miały reprezentować główne ośrodki życia kościelnego i narodowego.

„Projekt” ten wywołał ożywioną dyskusję na konferencji episkopatu; zgodnie też z jej życzeniem został następnie rozesłany do wszystkich biskupów ordynariuszów z prośbą o pisemne wypowiedzenie się:

1° o całym projekcie,

2° o zaprojektowanie korektur granicznych z diecezjami sąsiadującymi z ich diecezją,

3° o podanie dekanatów i liczby wiernych każdego dekanatu w ramach dyskutowanego projektu¹⁷.

Obok poszczególnych biskupów wypowiedziały się na temat projektu nadto konferencje metropolitalne Warszawy, Lwowa i Gniezna—Poznania.

Najwięcej zrobiono w Warszawie na konferencji biskupów metropolii, odbytej 18—19 marca 1924 r. pod przewodnictwem metropolity kard. A. Kakowskiego. Ona to wysunęła szereg zasad ogólnych i szczegółowych, którymi należało się kierować przy opracowaniu projektu nowego podziału administracyjnego Kościoła. Zasady ogólne ujęto w 6 punktach:

1. Jako naczelną zasadę wysunięto założenie, że należy usunąć granice dawnych zaborów.

2. Nowe rozgraniczenie metropolii i diecezji proponować tylko w takich wypadkach, gdzie to jest istotnie potrzebne dla dobra życia katolickiego.

3. Liczba wiernych każdej diecezji winna wynosić ok. 1 miliona, co nie przesądza, że ze względów lokalnych mogą istnieć diecezje liczące od 500 do 600 tysięcy wiernych.

4. Liczba biskupstw w miejscowościach, w których ludność katolicka jest pomieszana z akatolicką, powinna być taka, jaką posiadają akatolicy.

5. Stolice diecezji, o ile możliwości, winny być w jej centrum tak, aby dostęp do biskupa nie nasuwał żadnych trudności.

6. Metropolia winna objąć swymi granicami ludność do siebie zbliżoną pod względem społeczno-religijnym. Stolice zaś metropolii winny być oddalone od politycznych granic państwa.

Projekt przewidywał tylko utrzymanie istniejących trzech metropolii: Gniezno—Poznań, Warszawa, i Lwów, a nadto jednego biskupstwa „wyjątego” (Kraków), które miało podlegać bezpośrednio Stolicy Apostolskiej; w sumie projektowano 25 diecezji. Nowością projektu był plan stworzenia diecezji kaliskiej i „administracji apostolskiej” w Gdańsku.

Należy stwierdzić, że projekt ten był minimalistyczny i pod względem organizacji metropolitalnej zadowalał się właściwie mniejszym stanem posiadania, aniżeli to było w okresie rozbiorowym, kiedy to niektóre diecezje z terenów zaniemeńskich i zabużańskich należały do metropolii mohylowskiej. Zresztą projekt ten tylko na niewielkich odcinkach przekraczał granice dawnych rozbiorów; w rzeczywistości tak nowe diecezje, jak i metropolie w głównych założeniach mieściły się w ich politycznych granicach.

W stosunku do katolickich krajów Europy, czy nawet państw o ludności mieszanej, był wysoce niedostateczny. Sąsiednie Niemcy przy 20 193 334 katolickiej ludności (1930) posiadały 6 metropolii oraz 25 archidiecezji i die-

¹⁶ ADL, Rep. 61 I 1: Protokoły (Projekt... 1922).

¹⁷ ADSiedl. Akta ogólne. Podział diecezji i metropolii. Nr p. 18 t. I nr 21.

cezji¹⁸. Tradycyjnie katolicka Francja, licząca przeszło 39 mil. katolików (1920), posiadała 17 prowincji kościelnych oraz 87 archidiecezji i diecezji¹⁹. Czechosłowacja na ok. 10 mil. katolików (1920) posiadała 2 metropolie rodzime i 2 dalsze — węgierskie (Eger i Ostrzyhom) oraz łącznie 14 archidiecezji, diecezji i administracji apostołskich²⁰. Węgry, liczące w 1920 r. 7 909 000 ludności, przy 2/3 katolików, obejmowały 3 metropolie oraz 10 archidiecezji i diecezji i 1 opactwo wyjęte²¹. Wreszcie niewielka terytorialnie i ludnościowo Litwa po konkordacie w r. 1926 obejmowała 1 metropolię, 5 archidiecezji i diecezji oraz 1 „wolną” prałaturę (Kłajpeda)²².

Trzeba zauważyć, że projekty Gniezna, Poznania, Lwowa w ogólnych zarysach niewiele różniły się między sobą. Zebrani 20 i 21 III 1924 w Warszawie, na posiedzeniu komitetu biskupów, pod przewodnictwem kardynała-prymasa A. Dalbora, metropolici polscy (kard. A. Kakowski — Warszawa, arcybiskup E. Ropp — Mohylów, arcybiskup J. Teodorowicz — Lwów, arcybiskup B. Twardowski — Lwów) oraz przedstawiciele biskupów — ordynariuszów (biskup A. Sapięha — Kraków, biskup J. A. Nowowiejski — Płock, biskup, Z. Łoziński — Mińsk, biskup M. Fulman — Lublin i biskup H. Przeddziecki — Siedlce) „przyjęli propozycje wyrażone przez konferencję metropolii gnieźnieńskiej, poznańskiej, lwowskiej i warszawskiej” z poczynieniem następujących zmian:

1° odrzucono projekt utworzenia diecezji kaliskiej jako „zbytecznej”;

2° wprowadzono szereg korektur granicznych między poszczególnymi diecezjami;

3° przyjęto utrzymanie trzech metropolii i plan rozwiązania unii personalnej Gniezno—Poznań;

4° zobowiązano nadto metropolitów do przekazania gotowych projektów podziału kościelnego biskupowi H. Przeddzieckiemu do 15 kwietnia 1924 r.²³

Ten też minimalistyczny projekt i jego wytyczne, przepracowane jeszcze raz przez biskupa H. Przeddzieckiego w oparciu o nadesłane projekty metropolitów Gniezna, Warszawy, i Lwowa, stały się główną podstawą dyskusji na plenarnej sesji episkopatu Polski, zebranego w Częstochowie w dniach 2—3 lipca 1924 r.

Opracowany przez H. Przeddzieckiego „Zbiór projektów w sprawie erekcji nowych diecezji, podziału dawnych diecezji i metropolii” przewidywał utworzenie 5 metropolii (Gniezno, Warszawa, Lwów, Kraków i Wilno) oraz 6 nowych diecezji: w Katowicach, Stanisławowie, Tarnopolu, Częstochowie, Kaliszu i Łomży²⁴.

W konferencji częstochowskiej, na której według relacji kard. A. Kakowskiego „najwięcej czasu poświęcono projektowi utworzenia nowych i rozgraniczenia dawnych diecezji, oraz metropolii dla przebudowy Kościoła pol-

¹⁸ AAS, t. XXV s. 389—413; A. H. Krosne, Deutschland, II: Kirchl. Organisation, w: *LThK*, Bd III (1931) szp. 251 n.

¹⁹ G. Allemand, Frankreich, II: Kirch. Einteilung u. Statistik, w: *LThK*, Bd IV (1932) szp. 105 n.; T. Długosz, Kościół w Polsce s. 40.

²⁰ Bilan du monde 1964, Paris 1964, t. II s. 838, 843 n.

²¹ Ibid., t. II s. 453, 459.

²² AAS, t. XIX s. 425—433.

²³ ADSiedl. Akta ogólne. Podział diecezji i metropolii, nr 53 s. 3 n.

²⁴ ADSiedl. Akta ogólne. Podział diecezji i metropolii. Nr p. 18 t. II nr 96 s. 3, 12.

skiego”²⁵, wzięli udział metropolici, sufragani i biskupi pomocniczy w liczbie 26. Nie byli tylko obecni biskupi greckokatolicycy.

W pierwszym dniu obrad (2 VII), dotyczących przebudowy struktury hierarchicznej Kościoła polskiego, przyjęto następujące ogólne zasady:

1° przy tworzeniu nowych diecezji i rozgraniczaniu dawnych należy uwzględnić nade wszystko potrzeby religijne i państwowe wiernych;

2° stwierdzono, że dotychczasowy układ administracyjny Kościoła był narzucony przez państwa zaborcze, na skutek czego prawie wszystkie stolice biskupie, poza Warszawą w b. Królestwie Polskim, są na krańcach diecezji;

3° liczba ludności diecezji winna się wahać od 500 tys. do 1 mil.;

4° stolice niektórych diecezji należy przenieść do dogodniejszych miejscowości;

5° w mieście biskupa unickiego winien być biskup łańcki;

6° przy rozgraniczeniu diecezji i metropolii należy zatrzeć granice rozbiorowe;

7° prowincje kościelne powinny obejmować ludność podobnego charakteru.

Obok ogólnych wytycznych konferencja uchwaliła utworzenie czwartej metropolii w Krakowie, trzech nowych diecezji: w Katowicach, Częstochowie i Stanisławowie, przeniesienie stolicy biskupiej z Sejnu do Łomży wreszcie odrzuciła projekt utworzenia metropolii wileńskiej oraz diecezji w Tarnopolu i Kaliszu²⁶.

Ale i ten projekt nie był ostateczny. Tym razem dyskusja odbywała się drogą korespondencyjną. Każdy bowiem z ordynariuszów wypowiadał się jeszcze raz w sprawie granic tylko własnej diecezji (20 VII 1925). Na skutek tych wypowiedzi poczyniono szereg dalszych poprawek²⁷. Z powyższych zmian należy zanotować przyjęcie projektu o utworzeniu metropolii wileńskiej i zaniechaniu erekcji diecezji stanisławowskiej. Wynikiem tej ostatniej ankiety było opracowanie „Propositum delimitationis jam existentium in Republica Poloniae provinciarum ecclesiasticarum dioecesiumque nec non erigendarum novarum provinciarum dioecesiumque”²⁸. „Projekt” opracował 16 VIII 1925 biskup H. Przedziecki, w oparciu o wytyczne Konkordatu polskiego z 10 II 1925. Konkordat ten był uznaniem ze strony Stolicy Apostolskiej odrodzonego Państwa Polskiego, gwarantował, że „żadna część Rzeczypospolitej Polskiej nie będzie zależała od biskupa, którego siedziba znajdowałaby się poza granicami Państwa Polskiego”. Cały kraj podzielono na 5 metropolii Gniezno—Poznań, Warszawa, Wilno, Lwów, Kraków oraz na 21 archidiecezji i diecezji²⁹. Wydana zaś 28 X 1925 bulla cyrkumskrypcyjna *Vixdum Poloniae unitas* zakreślała nowe granice metropoliom, archidiecezjom i diecezjom polskim³⁰. Plany erekcji względnie dalszego istnienia w granicach Polski diecezji kaliskiej, kamienieckiej, tarnopolskiej i stanisławowskiej upadły. Jedynie polska część diecezji mińskiej powiększona

²⁵ A. kard. K a k o w s k i, op. cit., t. III s. 306.

²⁶ ADSiedl. Akta ogólne. Podział diecezji i metropolii, t. II nr 97 (dokum. oryg.); nr 136 (kopia w jęz. łac.); por. A. K a k o w s k i, op. cit. s. 307 n.

²⁷ Ibid., t. III nr 11.

²⁸ Ibid., t. III nr 94 s. 109.

²⁹ AAS, t. XVII s. 273—284; J. W i ś l i c k i, op. cit. s. 148—151.

³⁰ AAS, XVII (1925) 521 nn.; J. W i ś l i c k i, op. cit. s. 172—181.

przez przyłączenie niektórych dekanatów z diecezji wileńskiej, została ukonstytuowana jako diecezja pińska, zaś sejneńska otrzymała nazwę „łomżyńskiej”.

Rozdział 1

GRANICE METROPOLII GNIEŹNIEŃSKIEJ I POZNAŃSKIEJ ORAZ JEJ SUFRAGANII

1. METROPOLIA GNIEŹNIEŃSKA I POZNAŃSKA

Granice odrodzonego Państwa Polskiego objęły w całości wszystkie posiadłości metropolii gnieźnieńskiej i poznańskiej, w skład której obok dwóch archidiecezji (Gniezno, Poznań) wchodziła tylko diecezja chełmińska. Wraz z odzyskaniem niepodległości powstała sporna kwestia w Kościele Polskim, komu przysługuje godność i jurysdykcja prymasa Polski? Pretensje bowiem do tej godności wysunęli: arcybiskup warszawski A. Kakowski, który zaczął się tytułować „prymasem Królestwa Polskiego” (zgodnie z bullą pap. Piusa VII *Romani Pontifices* z 6 X 1818) oraz — w myśl wiekowych tradycji i przywilejów papieskich — arcybiskup gnieźnieński E. Dalbor, który wznowił tytuł „prymasa Polski”.

Ponieważ część ziem polskich wraz z Warszawą otrzymała wcześniej możliwości działania, dlatego arcybiskup A. Kakowski szybciej rozpoczął dość szeroką działalność kościelną, która w niektórych wypadkach przypominała jurysdykcję prymacjalną. Tak jeszcze w 1916 r. wezwał on na konferencję episkopatu do Warszawy biskupów sufraganów metropolii warszawskiej, a nadto biskupów Wilna i Żmudzi, chociaż ci należeli do metropolii mohylowskiej. Co więcej, nosił się również z zamiarem zaproszenia biskupów zaboru austriackiego¹. Korzystając ze stułetniej rocznicy założenia metropolii warszawskiej, zaprosił on na 13 III 1917 do Warszawy metropolitów i biskupów ziem polskich z trzech zaborów; przybyli wówczas metropolita gnieźnieński i poznański E. Dalbor, metropolita łaciński ze Lwowa J. Bilczewski i metropolita ormiański ze Lwowa J. Teodorowicz oraz wszyscy biskupi metropolii warszawskiej, a nadto A. S. Sapięha z Krakowa, J. S. Pelczar z Przemyśla i L. Wałęga z Tarnowa².

Zorganizowanie tych uroczystości i odbycie przy tej okazji I konferencji biskupów polskich ze wszystkich trzech zaborów napotykało na poważne trudności ze strony okupacyjnych władz niemieckich. Obawiano się bowiem, jak donosił o tym w ściśle poufnym raporcie do Wiednia delegat rządu austriackiego w Warszawie, że cała ta „impresja bez cienia wszelkich wątpliwości może odegrać również bardzo wielką rolę polityczną” (28 II 1917)³. Toteż już po pierwszym dniu uroczystości warszawskich delegat ten donosił w poufnej relacji do Wiednia, że „cała Warszawa jest pod wielkim wrażeniem konferencji biskupów polskich, którzy przybyli tu w liczbie 12 ze wszystkich ziem polskich, z wyjątkiem Litwy, na czele z arcybiskupem

¹ A. Kakowski, *Z niewoli do niepodległości*, t. I s. 474 n.

² *Ibid.*, t. I s. 575.

³ *Öst. HHSt. P. A. rot 1031 Krieg 56 f. 1* (Von Ugron do hr. O. Czernina — 28 II 1917).

Gniezna i Poznania E. Dalborem". Szczególne zainteresowanie opinii warszawskiej i władz okupacyjnych wzbudziła obecność metropolity E. Dalbora. „Na jego obecność, relacjonował delegat austriacki, kładzie się tu specjalny nacisk, jako że uważa się go za prymasa Polski i przewodniczącego wszystkich biskupów polskich i że w jego obecności znalazła usymbolizowanie jedności ziem polskich na odcinku kościelnym”⁴. W relacji nie omieszkało podkreślić i tego, że była to pierwsza od czasów rozbiorów konferencja biskupów polskich łącznie z prymasem.

15 III 1917 konferencja biskupów wysłała telegram do pap. Benedykta XV, przy czym na pierwszym miejscu podpisał go arcybiskup E. Dalbor. I tym razem delegat austriacki zauważył, że „podpisani uważają się za biskupów polskich, podobnie jak cały naród polski uważają za jeden naród i że spodziewają się odrodzenia jego niepodległości”⁵. Konferencja warszawska posiadała rzeczywiście poważne znaczenie nie tylko na polu kościelnym. „Nie można zaprzeczyć, pisał von Ugron do kancelarii ministerstwa spraw zagranicznych w Wiedniu, że przyczyniła się ona nie mało do wzrostu poczucia jedności wszystkich ziem polskich”⁶.

Wydaje się, że ten poważny zwrot opinii publicznej samej Warszawy w kierunku prymasowskiego Gniezna wpłynął m. in. na uaktywnienie działalności kościelnej arcybiskupa A. Kakowskiego na terenie ogólnopolskim. Wkrótce, bo już 28 VII 1918, metropolita Kakowski konsekrował w Warszawie ks. Zygmunta Łozińskiego na biskupa wznowionej diecezji mińskiej, a warto zaznaczyć, że diecezja ta należała do mohylowskiej prowincji kościelnej⁷. W czasie pierwszej konferencji episkopatu metropolii warszawskiej pod sugestią arcybiskupa Kakowskiego wyłoniła się komisja, która miała na celu przygotowanie odpowiednich materiałów do przyszłego konkordatu⁸. Wreszcie jeszcze przed nominacją na kardynała (14 XII 1919), biorąc udział w konferencji episkopatu polskiego w Gnieźnie w dniach 26—30 VIII 1919, wystąpił on w czasie uroczystości kościelnych w bazylice gnieźnieńskiej w szatach purpurowych, przyznanych metropolitom warszawskim w 1818 r. przez pap. Piusa VII⁹.

Trzeba i to podkreślić, że pozycję kard. A. Kakowskiego wzmacniał fakt, że był arcybiskupem-metropolitą stolicy odradzającego się państwa. Nie bez znaczenia było i to, że od 12 X 1917 był głównym członkiem trójosobowej Rady Regencyjnej Królestwa Polskiego. Powaga jego w episkopacie polskim wzrosła tym bardziej, że konsekrowany przez niego 28 X 1919 w Warszawie nuncjusz Achilles Ratti został w trzy lata później papieżem jako Pius XI. Zapewne dzięki poparciu nunc. Rattiego pap. Benedykt XV miano-

⁴ Ibid. (Von Ugron do hr. O. Czernina — 14 III 1917): „Auf seine Anwesenheit wurde hier ein besonderes Wicht gelegt, da derselbe als Primas von Polen, als der Chef aller polnischen Kirchenfürsten betrachtet wird und so durch sein Erscheinen man die Zusammengehörigkeit der polnischen Länder auf kirchlichen Gebiete symbolisiert fand”.

⁵ Ibid. (Von Ugron do hr. O. Czernina — 15 III 1917): „Sie [Bischöfe] bezeichnen sich als „polnische Bischöfe“ und behandeln das ganze polnische Volk als ein Ganzes, dessen Wiedergeburt sie erhoffen”.

⁶ Ibid. (Von Ugron do hr. O. Czernina — 14 III 1917): „Allerdings kann es nicht geleugnet werden, dass da durch das Gefühl der Zusammengehörigkeit aller polnischer Länder nicht wenig gesteigert wurde”.

⁷ A. K a k o w s k i, op. cit., t. II s. 765.

⁸ ADL, Rep. 61 I 1: Protokoły konferencji i zjazdów biskupów 1915—1930 (Protokół konferencji z 12 X 1916 s. 4).

⁹ A. K a k o w s k i, op. cit., t. III s. 237 nn.

wał kard. A. Kakowskiego członkiem Kongregacji Sakramentów, Rozkrzewiania Wiary, Seminariorów i Uniwersytetów oraz administratorem tzw. Reverenda Fabrica di s. Pietro¹⁰.

To stanowisko kard. Kakowskiego i jego szeroka działalność kościelno-polityczna nie mogła ująć uwagi metropolity Gniezna i Poznania Edmunda Dalbora, jak i opinii publicznej w kraju. W Gnieźnie bowiem i wśród biskupów polskich, mimo silnego przeciwdziałania państw zaborczych, nie zamarła w XIX w. żywa pamięć i tradycja uprawnień prymacjalnych, związanych z gnieźnieńską stolicą metropolitalną. Arcybiskupi gnieźnieńscy nie zaprzestali nigdy używać tytułu legata urodzonego (legatus natus) Stolicy Apostolskiej, związanego ściśle od czasów pap. Leona X (1515) z ich godnością prymasowską. Nawiazanie do tradycji prymacjalnych zazaczyło się szczególnie od czasów pontyfikatu arcybiskupa Leona Przyłuskiego (1845—1865). Znalazło to wyraz w trosce metropolitów gnieźnieńskich o sprawy i reprezentację całego Kościoła polskiego, bez względu na granice zaborcze, jak również w postawie biskupów polskich wszystkich trzech zaborów, którzy tak w korespondencji, jak i przy innych okazjach uznawali ich za prymasów Polski i Litwy. Nie brakło także dowodów ze strony Stolicy Świętej, która w okresie porozbiorowym nigdy nie odebrała tytułu prymacjalnego arcybiskupom Gniezna. Podkreślił to zwłaszcza pap. Pius IX w stosunku do metropolity Leona Przyłuskiego w czasie uroczystości kanonizacji Męczenników Japońskich (1862) i Mieczysława Ledóchowskiego w czasie trwania I soboru watykańskiego (1869/70); ten ostatni podpisał akta soboru jako prymas Polski¹¹.

Nic dziwnego, że mianowany 1 dzień później kardynałem od metropolity A. Kakowskiego arcybiskup E. Dalbor (15 XII 1919) zaczął niebawem bronić starodawnych uprawnień prymacjalnych Gniezna. W r. 1919 wznowił używanie tytułu prymasa Polski. On też zwołał powagą prymacjalną pierwszą konferencję episkopatu Polski do Gniezna na 26—30 VIII 1919 i jej przewodniczył¹², podobnie jak na wszystkich późniejszych. W lutym 1919 r. odprawił uroczyste nabożeństwo w katedrze warszawskiej św. Jana na rozpoczęcie obrad sejmu ustawodawczego. W kwietniu 1922 r. był obecny w Wilnie na uroczystym przyłączeniu Wileńszczyzny do Polski¹³. Obok tych kroków kard. Dalbor otworzył w Warszawie kancelarię prymasowską i zaczął faktycznie wykonywać jurysdykcję prymacjalną nad całą Polską¹⁴. Usiłowania prymasa Dalbora poparła opinia publiczna. W opublikowanej broszurze *Kto jest prymasem Polski?* ks. St. Okoniewski wskazał na Gniezno¹⁵. Wł. Abraham, zabierając dwukrotnie głos w tej sprawie na łamach *Kuriera Warszawskiego* (27 VI 1924) i *Kuriera Poznańskiego* (10 IV 1925), „mając na względzie tylko motywy historyczne i uczuciowe”, opowiedział się również

¹⁰ Z. Dłużewska-Kańska Kakowski Aleksander, w: *Pol. Stow. Biogr.*, t. XI s. 426—428.

¹¹ J. Nowacki, *De archiepiscopi Gnesnensis dignitate et praerogativa primatiali, Collectanea Theologica*, 18 (1937), f. 3/4 s. 681—699.

¹² ADL, Rep. 61 I 1: Protokoły konferencji (Protokół konferencji z 26—30 VIII 1919 w Gnieźnie, druk).

¹³ T. Zakrzewski, Dalbor Edmund, w: *Pol. Stow. Biogr.*, t. IV s. 391.

¹⁴ A. Kakowski, op. cit., t. III s. 243 n.

¹⁵ *Ibid.*, t. III s. 237; W. Malej (Kardynał Aleksander Kakowski w świetle własnych wspomnień, *Nasza Przeszość*, 8 (1958) s. 267) podaje, że autorem broszury był ks. W. Owczarek z Włocławka.

za Gniezmem, ale biorąc pod uwagę wyraźne poparcie Stolicy Apostolskiej dla Warszawy, radził, „aby sprawę tę załatwić przy konkordacie przez połączenie arcybiskupstwa gnieźnieńskiego z warszawskim”¹⁶.

Tymczasem wznowieniu jurysdykcji prymacjalnej od początku byli niechętni nuncjusze papiescy. Jeszcze w 1919 r. nuncjusz A. Ratti (później pap. Pius XI) doradzał arcybiskupowi Kakowskiemu, by wznowił nieużywany od przeszło 80 lat przez arcybiskupów warszawskich tytuł „prymasa Królestwa Polskiego” (zaprzeszał go używać arcybiskup St. Choromański w 1837 r.), a na konferencji episkopatu 14 III 1919 jemu pierwszemu podał do podpisania protokół konferencji. Kard. Kakowski podał go jednakże kard. Dalborowi¹⁷. Pod wpływem też nuncjatury Stolica Apostolska dawała zawsze pierwszeństwo arcybiskupom warszawskim, opierając się na tym, że kard. Kakowski 1 dzień wcześniej został powołany do kolegium kardynalskiego. Istotną przyczyną tej niechęci, jak to wyznaje sam Kakowski, był fakt, że „nuncjatura zatrwożyła się, że kardynał prymas gnieźnieński zechce jako legatus natus wykonywać jurysdykcję kościelną obok nuncjusza”¹⁸. Jeszcze więcej niechętny prawom prymacjalnym Gniezna okazał się nuncjusz W. Lauri; miał on „ostro zwalczać prymasa Dalbora i zabiegał w Rzymie o zamknięcie kancelarii prymasowskiej”.

Nie sprzyjał również Gnieznu sam kard. A. Kakowski. 8 IV 1923 przedstawił on w obszernym memoriale sporne zagadnienie nuncjuszowi W. Lauri, w którym starał się wykazać na podstawie dokumentów papieskich, że „prymas nie ma władzy jurysdykcyjnej poza swoją metropolią”. Nie przyjął też sugestii Wł. Abrahama o połączeniu Warszawy z Gniezmem, będąc jakoby przekonany, że „Stolica Apostolska nie chce tego uczynić, by nie pomniejszać znaczenia nuncjusza apostolskiego”¹⁹.

W tej sytuacji kard. Dalbor zwrócił się do papieża o ostateczną decyzję w kwestii spornej i potwierdzenie dawnych przywilejów prymacjalnych. Wówczas to nuncjusz W. Lauri, pismem z 31 III 1923, zapytał o opinię poszczególnych biskupów polskich. W odpowiedzi większość biskupów opowiedziała się za Gniezmem, a tylko niektórzy z metropolii warszawskiej wskazali na Warszawę²⁰.

Kwestię tę poruszono również na sesjach episkopatu. W „Zbiorze projektów w sprawie erekcji nowych diecezji” biskup H. Przezdziecki wysunął plan, by „tytuł prymasa zatrzymać w myśl tradycji wiekowej przy arcybiskupie gnieźnieńskim, znieść tytuł prymasa arcybiskupów warszawskich, zatrzymując dla arcybiskupów warszawskich prawo używania purpury”²¹.

Z oryginalną i niespotykaną sugestią wystąpiła konferencja biskupów metropolii lwowskiej, odbyta w Przemyślu w lutym 1924 r. pod przewodnictwem arcybiskupa B. Twardowskiego. Sugerowała ona znieść unię personalną Gniezna i Poznania, a tytuł prymasa Polski przywiązać do metropolitalnej stolicy w Poznaniu²². Posiadająca decydujące znaczenie plenarna konferencja częstochowska z 2 i 3 VII 1924 wypowiedziała się tylko za roz-

¹⁶ A. Kakowski, op. cit., t. III s. 249 n.; por. W. Malej, op. cit. s. 268.

¹⁷ W. Malej, op. cit. s. 267.

¹⁸ A. Kakowski, op. cit., t. III s. 244.

¹⁹ W. Malej, op. cit. s. 269.

²⁰ A. Kakowski, op. cit., t. III s. 244; W. Malej, op. cit. s. 268.

²¹ ADSiedl. Akta ogólne. Podział diecezji i metropolii, t. II nr 96 s. 12.

²² Ibid., t. II nr 47.

wiązaniem unii personalnej Gniezna i Poznania, ale w kwestii prymasostwa nie zabrała głosu²³.

Ta postawa episkopatu zachęciła nuncjusza do dalszego działania na korzyść samej nuncjatury. Pod jego to wpływem i z aprobatą jego poprzednika, który jako Pius XI rządził wówczas Kościołem, Kongregacja do Nadzwyczajnych Spraw Kościoła, dekretem z 5 II 1925 postanowiła co następuje:

1° zatwierdziła arcybiskupom Gniezna i Warszawy tytuł — pierwszemu „prymasa Polski”, drugiemu „prymasa Królestwa Polskiego” i przywilej noszenia szat purpurowych;

2° „co się tyczy jurysdykcji, którą stolica gnieźnieńska chce wykonywać na terytorium prymasostwa, a nawet na terytorium całej obecnej Polski — na wszelki wypadek Stolica Apostolska znosi ją ad cautelam. Konsekwentnie kancelaria prymasowska w Warszawie powinna być zniesiona”²⁴.

W ten sposób została faktycznie zniesiona jurysdykcja prymacjalna w Polsce. Na fakcie tym zaciążyła bardzo rola nuncjuszów papieskich w Polsce. Warto przypomnieć, że podobny spór o prerogatywy prymacjalne między nuncjaturą a prymasami polskimi w XVII i XVIII w. został zakończony pomyślnie dla Gniezna. Tym razem Gniezno wyszło pokonane ze szkodą dla struktury hierarchicznej Kościoła Polskiego. Tak więc z licznych dawnych stolic prymacjalnych w Europie tylko arcybiskupi z Ostrzyhomia na Węgrzech zatrzymali jurysdykcyjne uprawnienia prymacjalne²⁵.

Innym zagadnieniem, związanym z metropolią gnieźnieńską i poznańską, była sprawa rozbudowy jej granic terytorialnych i dalszej unii personalnej z Poznaniem. Trzeba stwierdzić, że w latach 1919—1924 wraz z projektem pozostawienia tylko 3 metropolii, przejawiała się wyraźna tendencja wydatnego poszerzenia granic metropolii gnieźnieńskiej i przywrócenia jej należnego miejsca w hierarchii kościelnej kraju.

Tendencje te doszły najbardziej do głosu w odpowiedziach poszczególnych biskupów na ankietę, rozesłaną w związku z przygotowaniem „Projektu granic diecezji i metropolii w Rzeczypospolitej” przez biskupów H. Przeddzieckiego i R. Jałbrzykowskiego. Trzeba jednakże zaznaczyć, że były one bardzo różnorodne. Tak np. według sugestii biskupa A. Łosińskiego z Kielc należało rozwiązać unię personalną Gniezna i Poznania, tę ostatnią archidiecezję zredukować do normalnej diecezji, a metropolii gnieźnieńskiej podporządkować oprócz archidiecezji gnieźnieńskiej nadto 4 dalsze diecezje: Poznań, Włocławek, Chełmno i Kalisz²⁶. Podobny projekt wysunął biskup sandomierski M. Ryx, postulując, by „diecezja gnieźnieńska była oddzieloną od Poznania i stała się prymacjalną”; do jej sufraganii, obok dotychczasowych, postulował włączenie Włocławka i Śląska²⁷. Największy program poszerzenia granic metropolii prymacjalnej wysunął biskup krakowski A. Sapięha. Obok postulatu zniesienia unii personalnej z Poznaniem sugerował, ażeby zaliczyć do sufraganii gnieźnieńskich aż 8 diecezji: Włocławek, Pelplin, Poznań, Opole, Cieszyn, Łódź, Częstochowę i Kraków²⁸. Za zniesieniem unii Gniezna i Poznania opowiedział się również biskup St. Żdzito-

²³ Ibid. nr 97 s. 13.

²⁴ W. Malej, op. cit. s. 269.

²⁵ K. Weinzierl, Primas, w: *LThK*, Bd VIII (1963) szp. 760.

²⁶ ADSiedl. Akta ogólne. Podział diecezji i metropolii, t. I nr 9 (Biskup A. Łosiński do biskupa H. Przeddzieckiego — 10 V 1920).

²⁷ Ibid., t. I nr 11 (Biskup M. Ryx do biskupa H. Przeddzieckiego — 19 V 1920).

²⁸ Ibid., t. I nr 16 (Biskup A. Sapięha do biskupa H. Przeddzieckiego — 30 V 1920).

wiecki z Włocławka, przysądzając Gnieznu w charakterze sufraganii: Poznań, Bydgoszcz, Chełmno, Włocławek i Kalisz²⁹.

Przygotowany w 1920 r. plan „Rozgraniczenie diecezji i metropolii” przez biskupa H. Przezdzieckiego przyjął w całej rozciągłości „projekt” biskupa krakowskiego A. Sapiehy „jako że najbardziej odpowiadał życzeniom episkopatu”³⁰. Przedstawiony w rok później „Projekt granic diecezji i metropolii w Rzeczypospolitej” przez biskupów H. Przezdzieckiego i R. Jałbrzykowskiego uległ pewnym przeróbkom. Proponował on pozostawienie unii personalnej Gniezna z Poznaniem, granice zaś metropolii gnieźnieńskiej i poznańskiej obok obydwóch archidiecezji miały objąć nadto pięć dalszych diecezji: śląską, chełmińską, włocławską, częstochowską i łódzką³¹. Proponowane granice metropolii miały więc zjednoczyć ziemie dawnego zaboru pruskiego (Gniezno, Poznań, Chełmno, Katowice) i rosyjskiego (Częstochowa, Łódź, Włocławek), a równocześnie zunifikować pod rządami metropolity Gniezna i Poznania te diecezje, w skład których wchodziły dawne posiadłości archidiecezji gnieźnieńskiej (z wyjątkiem Katowic). Dla podkreślenia godności metropolii prymasowskiej zaproponowano nadto, aby diecezja krakowska, która miała zatrzymać statut prawny „biskupstwa wyjątego” i zależnego bezpośrednio od Stolicy Apostolskiej, należała „pod względem udziału w konferencjach biskupich do metropolii gnieźnieńskiej”.

Tym szerokim postulatem „Projektu” przeciwstawił się w dużej mierze nowo opracowany plan reorganizacji hierachii Kościoła Polskiego na konferencjach biskupów metropolii lwowskiej i warszawskiej, odbytych w lutym (Lwów) i marcu (Warszawa) 1924 r.

Konferencja metropolii lwowskiej, przy współudziale arcybiskupa J. Teodorowicza (Przemyśl — luty 1924), wysunęła plan oryginalny, ale godzący w prawa prymacjalne i metropolitalne Gniezna. Postulowała mianowicie, by „Gniezno zredukować do normalnego biskupstwa, a prawa prymacjalne i metropolitalne pozostawić przy Poznaniu”. Tej też metropolii poznańskiej poddać w charakterze sufraganii: Gniezno, Chełmno i Włocławek³². Trzeba stwierdzić, że propozycje te były zbyt śmiałe i nowatorskie, by mogły być zrealizowane. Pozytywną natomiast stroną projektu lwowskiego był postulat utworzenia w Polsce czwartej metropolii w Krakowie.

Plan warszawski przewidywał tylko 3 metropolie dla Polski, ale podczas gdy dla warszawskiej prowincji kościelnej zaprojektowano aż 10 sufraganii, to dla metropolii gnieźnieńskiej i poznańskiej projektował, obok dwóch archidiecezji (Gniezno, Poznań), tylko trzy sufraganie (Chełmno, Katowice, Włocławek), ewentualnie czwartą w wypadku utworzenia diecezji kaliskiej, a nadto administrację apostolską w Gdańsku³³. Diecezję częstochowską i łódzką zamierzano poddać warszawskiej metropolii.

To ostatnie pociągnięcie było podyktowane prośbą kapituły i biskupa łódzkiego, którzy w specjalnej prośbie (12 III 1924), skierowanej na ręce

²⁹ Ibid., t. I nr 18 (Biskup St. Żdzitowiecki do biskupa H. Przezdzieckiego — bez daty).

³⁰ Ibid., t. I nr 19 s. 15.

³¹ ADL, Rep. 61 I 1: Protokoły konferencji (Projekt granic).

³² ADSiedl. Akta ogólne. Podział diecezji, t. I nr 47: „ut soluta unione aequae principali archidioecesium Posnaniensis et Gnesnensis, residentia quoque metropolitae et primatis Poloniae Posnaniae remanente, Gnesnae sedes episcopi ordinarii resuscitetur”.

³³ ADWłoc.: Korespondencja ze Stolicą Apostolską (Protokół konferencji biskupów metropolii warszawskiej, odbytej 18—19 III 1924 w Warszawie); ADL, I 1: Protokoły konferencji biskupów metropolii warszawskiej, odbytej 18 i 19 III 1924 w Warszawie).

kard. Kakowskiego zabiegali około pozostawienia Łodzi w granicach prowincji warszawskiej³⁴. Warto też przypomnieć, że ten tak bardzo ekspansywny plan metropolii warszawskiej, przy równoczesnym zacieśnieniu granic prymasowskiej prowincji kościelnej, został przedyskutowany i uchwalony w okresie sporu między Gnieznem a Warszawą o prawa prymacjalne.

Projekt ten stał się podstawą dyskusji komitetu biskupów, który się zebrał 20 i 21 III 1924 pod przewodnictwem prymasa kard. E. Dalbora. Komitet przedyskutował szereg postulatów zmian w granicach diecezji, przyjął jako zasadę, że w Polsce powinny być tylko trzy metropolie, ale w ich granicach poczynił pewne korektury. Diecezję częstochowską włączył do prymasowskiej metropolii, ale równocześnie zdecydował, że „diecezja kaliska jest zbyt duża”³⁵. W ten sposób ilość sufraganii gnieźnieńskiej i poznańskiej prowincji kościelnej faktycznie nie uległa zmianie w stosunku do planów, wysuniętych przez episkopat metropolii warszawskiej.

Na tej samej konferencji podniesiono również sprawę zredukowania Poznania do zwykłego biskupstwa sufraganalnego. Prawdopodobnie projekt ten wyszedł ze strony biskupa Sapiehy. Kard. Dalbor nie zaproponował jednakże przeciwko niemu, lecz stwierdził, że „realizacja jego napotka na poważne trudności”³⁶. Ten sam problem był dyskutowany na posiedzeniu komitetu biskupów w dniach 20 i 21 III 1924. Biorący udział w posiedzeniu biskupi, pod przewodnictwem kard. Dalbora, „wypowiedzieli się za rozdzieleniem obydwu archidiecezji” z tym jednakże zastrzeżeniem, że „po rozdzieleniu Poznań winien zatrzymać tytuł arcybiskupstwa”³⁷. W dalszych projektach do problemu tego nie wrócono. Prawdopodobnie pod wpływem kard. Dalbora konferencja postanowiła zachować nadal unię Gniezna i Poznania.

Decydujące jednakże znaczenie dla granic metropolii prymacjalnej miała konferencja episkopatu w Częstochowie (2—3 VII 1924). Przygotowany na tę konferencję „Zbiór projektów” przez biskupa H. Przezdzieckiego był dość nowy i w stosunku do poprzednich „projektów” oryginalny. Podtrzymywał on postulat rozwiązania unii personalnej Gniezna i Poznania, przy czym Gniezno miało zatrzymać prawa prymacjalne i metropolitalne, podczas gdy Poznań miał zachować tylko tytuł arcybiskupstwa. Do gnieźnieńskiej prowincji kościelnej „Zbiór” przydzielał 6 dalszych sufraganii: Chełmno, Śląsk (Katowice), Włocławek, Kalisz, Częstochowa i administracja apostołska w Gdańsku. Te dwie ostatnie diecezje były przewidziane fakultatywnie; Częstochowa bowiem mogła wejść do warszawskiej lub krakowskiej prowincji kościelnej, Gdańsk natomiast pozostałby poza związkami metropolitalnymi z Kościołem Polskim³⁸.

Tymczasem na konferencji częstochowskiej, w związku z przyjęciem projektu utworzenia krakowskiej prowincji kościelnej, odpadł plan włączenia Częstochowy i Katowic do Warszawy. Prawie też równocześnie upadł plan pozostawienia Gdańska przy gnieźnieńskiej i poznańskiej prowincji kościelnej. Tym razem opracowany projekt okazał się dla Gniezna i Pozna-

³⁴ ADSiedl. Akta ogólne. Podział diecezji, t. I nr 50 (Biskup W. Tymieniecki do A. kard. Kakowskiego — 12 III 1924).

³⁵ ADL, Rep. 61 I 1: Protokoły konferencji (Protokół z posiedzenia komitetu biskupów z dnia 20 i 21 III 1924); ADSiedl. Akta Kurii Diecezji Siedleckiej czyli Podlaskiej. L. P. Dz. III poz. 19 t. II k. 11 (Protokół).

³⁶ Ibid.

³⁷ Ibid.

³⁸ ADSiedl. Akta ogólne. Podział diecezji, t. II nr 96 s. 12 n.

nia ostateczny. W oparciu o jego wytyczne konkordat polski z 10 II 1925 i bulla pap. Piusa XI *Vixdum Poloniae unitas* z 28 X 1925 zachowały unię Gniezna i Poznania oraz ustaliły ostatecznie liczbę sufraganii metropolii gnieźnieńskiej i poznańskiej. Obok dwóch archidiecezji — Gniezna i Poznania metropolia zyskała tylko jedną sufraganię Włocławek, przynależny dotąd do metropolii warszawskiej. Odtąd metropolia obejmowała 2 archidiecezje: Gniezno i Poznań oraz dwie sufraganie — Chełmno i Włocławek³⁹. Diecezja gdańska została wprawdzie wprost uzależniona od Stolicy Apostolskiej⁴⁰, ale w konkordacie polskim (art. 3) poddana nuncjaturze apostolskiej w Warszawie⁴¹.

2. ARCHIDIECEZJA GNIEŹNIEŃSKA

W odrodzonym Państwie Polskim terytorium archidiecezji znalazło się w całości. Składało się ono z trzech oddzielnych od siebie enklaw terytorialnych archidiecezji, z których największa obejmowała m. in. Gniezno, Bydgoszcz i 18 dekanatów; enklawa druga, którą tworzyły dekanaty Pleszew i Ołobok powstała w r. 1815, na skutek odcięcia przez nowe granice Królestwa Polskiego 2/3 terytorium archidiecezji, które następnie wcielono (1818) do diecezji włocławskiej i archidiecezji warszawskiej; wreszcie enklawa trzecia, obejmująca dekanat krotoszyński (8 parafii: Krotoszyn, Chwaliszew, Sulmierzyce, Zduny, Baszków, Kobylin, Wyganów i Kobierno)¹, istniała od wczesnego średniowiecza, a w granicach archidiecezji wymieniła ją bulla protekcyjna dla arcybiskupstwa gnieźnieńskiego z 1136 r.

Te też względy, mające na celu wyrównanie granic archidiecezji i usprawnienie duszpasterstwa, jak również projekty nowego podziału administracyjnego Kościoła w Polsce postulowały szereg korektur granicznych. W postulatach nie będziemy omawiać projektów, dotyczących zmiany statusu prawnego archidiecezji, zmierzającego do rozwiązania unii personalnej z Poznaniem, czy też do zredukowania jej do rzędu zwykłego biskupstwa. Zagadnienia te bowiem zostały omówione uprzednio.

Mając na uwadze tylko wyłącznie granice archidiecezji należy zaznaczyć, że szereg różniących się między sobą postulatów, przyniosła ankieta wśród biskupów z 1920 r. Podczas, gdy biskupi metropolii lwowskiej z zasady nie zajmowali się granicami archidiecezji, biskupi metropolii warszawskiej wysunęli kilka projektów. Najbardziej oryginalnym był plan biskupa włocławskiego St. Żdżitowieckiego. Sugerował on podział archidiecezji na dwie części: archidiecezję gnieźnieńską, złożoną z 8 dekanatów, 6 przynależnych do Gniezna (Gniezno św. Trójcy, — św. Piotra i Pawła, — św. Michała, Pobiedziska, Powidz, Rogowo) z 131 023 ludności, oraz dwóch z diecezji włocławskiej (Słupca, Zagórów) z 61 376 wiernych. Pozostałe dotychczasowe terytorium archidiecezji obejmujące 7 dekanatów (Bydgoszcz, Inowrocław, Nakło, Żnin, Kcynia, Łekno, Łobżenica) i 200 259 ludności, powiększone dekanatem Czarnków z archidiecezji poznańskiej (60 006 wiernych) oraz 7 dal-

³⁹ J. Wiślicki, op. cit. s. 148, 173.

⁴⁰ AAS, t. XVIII s. 38—39.

⁴¹ J. Wiślicki, op. cit. s. 144.

¹ Z. Czernicki, Schematyzm Kościoła rzymsko-katolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej, Kraków 1925 s. 11 nn.

szymi dekanatami z diecezji chełmińskiej (Toruń, Fordon, Golub, Świecie — część, Więcbork, Tuchola — część, Kamień) i 138 605 ludności (stan z r. 1910) miały stanowić nową diecezję bydgoską². Biskup krakowski postulował tylko „przyłączenie do Bydgoszczy tych terenów, które po rozbiorach przeszły do Gniezna z Włocławka”³. Chodziło więc o trzy dekanaty: Kruszwica, Inowrocław i Gniewków, które w 1821 r. zostały włączone do archidiecezji. Kard. Dalbor stwierdzał natomiast, że „archidiecezje Gniezno i Poznań podziału nie potrzebują”, ponieważ nowa granica polityczna Polski „odcięła aż 45 parafii do Niemiec”⁴.

Plan włocławski był zbyt śmiały, by mógł liczyć na zrealizowanie. Projekt biskupa Przeddzieckiego z 1921 r. był raczej umiarkowany i szedł za postulatami Krakowa. Wysuwał on mianowicie sugestję wyłączenia z archidiecezji 2 dekanatów — Gniewków i Kruszwica (48 812 wiernych) do Włocławka i w drodze rekompensaty przyłączenia z Włocławka do Gniezna 2 dekanatów: Słupca i Zagórów (61 376 wiernych)⁵.

Ale projekt ten nie był ostateczny. W związku z nim potoczyła się znów dyskusja. Przede wszystkim uległy wysoce modyfikacji postulaty Włocławka, który zarzucił plan utworzenia diecezji bydgoskiej a zażądał dla siebie dekanatów Inowrocław i Bydgoszcz (miejski i wiejski) oraz dla projektowanej diecezji kaliskiej — dekanatu Pleszew. W zamian za te straty archidiecezja miała otrzymać dalsze 4 parafie z dekanatu Konin (Skulsk, Ślesin, Ostrowąż i Wilczyn — 12 075 wiernych)⁶.

Zmniejszenie tak wydatne archidiecezji prymacjalnej, przy powtarzających się postulatach rozwiązywania unii z Poznaniem, godziło niewątpliwie w jej dawną powagę. Nic dziwnego, że kard. Dalbor stał dalej na stanowisku nie dzielenia archidiecezji, która zresztą nie była zbyt wielką ani terytorialnie, ani też ludnościowo. Stąd też „Projekt” biskupów Przeddzieckiego i Jałbrzykowskiego, przedstawiony na konferencji episkopatu w r. 1922, był umiarkowany i postulował wyłączenie z archidiecezji dekanatów: kruszwickiego (1925 — 13 parafii, 34 418 wiernych i 17 kapłanów) oraz gniewkowskiego (1925 — 15 parafii i filii, 34 255 wiernych, 23 kapłanów) do diecezji włocławskiej⁷. Ponieważ innych korektur nie przewidywano, dlatego geografia archidiecezji miała pozostać ta sama (3 niepołączone ze sobą terytoria); po przeprowadzeniu tych poprawek ludność archidiecezji szacowano na ok. 400 000⁸. Ale i ta propozycja nie była ostatnią.

Odmienne projekt uchwaliła konferencja biskupów metropolii warszawskiej, odbyta 18 i 19 III 1924 w Warszawie pod przewodnictwem kard. A. Kakowskiego. Projekt ten postulował wyłączenie z archidiecezji dekanatu pleszewskiego (1925 — 11 parafii i filii, 24 203 wiernych, 12 kapłanów) na rzecz planowanej diecezji kaliskiej, oraz 5 dekanatów: kruszwickiego (1925 — 13 parafii, 34 418 wiernych, 17 kapłanów) gniewkowskiego (1925 — 15 parafii i filii, 34 255 wiernych, 23 kapłanów), inowrocławskiego (14 parafii, 44 795 wiernych, 22 kapłanów) i obydwu bydgoskich miejskiego (1925 — 6 parafii,

² ADSiedl. Akta ogólne. Podział diecezji, t. I nr 18 s. 2 n.

³ Ibid., t. I nr 16 (Bp A. Sapieha do biskupa H. Przeddzieckiego — 30 V 1920).

⁴ Ibid., t. I nr 7 (Kard. E. Dalbor do biskupa H. Przeddzieckiego — 30 IV 1920).

⁵ Ibid., t. I nr 19 s. 7, 11.

⁶ Ibid., t. I nr 24 (Bp St. Żdzitowiecki do biskupa H. Przeddzieckiego — 12 IV 1922).

⁷ ADL, Rep. 61 I 1: Protokoły konferencji (Projekt granic diecezji i metropolii w Rzeczypospolitej Polskiej 1922); por. Z. C z e r n i c k i, op. cit. s. 13, 15.

⁸ Ibid.

89 800 wiernych i 34 kapłanów) oraz wiejskiego (1925 — 8 parafii i filii, 9 415 wiernych, 9 kapłanów) do diecezji wrocławskiej. Za tak poważne straty, obejmujące w sumie 6 dekanatów oraz 67 parafii i filii, archidiecezja miała otrzymać z diecezji wrocławskiej 2 dekanaty: zagórowski (1925 — 10 parafii, 36 872 wiernych, 14 kapłanów) i słupecki (1925 — 10 parafii, 25 396 wiernych, 9 kapłanów), a nadto parafie: Wilczyn, Skulsk, Kazimierz Biskupi i Ostrowąż (1925 — 16 560 wiernych i 5 kapłanów)⁹. Było to właściwie powtórzenie w całej rozciągłości postulatów biskupa Żdzitowieckiego.

Projekt ten został jednakże odrzucony na posiedzeniu komitetu biskupów odbytym 20 i 21 III 1924 pod przewodnictwem kard. E. Dalbora¹⁰. Według relacji kard. A. Kakowskiego „zamiarom tym stanął na przeszkodzie sprzeciw duchowieństwa gnieźnieńskiego, które chciało, by archidiecezja gnieźnieńska pozostała w granicach przedkonkordatowych”¹¹. Można przypuszczać, że zmianom tym był przeciwny przede wszystkim arcybiskup gnieźnieński i poznański E. Dalbor. W wypadku bowiem przeprowadzenia postulowanych zmian, archidiecezja straciłaby, poza Gniezmem, wszystkie większe miasta, posiadałaby charakter rolniczy i małomiasteczkowy, a nadto terytorialnie i ludnościowo należałaby do najmniejszych diecezji polskich. W liście do biskupa Przezdzieckiego kard. Dalbor zaproponował (31 III 1924) tylko wymianę niektórych dekanatów z archidiecezją poznańską (Krotoszyn i Ołobok za Miłosław i Jarocin), celem zlikwidowania istniejących enklaw i uformowaniu jednolitego obszaru archidiecezji¹².

W wyniku zaniechania projektu dalszego okrojenia archidiecezji, konferencja episkopatu odbyta w dniach 2—4 VII 1924 w Częstochowie przyjęła sugestie kard. Dalbora i zaprojektowała tylko wymianę niektórych dekanatów z archidiecezją poznańską¹³. Wprawdzie poddano pod dyskusję projekt postulujący powiększenie archidiecezji przez włączenie doń dekanatu Fordon (8 parafii) z diecezji chełmińskiej w zamian za odstąpienie tejże parafii Podgórz (Toruń) i Grabie, ale obecni odrzucili te sugestie¹⁴. Ta sama konferencja uchwaliła nadto wyłączenie dekanatu Pleszew do Poznania, atoli ze względu na projektowany rozdział obydwu archidiecezji kard. Dalbor, w liście do biskupa Przezdzieckiego (31 VII 1924), opowiedział się za pozostawieniem go przy archidiecezji¹⁵. Ten też poprawiony projekt został zrealizowany przy planowanej cyrkumskrypcji Kościoła Polskiego. Na mocy bulli pap. Piusa XI *Vixdum Poloniae unitas* (1925) odłączono od archidiecezji na rzecz archidiecezji poznańskiej 2 dekanaty: ołobocki oraz krotoszyński z 23 parafiami i filiami, 60 722 wiernymi i 28 kapłanami. W drodze rekompensaty przyłączono doń z archidiecezji poznańskiej 2 dekanaty: jarociński (10 parafii: Brzostków, Golina, Jarocin, Lutynia, Pogorzelica, Siedlemin, Sławo-

⁹ ADWloe.: Korespondencje ze Stolicą Apostolską (Protokół konferencji biskupów metropolii warszawskiej, odbytej w dniach 18 i 19 III 1924 r.); ADL, I 1: Protokoły konferencji (Protokół konferencji... 18 i 19 III 1924 r.); por. Z. Czernicki, op. cit. s. 11 nn., 69, 73, 78.

¹⁰ ADL, Rep. 61 I 1: Protokoły konferencji (Protokół z posiedzenia komitetu biskupów z dnia 20 i 21 III 1924 r.); ADSiedl. Akta Kurii Diecezji Siedleckiej czyli Podlaskiej. L. P. Dz. III poz. 19, t. II (Protokół z posiedzenia... 20 i 21 III 1924 r.).

¹¹ A. K a k o w s k i, op. cit., t. III s. 235.

¹² ADSiedl. Akta ogólne. Podział diecezji, t. I nr 67.

¹³ ADSiedl. fasc. „Mapy” (Diecezje obecne i projektowane); A. K a k o w s k i, op. cit., t. III s. 307 n.

¹⁴ ADSiedl. Akta ogólne. Podział diecezji, t. I nr 97 s. 6.

¹⁵ Ibid., t. II nr 128 (Kard. E. Dalbor do biskupa H. Przezdzieckiego — 31 VII 1924), nr 129 (Bp H. Przezdziecki do kard. E. Dalbora — 6 VIII 1924).

szew, Wilkowyja, Witaszyce, Żerków) oraz miłosławski (13 parafii: Bardo, Biechowo, Bieganowo, Czeszewo, Gozdowo, Kaczanowo, Kołaczkowo, Miłosław, Sokolniki, Winnagóra, Wszembórz, Zieleniec) obejmujące 23 parafie, 1 filię (Nowa Wieś), 45 160 wiernych i 22 kapłanów¹⁶. Tym samym uległy likwidacji dwie enklawy: jedna istniejąca od średniowiecza enklawa jurysdykcyjna archidiecezji gnieźnieńskiej w rejonie Krotoszyna i Zdun, oddzielona od reszty archidiecezji terenami przynależnymi do archidiecezji poznańskiej, oraz pleszewska, powstała po 1815 r.

Ostatnie nieznaczne przesunięcia graniczne miały miejsce 28 I 1939, kiedy to pap. Pius XI, na mocy dekretu Kongregacji Konsystorialnej *Fideles pagi*, odłączył wieś Sanniki od archidiecezji gnieźnieńskiej i przydzielił do parafii Iwno w archidiecezji poznańskiej¹⁷.

W r. 1925 (przed rozgraniczeniem) archidiecezji obejmowała 21 dekanatów, 217 parafii, 2 kolegiaty (Gniezno — św. Jerzy, Kruszwica), 303 kapłanów i 615 321 wiernych¹⁸. W r. 1926 (po rozgraniczeniu) archidiecezja obejmowała 21 dekanatów, 248 parafii, 18 filii, 2 kolegiaty, 297 kapłanów diecezjalnych, 24 zakonnych, 370 zakonnice i 620 738 wiernych¹⁹. W r. 1938 archidiecezja liczyła 21 dekanatów, 261 parafii, 24 filii, 2 kolegiaty, 99 kaplic publ., 10 domów zakonnych męskich, 66 żeńskich, 381 kapłanów diecezjalnych, 44 zakonnych i 659 229 wiernych²⁰.

Kapituła metropolitalna składała się z 2 prałatur (prepozyt, dziekan) i 8 kanonikatów gremialnych²¹.

3. ARCHIDIECEZJA POZNAŃSKA

W ślad za zmianami politycznymi, jakie przyniósł w Europie wschodniej traktat wersalski, nastąpiły dość poważne zmiany w granicach archidiecezji poznańskiej. Poza politycznymi granicami odrodzonego Państwa Polskiego znalazło się 5 dekanatów: Babimost (9 par.), Piła (6 par.), Pszczew (12 par.), Wałcz (12 par.) i Wschowa (9 par.), z 48 parafiami i 9 filiami, 60 kapłanów, 90 366 katolików i 142 184 protestantów¹. Oprócz tych parafii, które w całości odpadły do Rzeszy Niemieckiej, dalszych kilka zostało przepołowionych kordonem granicznym. I tak parafie: Czarnków (15), Wieleń (37) i Kopanica (13) straciły łącznie 66 miejscowości, podczas gdy pozostałe po stronie niemieckiej parafie: Bługowo (1), Pszczew (6) i Trzciel (15) pozostawiły w polskich powiatach Nowy Tomyśl i Międzychód łącznie 21 miejscowości². Już w 1922 r. liczone się z odpadnięciem tych terenów od archidiecezji. Ze względu też na utrudnioną komunikację poprzez granicę z „niemieckimi”

¹⁶ J. Wiślicki, op. cit. s. 173 n.; Z. Czernicki, op. cit. s. 11—19, 23—33; J. Nowacki (Archidiecezja poznańska s. 35) podaje tylko 25 parafii.

¹⁷ AAS, t. XXXI (1939) s. 262 n.

¹⁸ Z. Czernicki, op. cit. s. 289.

¹⁹ Elenchus ecclesiarum archidieocesis Gnesnensis et Posnaniensis 1926 s. 13, 80.

²⁰ Rocznik archidiecezji gnieźnieńskiej i poznańskiej, 1938 s. 17, 431.

²¹ Rocznik 1938.

¹ H. A. Krose, Kirchliches Handbuch für das katholische Deutschland, Freiburg i. B. 1923, Bd XI (1922/23) s. 400. Według elenchu archidiecezjalnego z 1922 r. tereny te obejmowały 52 parafie, 3 domy zakonne żeńskie i 76 kapłanów.

² ADSiedl. Akta ogólne. Podział diecezji, t. I nr 46 (Wojewoda poznański do Min. W. R. 1 O. P. — 2 III 1924).

terenami archidiecezji kard. Edmund Dalbor powołał do życia 22 XI 1920 delegaturę arcybiskupią a zarząd jej powierzył ks. Robertowi Weimannowi, kanonikowi metropolitalnemu poznańskiemu, który zamieszkał w Tucznie po stronie Niemiec³. 1 V 1923 pap. Pius XI, dekretem Kongregacji Konsystorialnej *Sanctissimus Dominus noster*, w miejsce delegatury arcybiskupiej utworzył administrację apostolską, do której włączył również „niemieckie” części diecezji chełmińskiej⁴. Artykuł IX konkordatu polskiego, a w ślad za nim bulla pap. Piusa XI *Vixdum Poloniae unitas* z 28 X 1925 dostosowały zachodnie granice archidiecezji do politycznych granic Polski, pozostawiając faktycznie całą administrację poza jej granicami⁵. W 4 lata później tenże papież, bullą *Pastoralis officii* z 31 VII 1930, wcielił omawiane tereny do wolnej prałatury pilskiej⁶.

Prawie równocześnie ze wspomnianymi zmianami wysunięto kilka projektów zmian granic archidiecezji, które groziły poważnym okrojeniem jej terytorium. W ankiecie z 1920 r. na temat granic archidiecezji wypowiedział się tylko kard. Dalbor, proponując włączenie do Poznania tych części diecezji wrocławskiej w pow. namysłowski i sycowski, które przypadły Polsce i wyłączenie z niej 45 parafii oddzielonych kordonem na rzecz Niemiec⁷, oraz biskup kielecki A. Łosiński, sugerujący włączenie pow. Kępno (ok. 15 parafii) do projektowanej diecezji kaliskiej⁸. Najbardziej szeroko zakrojony plan zmniejszenia terytorialnego archidiecezji wysunął biskup St. Żdździwiecki z Włocławka. Według jego projektu archidiecezję należało zacieśnić do 25 dekanatów, łącznie z 5 dekanatami po stronie Niemiec (781 861 wiernych), wyłączyć dekanat Czarnków (60 006) do projektowanej diecezji bydgoskiej, a 4 dalsze dekanaty: Koźmin, Ostrów, Ostrzeszów i Kępno (126 074 wiernych) do przewidywanej diecezji kaliskiej⁹. Prawie wszystkie sugestie projektu włocławskiego przejął plan biskupa H. Przędzieckiego, przedstawiony na sesji episkopatu w r. 1921 o tyle zmodyfikowany, że dekanat czarnkowski pozostawał przy archidiecezji¹⁰.

Ponieważ powyższy plan stał się podstawą dalszej dyskusji prowadzonej za pośrednictwem korespondencji, dlatego uległ on pewnym zmianom. Tak np. dalsze sugestie biskupa Żdździwieckiego przewidywały odłączenie od Poznania tylko 3 dekanatów (Kępno, Ostrów, Ostrzeszów) z 126 595 osób ludności¹¹. Gniezno i Poznań tym razem nie podały kontrpropozycji. Dlatego to konferencja biskupów metropolii warszawskiej z 18 i 19 III 1924 wysunęła ten sam projekt odłączenia z archidiecezji do zaplanowanej diecezji kaliskiej 3 dekanatów: Ostrów (1925 — 9 parafii, 60 140 wiernych, 18 kapłanów), Ostrzeszów (1925 — 11 parafii i 3 filie, 30 851 wiernych, 12 kapłanów) oraz

³ Elenchus omnium ecclesiarum archidioecesis Gnesnensis et Posnaniensis p. a. D. 1922 s. 145—153; H. Schmauck, Die Freie Prälatur Schneidemühl, *Unsere ermländische Heimat. Mitteilungsblatt des hist. Vereins für das Ermland*, VI (1958) nr 4 s. 13.

⁴ P. Hofmeister, *Gefreite Abteien und Prälaturen* s. 188.

⁵ J. Wiślicki, op. cit. s. 148, 173; por. J. Nowacki, op. cit. s. 26 n.

⁶ AAS, t. XXIII (1931) s. 39; por. H. Schmauck, op. cit. s. 13 n.

⁷ ADSiedl. Akta ogólne. Podział diecezji, t. I nr 7 (Kard. E. Dalbor do biskupa H. Przędzieckiego — 30 IV 1920).

⁸ Ibid., t. I nr 9 (Bp A. Łosiński do biskupa H. Przędzieckiego — 10 V 1920).

⁹ Ibid., t. I nr 18 s. 2, 4.

¹⁰ Ibid., t. I nr 19 s. 7—9.

¹¹ Ibid., t. I nr 24 s. 3.

Kępno (1925 — 11 parafii, 4 filie, 32 780 wiernych, 15 kapłanów)¹². Projekt ten jednakże odrzucił komitet biskupów pod przewodnictwem kard. Dalbora (20 i 21 III 1924); uchwalono tam bowiem, że „diecezja kaliska jest zbyt duża”¹³.

Natomiast plan wymiany parafii z archidiecezją gnieźnieńską, wysunięty przez kard. Dalbora i poparty przez konferencję episkopatu w Częstochowie (2—4 VII 1924), doczekał się realizacji. Zgodnie bowiem z tenorem bulli pap. Piusa XI *Vixdum Poloniae unitas* (28 X 1925) doszło do wyrównania granic między obydwoma archidiecezjami w rejonie Krotoszyna i Zdun, Ołoboku, Jarocina i Miłosławia. Wówczas to dekanaty Ołobok (14 parafii i filii: Biskupice, Droszew, Gostyczyna, Górzno, Kuchary, Lewków, Ociąż, Ołobok, Rososzyca, Skalbierzycy, Skrzebowa, Sobótka, Szczury, 28 683 wiernych i 14 kapłanów) oraz Krotoszyn (8 parafii i filii: Baszkow, Chwaliszew, Kobierno, Kobylin, Krotoszyn, Sulmierzyce, Wyganów i Zduny, 31 484 wiernych i 14 kapłanów) z 22 parafiami i filiami, przynależne dotąd do archidiecezji gnieźnieńskiej zostały przydzielone do Poznania, podczas gdy 2 dekanaty jarociński i miłosławski, z 28 parafiami i 1 filią, odłączono z archidiecezji na rzecz Gniezna¹⁴.

Wreszcie ta sama bulla papieska wcieliła do archidiecezji dekanat bralinowski, dawny rychtalski, z 9 parafiami (Bralin, Domasłów, Nowa Wieś, Krzyżownicy, Małoszyce, Trębaczów, Rychtal, Turkowy i Cieszyn), oraz 7 filii (Mnichowice, Koza Wielka, Proszów, Marcinki, Droszki, Buczek i Słupia), a nadto 13 dalszych miejscowości w pow. Leszno, Odolanów i Kępno, należących do parafii Międzybórz, Syców i Czernina w powiecie sycowskim i namysłowskim diecezji wrocławskiej, które po traktacie wersalskim znalazły się w granicach politycznych Rzeczypospolitej Polskiej¹⁵.

28 I 1939, dekretem Kongregacji Konsystorialnej *Fideles pagi*, włączono wieś Sanniki do parafii Iwno w archidiecezji poznańskiej, przynależną dotąd do parafii Pobiedziska w archidiecezji gnieźnieńskiej¹⁶.

W r. 1925 (przed rozgraniczeniem) archidiecezja liczyła w granicach Państwa Polskiego: 28 dekanatów, 319 parafii, 494 kapłanów, 1 105 826 wiernych¹⁷, a nadto w granicach Republiki Niemieckiej: 5 dekanatów, 52 parafie i 76 kapłanów (stan z 1920 r.)¹⁸. W r. 1926 archidiecezja dzieliła się na 29 dekanatów, 344 parafie i posiadała 1 kolegiatę (Poznań), 41 filii, 8 kościołów klasztornych, 503 kapłanów diecezjalnych, 71 zakonnych, 775 zakonnic i 1 126 149 wiernych¹⁹. W r. 1938 archidiecezja obejmowała 1 kolegiatę,

¹² ADWłocł.: Korespondencja ze Stolicą Apostolską (Protokół kongregacji biskupów... 1924); por. Z. Czernicki, op. cit. s. 25, 27 n.

¹³ ADL, Rep. 61 I 1: Protokoły konferencji (Protokół z posiedzenia komitetu biskupów z 20 i 21 III 1924 r.).

¹⁴ AAS, XVII (1925) s. 521 n.; por. Z. Czernicki, po. cit. s. 11—19, 23—33.

¹⁵ ADSiedl. Akta ogólne. Podział diecezji, t. I nr 47; por. J. Wiślicki, op. cit. s. 173; Handbuch des Bistums Breslau und seines Delegaturbezirkes für das Jahr 1925 s. 83 n.; J. Nowacki, op. cit. s. 35.

¹⁶ AAS, t. XXXI (1939) s. 262 n.; 4 III 1946 dekret Kongregacji Konsystorialnej przyznał prawa metropolitalne Poznaniowi nad diecezjami wrocławską i chełmińską. Jednakże na osobistą prośbę kard. A. Hłonda Stolica Apostolska cofnęła tę decyzję na korzyść Gniezna; 12 VI 1946, przy nominacji arcybiskupa Walentego Dymka, przyznano Poznaniowi prawa metropolitalne, podobnie w r. 1957 — przy nominacji arcybiskupa Antoniego Baraniaka.

¹⁷ Z. Czernicki, po. cit. s. 289.

¹⁸ H. Schmauck, op. cit. s. 13.

¹⁹ Elenchus omnium ecclesiarum archidioecesis Gnesnensis et Posnaniensis 1926 s. 97, 189.

31 dekanatów, 368 parafii, 70 filii, 259 kaplic publ., 30 domów zakon. męskich, 142 żeńskich, 653 kapłanów diecezjalnych, 154 zakonnych i 1 308 278 wiernych²⁰.

W r. 1938 kapituła metropolitalna składała się z 3 prałatur (prepozyt, dziekan, kustosz) i 7 kanonii gremialnych²¹.

4. DIECEZJA CHEŁMIŃSKA

Po traktacie wersalskim i wytyczeniu granic odrodzonego Państwa Polskiego część diecezji chełmińskiej, tak na wschodzie jak na zachodzie i północy, znalazła się w granicach politycznych Niemiec i Wolnego Miasta Gdańska. Po stronie zachodnich granic Polski za kordonem niemieckim pozostały 3 dekanaty: Lębork, Człuchów i Złotów z 25 parafiami, 43 kapłanami, 59 373 katolikami, 266 519 protestantami¹. Do dekanatu złotowskiego należały następujące parafie: Buczek Wielki, Złotów, Głubczyn, Krajenka, Radawnica, Sławianówko, Zakrzewie i Stara Wiśniewka. Do dekanatu człuchowskiego należało po stronie niemieckiej 11 parafii: Chrząstowo, Brzezcie, Koczała, Gwieździn, Debrznie, Czarne, Uniechówek, Polnica, Przechlewo, Człuchów i Rzeczenica. W dekanacie lęborskim poza kordonem granicznym pozostały parafie: Bytów, Lębork, Rozłazino, Ugoszcz, Niezabyszewo i Chocimierz².

3 sierpnia 1922 r. biskup chełmiński Augustyn Rosentreter delegował jurysdykcję na tę część diecezji ks. Robertowi Weimannowi, rezydującemu w Tucznie, a pap. Pius XI, dekretem Kongregacji Konsystorialnej *Sanctissimus Dominus noster* z 1 V 1923, włączył je do nowo utworzonej administracji apostolskiej³. Konkordat polski z 10 II 1925 i bulla *Vixdum Poloniae unitas* z 28 X 1925 dostosowały granice kościelne do politycznych granic kraju. Tym samym tereny te odpadły od diecezji chełmińskiej a następnie pap. Pius XI, bullą *Pastoralis officii* z 31 VII 1930, włączył je do nowo kreowanej wolnej prałatury w Pile⁴.

W tym samym okresie nastąpiły podobne przesunięcia graniczne na niekorzyść diecezji chełmińskiej na pograniczu Prus Wschodnich, gdzie prawie cały dekanat pomezanski (oprócz parafii Działdowo, Białuty, Wielki Łęck i Przelęk) z 11 parafiami i filiami, 12 kapłanami, 13 335 katolikami i 153 442 protestantami znalazł się w politycznych granicach Niemiec⁵. Parafie wchodzące w skład dekanatu pomezanskiego były następujące: Biskupiec, Itawa, Kisielice, Gardeja, Dąbrówno, Glaznoty, Morąg, Nidzica, Ostróda, Rosenberg (?) i Turowo⁶. Tereny te z dniem 25 XII 1922 przejął w administrację apostolską biskup warmiński⁷, a pap. Pius XI, bullą *Pastoralis officii* z 31 VII 1930, przydzielił do diecezji warmińskiej⁸.

²⁰ Rocznik archidiecezji gnieźnieńskiej i poznańskiej 1938 s. 148—149, 433.

²¹ Rocznik 1938 s. 143.

¹ Elenchus ecclesiarum dioecesis Culmensis a. D. 1922 s. 26; Diecezja chełmińska. Zarys historyczno-statystyczny. Peplin 1928 s. 21; H. A. Krose, Kirchliches Handbuch s. 400.

² ADSiedl. Akta ogólne. Podział diecezji, t. II nr 122 (Wojew. pomorski do Min. W. R. i O. P — 13 III 1924); por. Diecezja chełmińska s. 22.

³ H. Schmauck, Die Freie Prälatur s. 13.

⁴ AAS, t. XXIII (1931) s. 39; por. H. Schmauck, op. cit. s. 14.

⁵ H. A. Krose, op. cit. s. 400.

⁶ ADSiedl. Akta ogólne. Podział diecezji, t. II nr 122.

⁷ Elenchus 1922 s. 26.

⁸ AAS, t. XXIII (1931) s. 38—39.

Wreszcie w granicach Wolnego Miasta Gdańska (1920) wraz z samym miastem znalazły się dwa dekanaty gdańskie (Gdańsk I, Gdańsk II) oraz 3 parafie z dekanatu Tczew, o łącznej ilości 18 parafii (6 parafii w Gdańsku, a nadto Wrzeszcz, Nowy Port, Siedlce, Giemlice, Kłodawa, Łęgowo, Mierzeszyn, Oliwa, Brętowo, Pręgowo Żuławskie, Trąbki Wielkie, Wocławy i Sopot)⁹, z których m. in. pap. Pius XI, dekretem Kongregacji Konsystorialnej *Sanctissimus Dominus noster* z 21 IV 1922, utworzył administrację apostołską¹⁰ i ostatecznie, bullą *Universa christifidelium cura* z 30 XII 1925, wcielił do erygowanej diecezji gdańskiej¹¹.

Obok tych nieuchronnych zmian, zaistniałych w konsekwencji powstania nowych granic politycznych, szereg projektów, diskutowanych na konferencjach episkopatu polskiego w latach 1921—1924, postulowało dalsze pomniejszenie terytorialne diecezji.

Tak w r. 1920 biskup miński Z. Łoziński wysunął projekt utworzenia diecezji gdańskiej, do której miały odpaść północne tereny diecezji¹², podczas gdy biskup kielecki A. Łosiński poddał myśl włączenia „Torunia z okolicą” do diecezji wrocławskiej¹³. Najbardziej śmiały projekt biskupa wrocławskiego St. Żdzitowieckiego sugerował myśl wyłączenia z diecezji 7 dekanatów: Toruń, Golub, Świecie (część), Więcbork, Tuchola (część) i Kamień z 138 605 ludności w celu ukonstytuowania z nich oraz z 8 dekanatów archidiecezji gnieźnieńskiej i poznańskiej nowej diecezji bydgoskiej; pozostała część biskupstwa wraz z jej zakordonowanymi dekanatami miała stanowić odtąd diecezję chełmińską¹⁴.

Myśli jednakże utworzenia diecezji bydgoskiej nie podjęto, a pierwszy ogólnopolski projekt biskupa H. Przezdzieckiego z 1921 r. przewidywał uszczuplenie diecezji o 3 dekanaty: Toruń, Golub i Fordon (59 520 wiernych) na rzecz Włocławka, przy równoczesnym powiększeniu jej o powiaty Malbork i Kwidzyn, które, jak spodziewano się, plebiscyt przyzna Polsce¹⁵.

Wprawdzie sesja episkopatu w 1921 r. nie zatwierdziła projektu biskupa Przezdzieckiego, ale sugestia wysunięta przezeń co do wyłączenia z diecezji Torunia, Golubia i Fordonu często się odtąd powtarzała.

Tak projekt biskupów H. Przezdzieckiego i R. Jałbrzykowskiego, przedstawiony w 1922 r. konferencji episkopatu, przewidywał wyłączenie z diecezji dekanatów: Torunia (1925 — 11 parafii, 59 053 wiernych, 18 kapłanów), Fordonu (1925 — 8 parafii, 19 177 wiernych, 11 kapłanów) i Golubia (1925 — 10 parafii, 19 044 wiernych, 12 kapłanów) na rzecz diecezji wrocławskiej, jednakże przy utrzymaniu w granicach diecezji parafii znajdujących się na terenie Wolnego Miasta Gdańska¹⁶. Postulaty te podtrzymała w całej rozciągłości konferencja episkopatu metropolii warszawskiej odbyta pod prze-

* ADSiedl., t. I nr 66 (Biskup A. Rosentreter do bpa H. Przezdzieckiego — 15 IV 1924).

⁹ AAS, t. XIV (1922) s. 312; Elenchus 1922 s. 27; F. Steffen, *Die Diözese Danzig, ihr erster Bischof Edward O'Rourke und ihre Kathedralkirche zu Oliva, Danzig 1926* s. 45.

¹⁰ AAS, t. XVIII (1926) s. 38—39; por. F. Steffen, op. cit. s. 52.

¹¹ ADSiedl. Akta ogólne. Podział diecezji, t. I nr 6 (Biskup Z. Łoziński do bpa H. Przezdzieckiego — 30 IV 1920).

¹² Ibid., t. I nr 9 (Biskup A. Łosiński do bpa H. Przezdzieckiego — 10 V 1920).

¹³ Ibid., t. I nr 18.

¹⁴ Ibid., t. I nr 19 s. 11 n.

¹⁵ ADL, I 1: Protokoły konferencji (Projekt granic diecezji.. 1922); por. Z. Czernicki, op. cit. s. 43, 37.

wodnictwem kard. A. Kakowskiego (18 i 19 III 1924)¹⁷, a 12 IV 1922 ponowił je biskup St. Żdzitowiecki¹⁸. 2 III 1924 wojewoda poznański w zamian za parafie Toruń—Podgórz i Grabie leżące w archidiecezji gnieźnieńskiej, lecz w granicach wojew. pomorskiego, proponował wyłączyć z tegoż biskupstwa na rzecz archidiecezji cały dekanat fordoński (parafie: Byszewo, Dóbrcz, Fordon, Koronowo, Osielsko, Włóki, Wtelno, Wudzyń, Żołędowo), położone w wojew. poznańskim¹⁹.

W związku jednakże z odrzuceniem projektu utworzenia diecezji kalińskiej na zebraniu biskupów pod przewodnictwem kard. E. Dalbora (20 i 21 III 1924) upadły konsekwentnie plany odłączenia od diecezji Torunia, Fordonu i Golubia²⁰. Konferencja episkopatu Polski, odbyta 2—4 VII 1924 w Częstochowie, stanęła na podobnym stanowisku²¹. Postanowiono zatem, że diecezja utraci tylko tereny, odcięte kordonem granicznym do Niemiec. Również i projekt wojewody poznańskiego z 2 III 1924 konferencja odrzuciła jednogłośnie²². Warto dodać, że plan pozostawienia diecezji wyłącznie w granicach Polski poparła jeszcze 31 III 1924 konferencja biskupów metropolii gnieźnieńskiej i poznańskiej²³.

Zgodnie też z tymi założeniami pap. Pius XI, bullą *Vixdum Poloniae unitas*, dostosował nowe granice diecezji do politycznych granic kraju²⁴; 11 XI 1925 Wawrzyniec Lauri, nuncjusz warszawski, jako delegat apostolski, dekretem *Quum favente Deo*, wprowadził bullę papieską w życie²⁵. Rozległa diecezja traciła łącznie 6 dekanatów i 54 parafie, niczego w zamian nie zyskując.

W r. 1922 diecezja obejmowała 30 dekanatów, 269 parafii, z czego 4 dekanaty i 36 parafii było na terenie Niemiec, zaś 2 dekanaty i 18 parafii na terenie Wolnego Miasta Gdańska²⁶. W r. 1926 diecezja liczyła 26 dekanatów, 260 parafii, 15 filii, 76 kaplic publ., 2 klasztory męskie, 36 domów żeńskich, 515 kapłanów diecezjalnych i 860 372 wiernych²⁷. W r. 1939 — 29 dekanatów, 255 parafii, 78 kuracji, 32 filie, 110 kaplic publ., 9 domów zakonnych męskich, 69 żeńskich, 668 kapłanów diecezjalnych i 1 022 476 wiernych²⁸.

Kapituła katedralna obejmowała 2 prałatury (prepozyt, dziekan) i 8 kanonii gremialnych²⁹.

¹⁷ ADWłoc.: Korespondencja ze Stolicą Apostolską (Protokół konferencji biskupów... 18—19 III 1924).

¹⁸ ADSiedl. Akta ogólne. Podział diecezji, t. I nr 24 (Uwagi o projekcie granic diecezji i metropolii w Rzeczypospolitej).

¹⁹ Ibid., t. I nr 46.

²⁰ ADSiedl. Akta Kurii Diec. Siedleckiej czyli Podlaskiej. L. P. Dz. III poz. 19, t. 2 k. 11 (Konferencja komitetu biskupów z 20—21 III 1924).

²¹ A. K a k o w s k i, op. cit., t. III s. 308.

²² ADSiedl. Fasc. Mapy: „Diecezje obecne i projektowane”; Akta ogólne. Podział diecezji, t. II nr 97 s. 7.

²³ ADSiedl. Akta ogólne. Podział diecezji, t. I nr 67.

²⁴ J. W i ś l i c k i, op. cit. s. 173 n.

²⁵ Podział i częściowo nowe ugrupowanie dekanatów. *Urzędowy Orędownik Kościelny dla Diecezji Chełmińskiej*, 69 (1926) nr 13/14 s. 121—123.

²⁶ Elenchus 1922 s. 10—27.

²⁷ *Urzędowy Orędownik* 68 (1925) nr 7 s. 48—49; Elenchus omnium ecclesiarum dioecesis Culmensis 1926 s. 65—70.

²⁸ Elenchus omnium ecclesiarum dioecesis Culmensis 1939 s. 116—121, 133.

²⁹ Z. C z e r n i c k i, op. cit. s. 35.

5. DIECEZJA WŁOCŁAWSKA

Spośród 19 archidiecezji i diecezji, które znalazły się po 1918 r. w granicach Państwa Polskiego, pierwsze miejsce pod względem ludności zajmowała diecezja włocławska i liczyła 1 614 000 wiernych, wyprzedzając pod tym względem Warszawę (1 525 760), Wilno (1 262 651), Przemyśl (1 215 000) i Poznań (1 105 826)¹. Poza diecezjami kresowymi była też największą terytorialnie i obejmowała 39 dekanatów i 390 parafii, przed archidiecezją lwowską (27 dekanatów, 372 parafie) oraz diecezją przemyską (35 dekanatów, 354 parafie) i wileńską (28 dekanatów, 346 parafii)². Można też było przewidzieć, że w związku z planowaną reorganizacją diecezji polskich biskupstwo włocławskie zostanie poważnie okrojone.

Długi szereg zmian w geografii kościelnej diecezji, które miały miejsce w latach 1919—1925, rozpoczęły nieznaczne korektury graniczne na jej korzyść. Przeprowadzono je na mocy dekretu Kongregacji Konsystorialnej *Quum episcopus Wladislaviensis* z 7 II 1919, kiedy to przyłączono z diecezji kieleckiej wieś Rudnik Mały, i 15 V 1922, na mocy dekretu tejże Kongregacji *Incolae pagi*, kiedy inkorporowano do diecezji wieś Rudnik Wielki³.

Główny jednakże ciężar strat terytorialnych miała diecezja ponieść w związku z wysuwaniem w latach 1920—1924 propozycji utworzenia nowej diecezji częstochowskiej i kaliskiej.

Projektowane jej nowe terytorium miało otrzymać kształt bardziej owalny przez poszerzenie go na północy i zachodzie. Plany takie wysunęli już w 1920 r. biskup kielecki A. Łosiński i krakowski A. Sapieha. Pierwszy proponował odłączenie południowych terenów diecezji do projektowanej diecezji w Kaliszu, przy równoczesnym jej powiększeniu okręgiem Torunia z diecezji chełmińskiej⁴, drugi natomiast postulował włączenie Częstochowskiego i Kaliskiego do diecezji częstochowskiej, dając Włocławkowi rekompensatę w tych częściach archidiecezji gnieźnieńskiej, które przed r. 1818/1821 należały do niego (Kruszwica, Inowrocław, Gniewkowo)⁵.

Najwięcej zmian w granicach diecezji wysuwał projekt włocławski biskupa St. Żdzitowieckiego z 1920 r. Według niego diecezję na przyszłość miało stanowić 10 dekanatów z dawnego biskupstwa (Włocławek, Brześć Kujawski, Chodecz, Nieszawa, Piotrków Kujawski, Radziejów, Izbica, Koło, Konin, Tuliszków) z 356 003 ludności, a nadto 3 dekanaty zawiślańskie z diecezji płockiej: Dobrzyń, Lipno i Mazowsze z 81 231 wiernych, 2 dekanaty z archidiecezji gnieźnieńskiej: Gniewkowo i Kruszwica z 46 817 ludności oraz dekanat Kłodawa z archidiecezji warszawskiej z 34 567 wiernych. W sumie nowo zorganizowana diecezja miała obejmować 16 dekanatów i 581 307 ludności⁶. Dwa zachodnie dekanaty Słupca i Zagórów miały być odstąpione archidiecezji gnieźnieńskiej. Cała południowa część diecezji miała być wcielona do nowego biskupstwa w Kaliszu, Częstochowie i Łodzi, przy czym Kalisz miał otrzymać 14 dekanatów (Kalisz, Koźminek, Stawiszyn, Staw,

¹ Z. Czernicki, op. cit. s. 289.

² Ibid.

³ AAS, XI (1919) s. 119—120; XIV (1922) s. 350—351.

⁴ ADSiedl, Akta ogólne. Podział diecezji, t. I nr 9 (Biskup A. Łosiński do bpa H. Przewdzickiego — 10 V 1920).

⁵ Ibid., t. I nr 16 (Biskup A. Sapieha do bpa H. Przewdzickiego — 30 V 1920).

⁶ Ibid., t. I nr 18 (Projekt rozgraniczenia metropolii i diecezji w Polsce) s. 3.

Sieradz, Szadek, Warta, Żłoczew, Turek, Uniejów, Bolesławiec, Praszka, Wieluń i Wieruszów) z 686 753 ludności, Częstochowa — 6 dekanatów (Częstochowa, Kłobucko, Mstów, Radomsko, Gidle, Brzeźnica) z 324 943 ludności i Łódź — 7 dekanatów (Łask, Pabianice, Widawa, Bełchatów, Gorzkowice, Piotrków, Tuszyn) z 351 753 ludności⁷.

Projekt biskupa Żdzitowieckiego był w dużej mierze podyktowany planem powołania do życia diecezji w Bydgoszczy. Ponieważ ogólnopolski projekt biskupa H. Przezdzieckiego z 1921 r. zarzucał całkowicie myśl tworzenia diecezji bydgoskiej, dlatego wysunął nowe sugestie co do granic diecezji wrocławskiej, biorąc jednakże za ich podstawę projekt wrocławski. Różnił się on o tyle od planu biskupa Żdzitowieckiego, że diecezja wrocławska miała otrzymać nadto 2 dekanaty z archidiecezji warszawskiej: Kutno i Łęczycza z 167 653 katolików oraz z diecezji chełmińskiej 3 dekanaty: Toruń, Fordon i Golub z 59 520 ludności. Podział natomiast pozostałych części diecezji między Częstochowę, Kalisz, Gniezno i Łódź został dosłownie wzięty z projektu wrocławskiego⁸.

Ale i ten projekt nie miał być ostatni. Na konferencji episkopatu w 1922 r. biskup H. Przezdziecki i R. Jałbrzykowski, w wypełnieniu uchwały zjazdu biskupów z r. 1921, przedstawili nowy „Projekt granic diecezji i metropolii w Rzeczypospolitej”. Nowym aspektem tego projektu było zaniechanie postulatu utworzenia diecezji kaliskiej. Szczegółowo według jego postulatów diecezja miała stracić na rzecz planowanego biskupstwa w Częstochowie 13 dekanatów: Częstochowa (1925 — 11 parafii, 3 filie, 98 053 wiernych, 22 kapłanów), Kłobuck (15 parafii, 66 524 wiernych, 17 kapłanów), Praszka (9 parafii, 26 907 wiernych, 10 kapłanów), Bolesławiec (11 parafii, 1 filia, 22 358 wiernych, 11 kapłanów), Wieruszów (11 parafii, 39 255 wiernych, 13 kapłanów), Żłoczew (9 parafii, 1 filia, 35 645 wiernych, 13 kapłanów), Widawa (10 parafii, 2 filie, 40 596 wiernych, 12 kapłanów), Bełchatów (10 parafii, 3 filie, 41 378 wiernych i 14 kapłanów), Gorzkowice (9 parafii, 46 017 wiernych, 13 kapłanów), Piotrków Trybunalski (8 parafii, 60 318 wiernych, 15 kapłanów), Radomsko (12 parafii, 58 745 wiernych, 15 kapłanów), Mstów (6 parafii, 30 765 wiernych, 8 kapłanów), Gidle (13 parafii, 2 filie, 46 074 wiernych, 13 kapłanów), Piotrków Trybunalski (8 parafii, 60 318 wiernych, 15 kapłanów); łącznie 141 parafii, 14 filii, 639 844 wiernych i 187 kapłanów⁹.

Nie był to jednakże pełny rejestr planowanych strat. Ten sam projekt przewidywał wyłączenie do diecezji łódzkiej dalszych 11 dekanatów: Uniejów (1925 — 13 parafii, 2 filie, 43 933 wiernych, 14 kapłanów), Turek (13 parafii, 1 filia, 52 658 wiernych, 15 kapłanów), Stawiszyn (10 parafii, 1 filia, 30 295 wiernych, 11 kapłanów), Kalisz (11 parafii, 57 675 wiernych, 17 kapłanów), Koźminek (10 parafii, 2 filie, 28 704 wiernych, 11 kapłanów), Staw (7 parafii, 1 filia, 28 680 wiernych, 9 kapłanów), Sieradz (6 parafii, 40 550 wiernych, 16 kapłanów), Tuszyn (6 parafii, 35 510 wiernych, 9 kapłanów), Warta (7 parafii, 23 274 wiernych, 9 kapłanów), Pabianice (6 parafii, 1 filia, 43 940 wiernych, 7 kapłanów) i Szadek (9 parafii, 32 444 wiernych, 10 kapłanów); razem 89 parafie, 8 filii, 345 119 wiernych i 119 kapłanów¹⁰. W ca-

⁷ Ibid., t. I nr 18 s. 3—10.

⁸ Ibid., t. I nr 19 s. 7—12.

⁹ ADL, Rep. 61 I 1: Protokoły konferencji (Projekt granic diecezji... 1922); por. Z. Czernicki, op. cit. s. 64 nn.

¹⁰ Ibid.

łości diecezja miała stracić 24 dekanaty (spośród 39), 230 parafie (z 390), 22 filie, 984 963 wiernych (z liczby 1 610 000) i 306 kapłanów (spośród 589).

W drodze rekompensaty za tak olbrzymie straty na południu, diecezja miała otrzymać zyski terytorialne na północy i północnym-wschodzie. W ten sposób zamiast wydłużonego terytorium ku południu diecezja miała otrzymać kształt więcej okrągły, z wydłużeniem ku północy. Omawiany projekt biskupa Przeddzieckiego i Jałbrzykowskiego postulował powiększenie diecezji przez włączenie z Łodzi dekanatu Kłodawa (8 parafii, 28 094 wiernych, 10 kapłanów), z archidiecezji warszawskiej całego powiatu kutnoskiego, obejmującego dekanat kutnoński (22 parafie, 2 filie, 81 097 wiernych, 29 kapłanów), z diecezji płockiej powiatu lipnoskiego, na prawym brzegu Wisły, z 2 dekanatami Lipno (16 parafii, 46 943 wiernych, 17 kapłanów) i Mazowsze (11 parafii, 27 761 wiernych, 11 kapłanów), z archidiecezji gnieźnieńskiej część Kujaw utraconych w 1818 r. z dekanatu Kruszwica (13 parafii, 34 418 wiernych, 17 kapłanów) i Gniewkowo (15 parafii i filii, 34 255 wiernych, 23 kapłanów), oraz z diecezji chełmińskiej 3 dekanaty: Toruń (11 parafii, 59 053 wiernych, 18 kapłanów), Fordon (8 parafii, 19 177 wiernych, 11 kapłanów) i Golub (10 parafii, 19 044 wiernych, 12 kapłanów)¹¹. W sumie diecezja miała zyskać 9 dekanatów, 114 parafii, 304 822 wiernych i 148 kapłanów.

Plany te zostały jednakże zaniechane, a to w związku z ponownym wysunięciem projektu utworzenia diecezji kaliskiej. Ale też i straty terytorialne diecezji miały być jeszcze większe.

W odpowiedzi na projekt obydwu biskupów (1922) włocławski ordynariusz wysunął nowe kontrproponycje i powrócił do planu utworzenia biskupstwa w Kaliszu. Planowane terytorium diecezji włocławskiej tym razem miało objąć 8 dekanatów z dawnej diecezji (Włocławek, Brześć, Chodec, Izbica, Koło, Nieszawa, Piotrków Kujawski i Radziejów), 3 dekanaty z diecezji chełmińskiej (Toruń, Golub, Fordon), 5 dekanatów z archidiecezji gnieźnieńskiej (Kruszwica, Gniewkowo, Inowrocław, Bydgoszcz — miejski, Bydgoszcz — wiejski), dekanat lipnoski z diecezji płockiej, kutnoński — z archidiecezji warszawskiej i kłodawski z diecezji łódzkiej. Pozostałe części diecezji miały być przydzielone diecezji kaliskiej (14 dekanatów: Kalisz, Bolesławiec, Konin, Sieradz, Staw, Stawiszyn, Szadek, Tuliszków, Turek, Uniejów, Warta, Wieluń, Wieruszów i Złoczew), częstochowskiej (7 dekanatów: Częstochowa, Brzeźnica, Gidle, Kłobuck, Mstów, Praszka, Radomsko), łódzkiej (7 dekanatów: Bełchatów, Gorzkowice, Łask, Pabianice, Piotrków, Tuszyń, Widawa oraz parafie Bałdrzychów i Wartkowice z dekanatu uniejowskiego), płockiej (parafie: Białotarsk, Duninowo), wreszcie gnieźnieńskiej (2 dekanaty: Słupca, Zagórów oraz 4 parafie z dekanatu konińskiego: Skulsk, Ślesin, Ostrowąż, Wilczyn)¹².

W uwagach na temat „Projektu” z 1922 r. biskup płocki J. Nowowiejski wyraził chęć oddania Włocławkowi 20 parafii w pow. lipnoskim (Bobrowniki, Chelmica Duża, Ciechocin, Czernikowo, Dobrzejewice, Działyń, Grochowalsk, Karnkowo, Kikół, Lipno, Łążyn, Mazowsze, Nowogród, Osiek, Ostrowite, Szpetal Górny, Sumin, Wielgie, Wola, Zaduszniki) i przyjęcia odeń parafii Duninowo, oddzielonej od Płocka w r. 1801¹³. Nieco później

¹¹ Ibid.; por. Z. Czernicki, op. cit. s. 152, 56 n., 85, 13, 15, 37, 43.

¹² ADSiedl. Akta ogólne. Podział diecezji, t. I nr 24 s. 2—4. Uwagi o „Projekcie granic diecezji i metropolii w Rzeczypospolitej — 12 IV 1922”.

¹³ Ibid., t. I nr 26 (Biskup J. Nowowiejski do pba H. Przeddzieckiego — 20 IV 1922).

(13 VI 1923) księży dekanatu kutnoskiego wnieśli do kard. A. Kakowskiego specjalną petycję o pozostawienie ich przy archidiecezji warszawskiej. Kardynał odesłał prośbę biskupowi Przeddziekiemu z adnotacją: „wziąć pod uwagę przy rozgraniczeniu diecezji” (14 VI 1923)¹⁴.

W lutym i marcu 1924 r. odbyły się konferencje metropolitalne biskupów, poświęcone dyskusji nad projektem przyszłej cyrkumskrypcji Kościoła w Polsce. Konferencja metropolii warszawskiej odbyła się 18 i 19 marca 1924 r. w Warszawie, pod przewodnictwem kard. Kakowskiego. Na konferencji tej przedyskutowano i opracowano nowy projekt podziału diecezjalnego. Dla ustalenia granic diecezji włocławskiej kierowano się znów sugestiami biskupa Żdzitowieckiego. Jednym z głównych jego założeń było powołanie do życia diecezji kaliskiej. Szczegółowo plan z 1924 r. przedstawiał się następująco. Do planowanej diecezji częstochowskiej projekt przewidywał odłączenie powiatów: Radomsko, Częstochowa, Wieluń bez dekanatów: Wieluń, Bolesławiec i Wieruszów oraz z pow. Piotrków Trybunalski dekanaty Bełchatów i Gorzkowice. Do postulowanej diecezji kaliskiej zaplanowano odłączenie powiatów: Kalisz, Konin, Turek, Sieradz oraz z pow. wieluńskiego dekanaty: Wieluń, Wieruszów i Bolesławiec. Do archidiecezji gnieźnieńskiej diecezja miała odstąpić powiat słupecki, wreszcie do diecezji łódzkiej powiaty Łask i Piotrków Trybunalski, ale bez dekanatów Bełchatów i Gorzkowice, oraz 4 parafie położone w powiecie łódzkim (Ruda Pabianicka, Czarnocin, Rzgów, Tuszn).

Po tak znacznych stratach na południu diecezja miała być powiększona na zachodzie i północy, przez włączenie 5 dekanatów: Kruszwica, Gniewkowo, Inowrocław, Bydgoszcz — miejski i Bydgoszcz — wiejski, łącznie z 56 parafiami, z archidiecezji gnieźnieńskiej, 3 dekanatów na północy z diecezji chełmińskiej: Toruń, Fordon i Golub, z 29 parafiami, nadto na prawym brzegu Wisły przez włączenie 20 parafii w pow. Lipno z diecezji płockiej, wreszcie na południu przez inkorporację dekanatu Kłodawa z 8 parafiami z diecezji łódzkiej¹⁵.

Projekt ten jednakże upadł bardzo szybko, wobec sprzeciwu duchowieństwa wielkopolskiego i kard. Dalbora. Już 20 i 21 marca 1924 r., na posiedzeniu komitetu biskupów pod przewodnictwem kard. Dalbora, odrzucono postulat utworzenia diecezji kaliskiej „jako zbytcej”¹⁶. Wobec tego upadły plany dalszego okrojzenia diecezji o pow. Konin i Słupca, a równocześnie znikły nadzieje na odzyskanie Kujaw z Kruszwicą, Inowrocławiem i Bydgoszczą, oraz skrawków Pomorza z Fordonem, Toruniem i Golubiem.

Wprawdzie projekt warszawski, z małymi modyfikacjami, był jeszcze raz przedmiotem dyskusji na plenarnej konferencji episkopatu w Częstochowie (2—3 VII 1924), ale ponownie został odrzucony, a wytyczne komitetu biskupów z 20 i 21 III 1924 zostały przyjęte¹⁷. Diecezja miała odtąd obejmować powiaty: Nieszawa, Włocławek, Słupca, Konin, Koło, Kalisz, Turek, Sieradz, a nadto 20 parafii na prawym brzegu Wisły z diecezji płockiej i dekanat kłodawski z diecezji łódzkiej. Reszta jej dawnego terytorium została

¹⁴ Ibid., t. I nr 38.

¹⁵ ADWłocł.: Korespondencja ze Stolicą Apostolską (Protokół konferencji biskupów metropolii warszawskiej, odbytej dnia 18—19 III 1925 r.).

¹⁶ ADSiedl. Akta Kurii Diecezjalnej Siedleckiej czyli Podlaskiej. L. P. Dz. III poz. 19, t. 2 k. 11 (Protokół posiedzenia komitetu biskupów z 20 i 21 III 1924).

¹⁷ ADSiedl. Akta ogólne. Podział diecezji, t. II nr 97 s. 7—10.

przydzielona diecezji częstochowskiej, łódzkiej i płockiej¹⁸. Ten dopiero projekt wszedł ostatecznie do „Propositum delimitationis jam existentium in Republica Poloniae provinciarum ecclesiasticarum dioecesiumque necnon erigendae novae provinciae ecclesiasticae novarumque dioecesium” z 1924 r.¹⁹ i podobnego „Propositum” z r. 1925²⁰, które weszły do bulli cyrkumskrypcyjnej.

Zgodnie też z ich wytycznymi pap. Pius XI, bullą *Vixdum Poloniae unitas* z 28 X 1925, przywrócił diecezji dawną nazwę „włocławska”, ale równocześnie odciął od niej na korzyść nowo utworzonej diecezji częstochowskiej 11 dekanatów: częstochowski (11 parafii), kłobucki (15 par.), mstowski (6 par.), brzeźnicki (13 par.), gidelski, bez parafii Koniecpol (13 par.), radomskowski (12 par.), gorzkowicki (9 par.), bolesławiecki (11 par.), praszkowski (9 par.), wieluński (14 par.), wieruszowski (11 par.), a nadto parafię Grzymalina Wola z dekanatu bełchatowskiego — łącznie 123 parafie, 157 kapłanów i 556 310 wiernych²¹. Dalsze straty terytorialne poniosła diecezja na rzecz diecezji łódzkiej, do której przydzieliła wspomniana bulla papieska 6 dekanatów: bełchatowski (9 parafii), piotrkowski (8 par.), tuszyński (6 par.), łaski (9 par.), pabianicki (6 par.), widawski (10 par.) oraz parafie Bałdrzychów i Wartkowice z dekanatu uniejowskiego — w sumie 50 parafii, 58 kapłanów i 255 093 wiernych²². Wreszcie na rzecz diecezji płockiej oddzielono z dekanatu włocławskiego parafię Duninowo (1 kapłan i 4 130 wiernych)²³. Ogólne straty diecezji wynosiły: 17 dekanatów, 174 parafie, 216 kapłanów i 815 533 katolików.

Ta sama bulla papieska w drodze nieznacznej rekompensaty włączyła do diecezji włocławskiej prawie 2 całe dekanaty z diecezji płockiej: lipnoski i mazowiecki z 21 parafiami, 19 kapłanami i 53 449 wiernych, oraz dekanat kłodawski z diecezji łódzkiej z 8 parafiami, 10 kapłanami i 32 094 wiernymi²⁴ — łącznie diecezja zyskała 3 dekanaty, 28 parafii, 29 kapłanów i 85 543 wiernych. 11 XI 1925 r. dekret nuncjusza warszawskiego W. Lauri, jako delegata apostolskiego, *Quum favente Deo* wprowadził w życie zmiany podyktowane przez bullę z 28 X 1925 r.²⁵, a 21 XI 1925 biskup włocławski St. Żdzitowiecki przekazał nad odłączonymi terytoriami jurysdykcję właściwym ordynariuszom²⁶. Były to ostatnie zmiany terytorialne diecezji w omawianym 20-leciu.

1 I 1925 diecezja (przed podziałem) obejmowała 3 wikariaty: włocławski (generalny), kaliski i częstochowski, 39 dekanatów, 390 parafii, 589 kapłanów, 1 kolegiatę (Kalisz), 20 klasztorów i domów zakonnych męskich, 26 żeńskich oraz 1 614 000 wiernych²⁷. W r. 1926 (po podziale) diecezja liczyła 25 dekanatów, 1 kolegiatę, 241 parafii, 87 kaplic publ., 10 klasztorów męskich, 18 żeńskich, 370 kapłanów diecezjalnych i 870 000 katolików²⁸. W r. 1939 die-

¹⁸ Ibid.

¹⁹ Ibid., t. II nr 134 s. 2 nn.

²⁰ Ibid., t. III nr 94 s. 4.

²¹ J. Wiślicki, op. cit. s. 171—181; Z. Czernicki, op. cit. s. 64—77.

²² Ibid.

²³ J. Wiślicki, op. cit. s. 174, 175; Z. Czernicki, op. cit. s. 78.

²⁴ J. Wiślicki, op. cit. s. 174; Z. Czernicki, op. cit. s. 85, 86, 152.

²⁵ *Kronika Diecezji Kujawsko-Kaliskiej*, 19 (1925) nr 12 s. 478—480.

²⁶ Ibid. s. 480—483.

²⁷ Z. Czernicki, op. cit. s. 62—82, 289.

²⁸ *Catalogus ecclesiarum dioecesis Wladislaviensis 1926* s. 84.

cejza obejmowała 19 dekanatów, 246 parafii, 36 kościołów nieparafialnych, 121 kaplic publ., 20 klasztorów męskich, 63 żeńskich, 432 kapłanów diecezjalnych i 935 592 wiernych²⁹.

Kapituła katedralna posiadała w tym okresie 4 prałatury (dziekan, archidiacon, scholastyk, kustosz), i 8 kanonii gremialnych³⁰.

6. DIECEZJA „WYJĘTA” GDAŃSKA

Tradycje utworzenia diecezji w Gdańsku sięgają XIV i XV w. Pierwszy taki projekt wysunęli Krzyżacy po opanowaniu Pomorza Gdańskiego (1309) i po zatwierdzeniu tych zdobyczy przez traktat kaliski (1343). Planowana przez Krzyżaków diecezja gdańska miała objąć swymi granicami te części diecezji włocławskiej, które znalazły się w granicach państwa zakonnego, tworzące archidiakoniat pomorski. Ze względu na opór przeciwko tym planom, zgłaszany ze strony biskupa włocławskiego i dworu polskiego, Krzyżacy po 1420 r. wysunęli nowy, zmodyfikowany projekt, zmierzający do utworzenia z archidiakonatu pomorskiego wikariatu apostolskiego ze stolicą w Gdańsku lub Gniewie. Ale i ten plan upadł, a przywrócenie Pomorza i Gdańska Polsce, w rezultacie drugiego pokoju toruńskiego (1466), przecięło te usiłowania na długie wieki¹.

Do tej ostatniej koncepcji wikariatu apostolskiego powrócono w r. 1818, kiedy to bulla pap. Piusa VII *Ex imposita nobis* pozostawiła faktycznie poza granicami diecezji włocławskiej cały archidiakoniat pomorski, obejmujący 9 dekanatów oraz 130 parafii i filii, ze względu na jego przynależność polityczną do Prus. Wówczas to pap. Pius VII, na mocy brewe *Cum post novum* z 20 XI 1818, uformował z tych terenów niezależny od Włocławka pomorski wikariat apostolski z siedzibą w Gdańsku, powierzając w nim rządy kościelne ks. Stanisławowi Rosońkiewiczowi, ostatniemu oficjałowi gdańskiemu zależnemu od Włocławka. Wikariat ten istniał przez 3 lata; potem pap. Pius VII, bullą *De salute animarum* (16 VII 1821), wcielił go w całości do diecezji chełmińskiej².

Po odzyskaniu niepodległości przez Polskę (1918), kiedy były poważne widoki na włączenie doń Gdańska, odrodziła się myśl założenia diecezji gdańskiej w ramach Kościoła Polskiego. Projekt ten wysunął biskup miński Z. Łoziński, proponując (30 IV 1920), aby z północnych terenów diecezji chełmińskiej „utworzyć diecezję gdańską”³. Projektu tego jednakże nie podtrzymano ze względu na dalsze fakty polityczne, które zadecydowały o utworzeniu Wolnego Miasta.

Zgodnie bowiem z traktatem wersalskim 15 XI 1920 powołano do życia Wolne Miasto Gdańsk, na terenie którego 1 VI 1921 przebywało stale 365 740 mieszkańców, z czego na katolików przypadło 119 470 (32,7%). Z tej ogólnej sumy 106 341 katolików podlegało jurysdykcji biskupa chełmińskiego, a tylko

²⁹ Rocznik diecezji włocławskiej 1939 s. 195.

³⁰ Z. Czernicki, op. cit. s. 62.

¹ B. Kumor, Granice metropolii gnieźnieńskiej i jej sufraganii w okresie przedrozbiorowym, *Roczniki Teol.-Kanon.*, 13 (1966) z. 4 s. 66 n.; por. cz. I. Diecezja włocławska.

² Por. Cz. II. Diecezja włocławska.

³ ADSiedl. Akta ogólne. Podział diecezji, t. I nr 6 (Biskup Z. Łoziński do bpa H. Przędzieckiego — 30 IV 1920).

13 129 należało do diecezji warmińskiej. Część należąca do diecezji warmińskiej obejmowała dekanat Nowy Staw, z 11 parafiami, 8 120 wiernymi, oraz część dekanatu malborskiego, z 6 parafiami, 5 009 wiernymi i łącznej ilości 20 kapłanów, podczas gdy część należąca do diecezji chełmińskiej posiadała 2 dekanaty i 18 parafii (Gdańsk I — 11 parafii, 27 kapłanów, 94 202 katolików; Gdańsk II — 7 parafii, 8 kapłanów, 12 139 katolików)⁴.

W latach 1921/23 katolicy orientacji niemieckiej zaczęli zabiegać o wyłączenia Gdańska spod jurysdykcji ordynariusza chełmińskiego i przyłączenia go do diecezji warmińskiej na prawach wikariatu generalnego (na podobieństwo zależności okręgu Kłodzka od archidiecezji praskiej), ale spotkali się ze zdecydowanym sprzeciwem, zarówno ze strony rządu polskiego jak i Polaków gdańskich⁵.

Propozycje ze strony biskupów polskich poszły nieco w innym kierunku. Postulowali oni utworzenie w Gdańsku administracji apostolskiej, ale wchodzącej w skład gnieźnieńskiej prowincji kościelnej. Takie sugestie wysunęli biskupi metropolii warszawskiej (18 i 19 III 1924)⁶ oraz biskup H. Przezdziecki na lipcowej konferencji episkopatu w Częstochowie⁷.

W takiej to sytuacji pap. Pius XI, dekretem Kongregacji Konsystorialnej *Sanctissimus Dominus noster* z 21 IV 1922, utworzył na terenie Wolnego Miasta Gdańska administrację apostolską⁸. Dalsze kroki w kierunku utworzenia samodzielnej diecezji w Gdańsku nastąpiły bardzo szybko.

Bulla cyrkumskrypcyjna diecezji polskich z 28 XI 1925 pozostawiła faktycznie obydwie dekanaty gdańskie poza granicami diecezji chełmińskiej⁹. Prawdopodobnie przeto na życzenie senatu Wolnego Miasta tenże papież, bullą *Universa Christifidelium cura* z 30 XII 1925, wyniósł administrację apostolską do godności niezależnej diecezji ze stolicą w Gdańsku—Oliwie¹⁰. Granice jej pokrywały się z politycznymi granicami Wolnego Miasta. Otrzymała ona statut diecezji „wyjętej” i uzależnionej bezpośrednio od Stolicy Apostolskiej¹¹. Konkordat polski z 10 II 1925 w art. 3 poddał Wolne Miasto jurysdykcji nuncjatury warszawskiej¹².

W r. 1929 diecezja liczyła 3 dekanaty (część dekanatu malborskiego włączono do dekanatu Nowy Staw), 59 placówek duszpasterskich, 1 klasztor męski, 13 klasztorów i domów zakonnych żeńskich, 85 kapłanów diecezjalnych, 3 kapłanów zakonnych i 140 797 wiernych¹³. W r. 1939 — 5 dekanatów, 47 parafii i kuracji, 2 domy zakonne męskie, 13 żeńskich, ok. 150 tys. katolików (36% ludności), 90 kapłanów diecezjalnych i 8 zakonnych¹⁴.

Diecezja nie posiadała kapituły katedralnej.

⁴ F. Steffen, *Die Diözese Danzig* s. 8 n.

⁵ *Ibid.* s. 21 nn.

⁶ ADSiedl. Akta ogólne. Podział diecezji, t. I nr 52 s. 7.

⁷ *Ibid.*, t. II nr 96 s. 12.

⁸ AAS, t. XIV (1922) s. 312; por. F. Steffen, *op. cit.* s. 45.

⁹ J. Wiślicki, *op. cit.* s. 174.

¹⁰ AAS, t. XVIII (1926) s. 38—39; F. Steffen, *op. cit.* s. 52.

¹¹ *Ibid.*

¹² J. Wiślicki, *op. cit.* s. 144.

¹³ E. O'Rourke, *Danzig*, w: *LThK*, t. III (1931) k. 155.

¹⁴ R. Stachnik, *Danzig*, w: *LThK*, t. III (1961) k. 163.

Rozdział 2

GRANICE METROPOLII WARSZAWSKIEJ I JEJ SUFRAGANII

1. METROPOLIA WARSZAWSKA

Proces polityczny związany z powstaniem odrodzonego Państwa Polskiego przyniósł w bliższej lub w dalszej kolejności zmiany w strukturze organizacyjnej metropolii warszawskiej. Jeszcze 24 IX 1918 pap. Benedykt XV, bullą *Commissum humilitati nostrae*, przywrócił do życia diecezję podlaską czyli janowską, skasowaną przez rząd carski w r. 1867¹, a bullą *Christi Domini* z 10 XII 1920 utworzył diecezję łódzką²; obydwie diecezje zostały podporządkowane metropolii warszawskiej. Tym samym metropolia warszawska, pokrywająca się z dawnymi granicami Królestwa Polskiego, obejmowała aż 8 sufraganii. Obok archidiecezji warszawskiej były to diecezje: włocławska, płocka, sandomierska, lubelska, kielecka, sejneńska czyli augustowska, janowska czyli podlaska oraz łódzka. Była to najliczniejsza w sufraganie metropolia na ziemiach polskich, (Gniezno — Poznań — 1; Lwów — 2; Mohylów — 6).

Tymczasem w związku z projektowanym nowym podziałem administracyjnym Kościoła w latach 1920—1924 wysunięto szereg sugestii, które nie tylko nie zmieniały tego stanu rzeczy, ale jeszcze bardziej go podkreślały. Obok wysuniętych roszczeń do tytułu prymacjalnego kard. A. Kakowski rozwinął bardzo szeroką działalność jako metropolita warszawski, zwołując częste konferencje episkopatu metropolii i podejmując pierwsze kroki nad unormowaniem życia kościelnego w odrodzonym państwie.

Te tendencje zmierzające do podkreślenia roli Warszawy w Kościele Polskim przejawiały się m. in. w próbie rozszerzenia granic i pomnożenia sufraganii warszawskiej prowincji kościelnej. Uwidocznily się one jak najbardziej w ankiecie, nadesłanej przez ordynariuszów polskich w kwietniu i maju 1920 r. Tak biskup R. Jałbrzykowski, zarządzający polską częścią diecezji sejneńskiej, proponował (28 IV 1920) utworzenie 3 nowych diecezji na ziemiach dawnego Królestwa Polskiego: w Częstochowie, Kaliszu i Łodzi oraz włączenie ich do metropolii warszawskiej³. Biskup miński Z. Łoziński, mając na uwadze możliwości przyłączenia do Polski diecezji warmińskiej, sugerował 30 IV 1920 poszerzenie granic metropolii warszawskiej o wspomniane biskupstwo oraz projektowaną przezeń diecezję łódzko-radomską i łomżyńską; ta ostatnia miała zająć miejsce dawnej diecezji sejneńskiej⁴. Projekt kielecki, opowiadający się za utworzeniem dwóch dalszych metropolii w Krakowie i Wilnie, zacieśniał granice warszawskiej prowincji kościelnej do 4 sufraganii (Płock, Podlasie, Łomża, Łódź). Sufraganię warszawską w Lublinie proponował włączyć do metropolii lwowskiej, w Sandomierzu i Kielcach do krakowskiej, a we Włocławku do gnieźnieńskiej⁵. Był to najbardziej śmiały plan zmniejszenia ilościowego i terytorialnego

¹ *Wiadomości Diecezjalne Podlaskie*, 1 (1919) nr 2 s. 7—8.

² *AAS*, XIII (1921) s. 249—251.

³ *ADSiedl.* Akta ogólne. Podział diecezji, t. I nr 5 (Biskup R. Jałbrzykowski do bpa H. Przeździeckiego — 28 IV 1920).

⁴ *Ibid.*, t. I nr 6 (Biskup Z. Łoziński do bpa H. Przeździeckiego — 30 IV 1920).

⁵ *Ibid.*, t. I nr 9 (Biskup A. Łosiński do bpa H. Przeździeckiego — 10 V 1920).

warszawskiej metropolii. Podobne identycznie sugestie wysunął tylko biskup kamieniecki P. Mańkowski z tą różnicą, że Włocławek pozostawił przy Warszawie⁶, oraz biskup włocławski St. Żdździwiecki, proponujący pozostawienie w granicach metropolii tylko 3 z dawnych jej sufraganii (Płock, Łomża w miejsce Sejny, Podlasie), oraz 3 nowych: Radom, Łódź i Łowicz. Pozostałe diecezje miały wejść w skład prowincji kościelnych w Gnieźnie (Włocławek), Lwowie (Lublin) i Krakowie (Sandomierz, Kielce)⁷.

Inne wypowiedzi rozszerzały granice metropolii na diecezje zabużańskie, a nawet częściowo z dawnego zaboru austriackiego. Takie stanowisko zajęł biskup sandomierski M. Ryx, proponujący powiększenie metropolii przez włączenie do niej z prowincji mohylowskiej diecezji wileńskiej i mińskiej oraz projektowanej grodzieńskiej, z równoczesnym wyłączeniem Włocławka do Gniezna⁸. Projekt biskupa A. Sapiehy był najbardziej oryginalny. Przyjmował on podział kraju na 3 metropolie, przy czym Gniezno miało objąć zachodnią część państwa, Warszawa — środkową i północną, zaś Lwów — część wschodnią. Zgodnie z tymi zasadami metropolia warszawska miała posiadać siedem następujących sufraganii: Sandomierz, Płock, Kielce, Tar-nów, Łomża, Wilno i Sejny. Diecezja włocławska miała przejść do metropolii gnieźnieńskiej, zaś podlaska i lubelska do lwowskiej prowincji kościelnej⁹. Ten też projekt został przyjęty bez zmian przez biskupa H. Przeździeckiego i przedstawiony na konferencji episkopatu w r. 1921¹⁰.

Był to pierwszy ale nie ostatni „Projekt podziału na diecezje i metropolie” odrodzonego Państwa Polskiego. Cechą charakterystyczną omówionych projektów, z małymi wyjątkami, była sugestia przyjęcia dla całego państwa tylko trzech metropolii (Gniezno, Warszawa, Lwów), względnie, jak to sugerował przede wszystkim projekt włocławski, podział kraju na 33 archidiecezje i diecezje, oraz 5 metropolii.

Ponieważ pierwsza ogólnopolska dyskusja, przeprowadzona na konferencji episkopatu w 1921 r. wykazała, że większość opowiedziała się za utrzymaniem 3 metropolii i nieznaczym powiększeniem ilości diecezji, dlatego nowy „Projekt podziału diecezji i metropolii w Rzeczypospolitej”, opracowany w 1922 r. przez biskupów H. Przeździeckiego i R. Jałbrzykowskiego, w zasadzie podtrzymał dawne sugestie, przy równoczesnym wprowadzeniu do nich szeregu modyfikacji. Szczegółowo przewidywał on wprawdzie wyłączenie diecezji włocławskiej i łódzkiej do metropolii gnieźnieńskiej i poznańskiej, ale podtrzymał propozycję przesunięcia granic warszawskiej prowincji kościelnej aż do wschodnich rubieży państwa i włączał do niej diecezje wileńską i mińską, które należały dotąd do mohylowskiej metropolii. Tak więc obok Warszawy metropolia miała obejmować w charakterze sufraganii diecezje: płocką, wileńską, mińską, podlaską, kielecką i łomżyńską; ta ostatnia miała istnieć w miejsce diecezji sejneńskiej¹¹.

Projekt ten został niebawem zastąpiony przez nowy plan, przyjęty 18 i 19 III 1924 na konferencji biskupów metropolii warszawskiej i lwowskiej (26 II 1924). Przewidywał on włączenie do metropolii aż 10 sufraganii:

⁶ Ibid., t. I nr 10 (Biskup P. Mańkowski do bpa H. Przeździeckiego — 19 V 1920).

⁷ Ibid., t. I nr 18.

⁸ Ibid., t. I nr 11 (Biskup M. Ryx do bpa H. Przeździeckiego — 19 V 1920).

⁹ Ibid., t. I nr 16 (Biskup A. Sapieha do bpa H. Przeździeckiego — 30 V 1920).

¹⁰ Ibid., t. I nr 19: Rozgraniczenie diecezji i metropolii.

¹¹ ADL, Rep. 61 I 1: Protokoły konferencji (Projekt podziału diecezji... 1922).

Płock, Sandomierz, Kielce, Lublin, Podlasie, Sejny lub Łomża, Łódź, Częstochowa, Wilno i Mińsk. Miała natomiast odpaść do Gniezna — Poznania diecezja włocławska¹². Lwowski projekt o tyle różnił się od poprzedniego, że przyjął propozycję utworzenia metropolii w Krakowie, do której przydzielili m. in. diecezję częstochowską i kielecką¹³. Ten najbardziej maksymalny projekt otrzymał nieznaczne poprawki na posiedzeniu Komitetu Biskupów w dniu 20 i 21 III 1924 pod przewodnictwem kard. E. Dalbora. Wówczas to przydzielono diecezję częstochowską metropolii gnieźnieńskiej i poznańskiej, a nadto po raz pierwszy zarysowała się możliwość erygowania w Wilnie odrębnej metropolii, do której mogły odpaść wschodnie sufraganie warszawskiej prowincji kościelnej¹⁴.

W związku z wysuwaniem coraz częściej projektu utworzenia dwóch dalszych metropolii w Polsce (Kraków, Wilno) biskup H. Przeździecki przygotował na konferencję częstochowską (2—3 VII 1924) nowy plan podziału metropolitalnego. Ten nazwany przezeń „Zbiór projektów” proponował włączenie do metropolii warszawskiej diecezji płockiej, sandomierskiej, lubelskiej, kieleckiej, podlaskiej, łomżyńskiej, łódzkiej, wileńskiej i mińskiej z tym zastrzeżeniem, że o ile będą powołane do życia metropolie w Krakowie oraz Wilnie, do pierwszej winny odejść Częstochowa i Kielce, zaś do drugiej Wilno, Mińsk, Łomża i Podlasie¹⁵.

Projekt ten stał się też główną podstawą do dyskusji na konferencji częstochowskiej, na której otrzymał dalsze korektury, a to w związku z wyśnięciem planu utworzenia czwartej metropolii w Krakowie. Zgodzono się mianowicie na wyłączenie do Krakowa diecezji kieleckiej, ale nadal zatrzymano w granicach warszawskiej prowincji kościelnej diecezję wileńską i mińską¹⁶.

Rozkład ten, według relacji kard. Kakowskiego, „przyjął konkordat polski (10 II 1925) z tą zmianą, że wprowadził metropolię wileńską i że do metropolii tej przyłączył diecezję sejneńską, łomżyńską i pińską, na skutek starań rządu”¹⁷. Nie bez znaczenia było stanowisko arcybiskupa E. Roppa, który zgodnie ze swymi pierwotnymi planami poparł wydatnie również w Częstochowie plan utworzenia wileńskiej prowincji kościelnej.

Ostateczną strukturę organizacyjną metropolii przyniosła bulla pap. Piusa XI *Vixdum Poloniae unitas* z 28 X 1925, która zgodnie z 9 art. konkordatu polskiego z 10 II 1925 wydzieliła z metropolii diecezję włocławską do gnieźnieńskiej i poznańskiej prowincji kościelnej oraz diecezję kielecką podporządkowała nowej metropolii krakowskiej. Przemianowana na „łomżyńską” dawna diecezja augustowska czyli sejneńska została również wyłączona z metropolii warszawskiej i przydzielona nowo utworzonej metropolii wileńskiej¹⁸. Tak więc ostatecznie w skład metropolii warszawskiej weszły archidiecezja warszawska i 5 diecezji: lubelska, łódzka, płocka, sandzimmerska i siedlecka czyli podlaska.

¹² ADWłocł. Korespondencja ze Stolicą Apostolską (Protokół Konferencji biskupów metropolii warszawskiej odbytej 18 i 19 III 1924 r.).

¹³ ADSiedl. Akta ogólne. Podział diecezji, t. I nr 47.

¹⁴ ADL, Rep. I 1: Protokoły konferencji (Protokół z posiedzenia Komitetu biskupów z dnia 20 i 21 III 1924 r.); ADSiedl. Akta ogólne. Podział diecezji, t. I nr 58 (Memoriał arcybiskupa E. Roppa).

¹⁵ ADSiedl. Akta ogólne. Podział diecezji, t. II nr 96 s. 13.

¹⁶ A. K a k o w s k i, op. cit. t. III s. 308.

¹⁷ Ibid. s. 309.

¹⁸ J. W i ś ł i c k i, op. cit. s. 148—151, 172—181.

2. ARCHIDIECEZJA WARSZAWSKA

Z chwilą uzyskania niepodległości przez kraj arcybiskup warszawski A. Kakowski wniósł prośbę do Stolicy Apostolskiej o odłączenie od archidiecezji przemysłowego okręgu łódzkiego i ukonstytuowanie z niego osobnej diecezji łódzkiej. Archidiecezja bowiem należała do jednych z największych na świecie i liczyła przeszło 2 miliony katolików¹. Zgodnie z tą prośbą pap. Benedykt XV, bullą *Christi Domini*, wyłączył z archidiecezji 3 dekanaty: łódzki, łęczycki i kłodawski oraz erygował z nich nową diecezję łódzką². Całość odłączonych terenów, według dekretu wykonawczego kard. A. Kakowskiego z 28 VI 1921, obejmowała 5 dekanatów (nadto łódzki miejski — 8 par. i brzeziński — 19 par.), 67 parafii, 126 kapłanów i 522 091 wiernych³.

Po tych zmianach archidiecezja pozostawała wciąż na pierwszych pozycjach co do liczby ludności wśród diecezji polskich (1925 — 1 525 760), ustępując pod tym względem tylko Włocławkowi (1 614 000). Było więc do przewidzenia, że przy nowej cyrkumskrypcji nastąpią dalsze zmiany w jej geografii. Domagały się tego jak najbardziej również względy duszpasterskie, a dotyczyło to nade wszystko powiatów Gostynin i Kutno, jako najbardziej oddalonych od Warszawy.

Najwięcej bodaj projektów, postulujących podział tej odbrzmiej archidiecezji, wysunęli biskupi w 1920 r. Tak biskup płocki J. Nowowiejski domagał się wyłączenia do Płocka dekanatu gostynińskiego⁴, a biskupi sandomierski i krakowski — utworzenia diecezji łódzkiej (19 V 1920)⁵. Ten ostatni postulat zrealizowano, jak wspomniano uprzednio, jeszcze w tym samym roku. Ale i tym razem Włocławek wysunął plan najbardziej oryginalny. Archidiecezję warszawską proponowano zacieśnić do 8 dekanatów (Warszawa — miejski, Warszawa — zamiejski, Praga, Góra Kalwaria, Jadów, Kałuszyn, Mińsk Mazowiecki, Radzymin) z 884 152 ludności, przy czym dekanaty Jadów i Kałuszyn mogły wejść w skład ewentualnej diecezji siedleckiej⁶. Dalszych 11 dekanatów (Łowicz, Biała, Goszczyn, Grodzisk, Grójec, Kutno, Łęczyca, Mszczonów, Rawa, Skierniewice i Sochaczew) z 614 568 ludności miały ukonstytuować nową diecezję łowicką, zaś dekanaty: dwa łódzkie i brzeziński zaproponowano wcielić do nowej diecezji łódzkiej⁷.

Niestety sugestii utworzenia diecezji łowickiej nikt nie podjął, a sporządzony w 1921 r. w oparciu o powyższą ankietę projekt biskupa H. Przeździeckiego proponował zatrzymanie przy archidiecezji 14 dekanatów z 1 136 000 ludności, z wyłączeniem do Płocka dekanatu gostynińskiego (60 689 wiernych), do Łodzi 6 dekanatów: Łódź — miejski, Łódź — zamiejski, Brzeziny, Rawa, Skierniewice i Łowicz z 533 831 ludności, wreszcie 3 dekanatów (Kłodawa, Kutno, Łęczyca) do diecezji włocławskiej⁸.

¹ Rocznik archidiecezji warszawskiej 1958 s. 61 n.

² AAS, XIII (1921) s. 249—251.

³ A. F., *Diecezja łódzka, Wiadomości Archidiecezjalne Warszawskie*, 11 (1921) nr 3/4 s. 62—64.

⁴ ADSiedl. Akta ogólne. Podział diecezji, t. I nr 8 (Biskup J. Nowowiejski do bpa H. Przeździeckiego — 6 V 1920).

⁵ Ibid., t. I nr 11 (Biskup M. Ryx do bpa H. Przeździeckiego — 19 V 1920); nr 16 (Biskup A. Sapieha do bpa H. Przeździeckiego — 30 V 1920).

⁶ Ibid., t. I nr 18 s. 4.

⁷ Ibid., s. 6.

⁸ Ibid., t. I nr 19 s. 3—5, 10—11.

Ponieważ na powyższy projekt biskupi mieli się wypowiedzieć pisemnie, dlatego wysunięto pod jego adresem szereg korektur. Tak biskup St. Żdzi-towiecki postulował, by przyłączyć do Włocławka dekanat kutnoski⁹, a biskup płocki powtórzył propozycję przyjęcia z Warszawy dekanatu go-stynińskiego¹⁰.

Te przeto postulaty weszły do drugiego z kolei ogólnopolskiego projektu z 1922 r. Przewidywał on więc wyłączenie z archidiecezji dekanatu gostynińskiego z 16 parafiami, 1 filią, 62 616 wiernych i 21 kapłanów do diecezji płockiej oraz dekanatu kutnoskiego, z 22 parafiami, 2 filiami, 81 097 wier-nych i 29 kapłanów do diecezji włocławskiej¹¹. Łącznie straty archidiecezji miały wynosić 2 dekanaty, 38 parafii, 3 filie, 143 713 wiernych i 50 kapła-nów. Na pograniczu z diecezją podlaską żadnych zmian nie przewidywano. Projekt ten potwierdziła również Konferencja biskupów metropolii warszaw-skiej (18 i 19 III 1924)¹².

Ze względu jednak na fakt, że Komitet biskupów na posiedzeniu 20 i 21 III 1924 odrzucił plan utworzenia diecezji kaliskiej, mającej powstać w większości z terenów biskupstwa włocławskiego, upadł tym samym pro-jekt wydzielenia z Warszawy dekanatu kutnoskiego¹³.

Wprawdzie dalszy projekt biskupa H. Przeździeckiego z 1924 r. wznawiał myśl włączenia dekanatu Kutno do diecezji włocławskiej, ale pod tym wa-runkiem, że będzie utworzona diecezja kaliska. Nowością natomiast tego projektu była propozycja wyłączenia do diecezji podlaskiej 5 parafii w pow. węgrowskim (Kamionna, Oleksin, Czerwonka, Wierzbno i Wiśniew). Projekt ten podtrzymywał również propozycję odstąpienia dekanatu gostynińskiego do diecezji płockiej¹⁴.

Konferencja częstochowska (2—3 VII 1924) odrzuciła plan utworzenia die-czji kaliskiej; tym samym upadła sugestia wyłączenia z Warszawy deka-natu kutnoskiego, ale jednogłośnie zatwierdziła projektowane zmiany z die-czją płocką i podlaską¹⁵. Ten też projekt wszedł do bulli cyrkumskrypcyj-nej. Wprawdzie jeszcze 7 IX 1925 nuncjusz W. Lauri zabiegał około przy-łączenia do Warszawy dekanatu garwolińskiego z diecezji podlaskiej, przy równoczesnym wyłączeniu dekanatu kutnoskiego do Łodzi „dla lepszej konfiguracji granic”¹⁶, ale obydwie projekty upadły ze względu na sprzeci-w kard. A. Kakowskiego, który „nie chciał powiększać i tak już ludnej archi-diecezji”¹⁷.

Jeszcze przed promulgacją wspomnianej bulli, na mocy dekretu Kongre-gacji Konsystorialnej z 10 VII 1925, przyłączono do archidiecezji wieś Mły-

⁹ Ibid., t. I nr 24 (Biskup St. Żdzi-towiecki do bpa H. Przeździeckiego — 12 IV 1922).

¹⁰ Ibid., t. I nr 26 (Biskup J. Nowowiejski do bpa H. Przeździeckiego — 20 IV 1922).

¹¹ ADL, Rep. 61 I 1. Protokoły konferencji (Projekt podziału diecezji... 1922); por. Z. A. Czernicki, op. cit. s. 54, 56 n.

¹² ADWłocł. Korespondencja ze Stolicą Apostolską (Protokół Konferencji biskupów metropolii warszawskiej odbytej 18 i 19 III 1924 r.).

¹³ ADL, Rep. 61 I 1: Protokoły konferencji (Protokół z posiedzenia Komitetu biskupów z dnia 20 i 21 III 1924 r.); ADSiedl. Akta ogólne. Podział diecezji, t. I nr 58 (Memoriał arcy-biskupa E. Roppa).

¹⁴ ADSiedl. Akta ogólne. Podział diecezji, t. II nr 96 s. 6 n.

¹⁵ Ibid., t. I nr 97 s. 7.

¹⁶ Ibid., t. III nr 122 (Nuncjusz W. Lauri do biskupa H. Przeździeckiego — 7 IX 1925).

¹⁷ Ibid., t. III nr 123—124 (Kard. A. Kakowski do nuncjusza W. Lauri — 9 IX 1925); „Archidioecesis Varsaviensis plus quam decies centena milia fidelium numerat, quapropter nulla est necessitas eam ampliandi”.

narze z parafii Wyszaków w diecezji płockiej oraz inkorporowano ją do parafii Niegów¹⁸.

Ostateczne zmiany terytorialne w stanie posiadania archidiecezji przeprowadził pap. Pius XI bullą *Vixdum Poloniae unitas* z 28 X 1925. Zgodnie tedy z postanowieniem konferencji częstochowskiej wyłączono wówczas z archidiecezji dekanat gostyniński (9 parafii, 13 kapłanów, 30 715 wiernych) do diecezji płockiej. Do diecezji siedleckiej czyli podlaskiej odłączono 5 parafii: Kamionna, Czerwonka, Oleksin, Wiśniew, Wierzno oraz dwie wioski — Szynkarzyczna i Czaplowizna z dekanatu jadowskiego i kałuszyńskiego (6 kapłanów i 25 917 wiernych); natomiast do diecezji łódzkiej wcielono dwie wioski: Antoniew i Dąbrowę z dekanatu łowickiego¹⁹. 11 XI 1925 nuncjusz apostolski w Polsce W. Lauri, dekretem *Quum novam dioecesium*, wprowadził w życie zmiany graniczne nakreślone przez bullę papieską²⁰.

Nieznaczne przesunięcia graniczne na korzyść archidiecezji zostały dokonane dekretem Kongregacji Konsystorialnej *Fideles pagi* z 29 XII 1929, mocą którego przyłączono z diecezji siedleckiej wioski Regut i Tabor w parafii Osiek, wcielono następnie do par. Celestynów w archidiecezji warszawskiej²¹. Jednakże papież Pius XI, dekretem tejże kongregacji *Ad utiles consulendum* z 23 V 1930, odłączył wsie Albertów i Jankówek z parafii Budziszewice oraz wcielił je do parafii Rokiciny w diecezji łódzkiej²², a nadto dekretem *Fideles pagorum* z 4 V 1935 wyłączył wsie Brzoza, Wywłoka, Kaczyniec, Łazy, Szumin Poduchowny i folwark Brzoza z parafii Kamieńczyk tudzież przypisał do parafii Jeżyska w diecezji siedleckiej²³. Były to ostatnie zmiany terytorialne archidiecezji przed r. 1939.

W dniu 1 I 1925 archidiecezja obejmowała 19 dekanatów, 251 parafii, 1 kolegiatę (Łowicz), 16 klasztorów i domów zakonnych męskich, 30 żeńskich, 505 kapłanów diecezjalnych i 1 525 760 wiernych²⁴. W r. 1926 archidiecezja obejmowała 1 kolegiatę, 19 dekanatów, 253 parafie, 7 klasztorów i domów zakonnych męskich, 3 klasztory żeńskie, 176 kaplic publicznych, 507 kapłanów diecezjalnych, 72 zakonnych, 1 482 136 wiernych²⁵. W r. 1939 archidiecezja liczyła 1 kolegiatę, 18 dekanatów, 254 parafii, 29 filii, 280 kaplic publicznych, 30 domów zakonnych męskich, 99 żeńskich, 721 kapłanów diecezjalnych, 222 zakonnych i 1 638 400 wiernych²⁶.

Kapituła metropolitalna składała się w tym okresie z 4 prałatur (dziekan, archidiakon, scholastyk, kustosz) i 8 kanonii gremialnych²⁷.

3. DIECEZJA LUBELSKA

Pierwsze zmiany w geografii diecezji lubelskiej miały na celu drobne korektury granic z przywróconą do życia diecezją janowską czyli podlaską. Tak na prośby mieszkańców Julipola w parafii Czemierniki (29 VIII 1919)

¹⁸ Rocznik archidiecezji warszawskiej 1958 s. 63.

¹⁹ J. Wiślicki, op. cit. s. 174—176; Z. A. Czernicki, op. cit. s. 54—56.

²⁰ *Wiadomości Archidiecezjalne Warszawskie*, 15 (1925) nr 11 s. 302.

²¹ AAS, XX (1930) s. 165.

²² *Ibid.* s. 454.

²³ *Ibid.*, XXVII (1935) s. 409.

²⁴ Z. A. Czernicki, op. cit. s. 46—61, 289.

²⁵ *Elenchus cleri archidioecesis Varsaviensis 1926* s. 10—11, 165.

²⁶ *Katalog kościołów i duchowieństwa archidiecezji warszawskiej 1939* s. 162.

²⁷ Z. A. Czernicki, op. cit. s. 46.

i za zgodą biskupa lubelskiego M. Fulmana (28 II 1920), nuncjusz apostolski w Polsce arcybiskup A. Ratti, jako delegat papieski, dekretem *Quo animarum curae* z 5 III 1921, przyłączył wymienioną wioskę do parafii Brzeźnica Książęca w diecezji podlaskiej; 19 IV 1921 biskup H. Przeździecki dokonał promulgacji dekretu¹. W podobny sposób wyłączono z diecezji wsie Chronówka i Gdola z parafii Świerże do parafii Ruda-Huta w diecezji podlaskiej, co potwierdziła Kongregacja Konsystorialna dekretem *Incolae pagorum* z 20 IV 1923². Wreszcie na prośbę mieszkańców wsi Kołacze, przynależnej do parafii Sawin w diecezji lubelskiej, i za zgodą biskupa H. Fulmana nuncjusz papieski A. Ratti, jako delegat apostolski, dekretem *Considerantes is, quae* z 5 IV 1921, przyłączył wymienioną wieś do parafii Bruss w diecezji podlaskiej; egzekucji dekretu dokonał 19 IV 1921 biskup H. Przeździecki³. Te wyrównania graniczne przyniosły diecezji również skromne nabytki. Tak dekrety Kongregacji Konsystorialnej — z 22 X 1921 *Fideles pagi* oraz z 30 X 1922 r. (również *Fideles pagi*), wyłączyły wieś Kopicę z par. Wereszczyn i wieś Krasne z par. Ostrów w diecezji podlaskiej i przyłączyły je do par. Cyców i Rogóźno w diecezji lubelskiej⁴.

Najmniej zapewne postulatów wysunięto w latach 1920—1924 odnośnie zmian w granicach diecezji lubelskiej. Spośród 14 biskupów, którzy odpowiedzieli na ankietę w 1920 r. w sprawie nowego podziału terytorialnego Kościoła w Polsce, brakło wypowiedzi ordynariusza lubelskiego, a tylko jeden z odpowiadających, biskup St. Żdzitowiecki, wysunął projekt nowych granic dla diecezji. Według jego sugestii diecezję należało podzielić na dwa biskupstwa: lubelskie i chełmskie. Autor nie określał bliżej granic obydwu diecezji; stwierdził tylko, że biskupstwo chełmskie winno składać się „z części lubelskiego oraz ziem na Wschodzie”, zaś lubelskie „z części dawnej” diecezji⁵.

Sugestii tych nie podjęto, a opracowany w 1921 r. przez biskupa H. Przeździeckiego projekt proponował jedynie wyłączenie parafii Czemierniki i Suchowola (13 120 wiernych) na rzecz diecezji podlaskiej za włączenie do Lublina z tej ostatniej parafii Uhrusk. Poza tymi drobnymi poprawkami granicznymi projekt pozostawiał diecezję w dawnych granicach, obejmujących 21 dekanatów i 880 000 ludności katolickiej⁶. Propozycje te weszły z dalszymi korektami do nowego projektu autorstwa biskupów H. Przeździeckiego i R. Jałbrzykowskiego (1922)⁷. Zapewniał on nadto włączenie do diecezji podlaskiej parafii Brzeźnica Bychawska (1 1610 katolików, 53 prawosławnych, 17 żydów, 1 kapłan) i Brzeźnica Książęca (1 600 katolików, 110 protestantów, 4 Żydów i 1 kapłan)⁸.

Dopiero dyskusja nad tym projektem zrodziła dalsze propozycje. Tak 11 IV 1922 biskup łucki i żytomierski I. Dubowski „uwazał za wskazane przy-

¹ ADSiedl. Akta Kurii Diecezjalnej Podlaskiej, Akta ogólne. L. D. Dz. III nr 4, t. 3 k. 26—37.

² Ibid. k. 162 n.

³ Ibid. k. 90—96.

⁴ AAS, XIII (1921) s. 497, XIV (1922) s. 642.

⁵ ADSiedl. Akta ogólne. Podział diecezji, t. I nr 18 s. 9.

⁶ Ibid., t. I nr 19 s. 13.

⁷ Ibid., t. I nr 21 s. 9.

⁸ ADWłocł. Korespondencja ze Stolicą Apostolską (Protokół konferencji... 18 i 19 III 1924 r.); por. Z. A. Czernicka, op. cit. s. 141.

łączyć do obecnej diecezji łuckiej wschodnią część diecezji lubelskiej”⁹, a przyjęty przez Konferencję biskupów metropolii warszawskiej (1924) plan przewidywał tylko powiększenie diecezji przez włączenie doń z biskupstwa podlaskiego dwóch parafii: Świerszczów i Ruda-Huta (2 933 katolików, 600 prawosławnych, 817 protestantów, 250 innych wyznań chrześcijańskich, 863 żydów)¹⁰

Ponieważ Komitet biskupów na posiedzeniu 20 i 21 III 1924 pod przewodnictwem kard. E. Dalbora zasadniczo zaakceptował obydwa projekty (1922, 1924), dlatego biskup lubelski M. Fulman do propozycji tych ustosunkował się negatywnie, zwłaszcza odnośnie oddania Czemiernik i Suchowoli a to z tej przyczyny, jakoby „wierni tych parafii byli przeciwni jakimś zmianom”. Co do dalszych zmian, mających na celu wyrównanie granic na korzyść Lublina, biskup wyraził swoją „neutralność”¹¹.

Dalsze propozycje korektury granic wysunęli biskupi podlaski i łucki. Pierwszy poddał myśl oparcia północnej granicy diecezji na Tyśmienicy i Wieprzu, co pociągało za sobą oddanie Lublinowi z parafii Kock 10 wsi¹², drugi natomiast wznowił jeszcze raz sugestię, by „granice diecezji łuckiej przechodziły rzekę Bug” na pograniczu z diecezją lubelską¹³. Ten ostatni projekt przeszedł wszakże bez echa.

Przygotowany przez biskupa H. Przeździeckiego „Zbiór projektów” na konferencję częstochowską podtrzymał tylko propozycję oddania do Lublina z diecezji podlaskiej 4 parafii: Brzeźnica Bychawska i Brzeźnica Książęca w pow. lubartowskim, Świerszczów i Ruda-Huta w pow. chełmskim, oraz 10 wsi w rejonie Kocka wzamian za parafie Hańsk w powiecie włodawskim i Suchowola w pow. radzyńskim¹⁴. W zasadzie projekt ten (bez Suchowoli) został potwierdzony jednogłośnie przez Konferencję episkopatu w Częstochowie (2—3 VII 1924)¹⁵ i tym samym wszedł do bulli cyrkumskrypcyjnej *Vix dum Poloniae unitas* z 28 X 1925. Pozostawiła ona prawie bez większych zmian dotychczasowe granice biskupstwa. Diecezja bowiem straciła tylko 1 parafię — Hańsk z dekanatu chełmskiego (1 kapłan i 1 549 wiernych) na rzecz diecezji podlaskiej, podczas gdy z tej ostatniej przyłączono do niej parafie: Brzeźnica Bychawska, Brzeźnica Książęca, Ruda-Huta, Świerszczów z dekanatu parczewskiego i włodawskiego (4 kapłanów, 5 733 wiernych), oraz 10 wsi z parafii Koc (Łukowiec, Krzywda — kolonia, Wola Skromowska — kolonia czyli Bykowszczyzna, Wólka Rozwadowska, Karolina, Giżyce wieś, Giżyce — kolonia, Łuszcza wieś, Żórawiniec — kolonia czyli Piaski oraz Żórawiniec wieś)¹⁶. 11 XI 1925 nuncjusz warszawski W. Lauri, dekretem *Quum novam dioecesum*, wprowadził bullę papieską w życie¹⁷.

Dalsze sporadyczne zmiany w granicach diecezji nastąpiły 19 XII 1936, na mocy dekretu Kongregacji Konsystorialnej *Incolae pagi*, wyłączającego

⁹ ADSiedl. Akta ogólne. Podział diecezji, t. I nr 23 (Biskup I. Dubowski do bpa H. Przeździeckiego — 11 IV 1922).

¹⁰ Ibid., t. II nr 52 s. 4 nn.

¹¹ ADL, Rep. 61 I 1. Protokoły konferencji (8 IV 1924 Biskup M. Fulman do bpa H. Przeździeckiego); por. Z. A. Czernicki, op. cit. s. 138.

¹² ADSiedl. Akta ogólne. Podział diecezji, t. II nr 93 (Ks. M. Glinka do Kurii Siedleckiej — 18 VI 1924).

¹³ Ibid., t. II nr 95 (Biskup I. Dubowski do kardynała E. Dalbora — 28 VI 1924).

¹⁴ Ibid., t. II nr 96 s. 9.

¹⁵ Ibid., t. II nr 97 s. 10.

¹⁶ J. Wiślicki, op. cit. s. 175 n., Z. A. Czernicki, op. cit. s. 124, 138, 141.

¹⁷ *Wiadomości Diecezjalne Lubelskie*, 8 (1926) nr 1 s. 1—2.

wieś Krasne z par. Rogoźno w diecezji lubelskiej i wcielającego ją do par. Uścimów w diecezji siedleckiej¹⁸, oraz 1 IV 1939, mocą dekretu tejże kongregacji *Fideles pagi*, kiedy to wieś Tyniki i kolonia Władysławów zostały wyłączone z parafii Czemierniki w diecezji lubelskiej i przydzielone do parafii Siemień w diecezji podlaskiej czyli siedleckiej¹⁹.

W r. 1925, przed konkordatem, diecezja obejmowała 1 kolegiatę (Zamość), 21 dekanatów, 205 parafii, 6 klasztorów męskich, 23 klasztory i domy zakonne żeńskie, 339 kapłanów oraz 960 718 wiernych²⁰. W r. 1926 diecezja liczyła 21 dekanatów, 211 parafii, 60 kościołów pomocniczych, 102 kaplice publ., 1 kolegiatę, 7 klasztorów i domów zakonnych męskich, 20 żeńskich, 343 kapłanów diecezjalnych, 23 zakonnych tudzież 985 299 wiernych²¹. W r. 1939 diecezja obejmowała 17 dekanatów, 233 parafie, 55 kościołów nieparafialnych, 111 kaplic publ., 13 klasztorów i domów zakonnych męskich, 31 żeńskich, 466 kapłanów diecezjalnych, 58 zakonnych oraz 1 114 150 wiernych²².

Kapituła katedralna składała się z 4 prałatur (dziekan, archidiacon, scholastyk, kustosz) i 8 kanonii gremialnych²³.

4. DIECEZJA ŁÓDZKA

Pierwsza nowa diecezja erygowana w odrodzonym Państwie Polskim to diecezja łódzka; powstała ona w dużej mierze dzięki osobistym zabiegom kard. A. Kakowskiego, metropolity warszawskiego. Według jego osobistych relacji „zamiar ten pielegnował w sercu od dawna”, a miał się on zrodzić na tle trudności „w zarządzie tak obszerną i ludną diecezją” i zupełnie „odmiennego charakteru okręgu łódzkiego” od reszty archidiecezji¹. Prawdopodobnie myśl utworzenia nowej diecezji zrodziła się pod wpływem pewnych decyzji pap. Benedykta XV. Kiedy bowiem w r. 1915 front niemiecko-rosyjski podzielił archidiecezję na dwie części, wówczas to papież bez porozumienia się z arcybiskupem warszawskim mianował administratorem apostołskim dla „niemieckiej” części archidiecezji biskupa włocławskiego St. K. Żdzitowieckiego. Ten zaś ze swej strony ustanowił dla tych terenów wikariuszem generalnym ks. Henryka Przeździeckiego. Nieco później kard. A. Kakowski, dekretem z 20 V 1915, potwierdził ze swej strony istniejące fakty prawne i delegował jurysdykcję kościelną ks. H. Przeździeckiemu na „dekanaty łódzki, brzeziński i łączycki oraz te wszystkie, które nie mogły komunikować się łatwo” z Warszawą². W kontekście tym należy zauważyć, że wymienione wyżej tereny weszły później w skład diecezji łódzkiej.

Rzetelnego poparcia projektowi erygowania diecezji w Łodzi udzielił gabinet rządowy premiera L. Skuńskiego (13 XII 1919—9 VI 1920) i nuncjusz apostolski A. Ratti³. Utworzenia diecezji domagali się również prawie

¹⁸ AAS, XXXIX (1937) s. 213 n.

¹⁹ Ibid., XXXI (1939) s. 345.

²⁰ Z. A. Czernicki, op. cit. s. 120—131, 289.

²¹ Catalogus ecclesiarum dioec. Lublinensis 1926 s. 56—63.

²² Spis kościołów i duchowieństwa diec. lubelskiej 1939 s. 230—243.

²³ Z. A. Czernicki, op. cit. s. 120.

¹ A. Kakowski, op. cit., t. I s. 112.

² Ibid., t. I s. 442 n.

³ Ibid., t. I s. 112.

wszyscy biskupi polscy w odpowiedzi na rozpisaną ankietę w r. 1920. Niektórzy z nich, jak R. Jałbrzykowski⁴, A. Łosiński⁵, P. Mańkowski⁶, M. Ryx⁷ i A. S. Sapięha⁸, wysunęli tylko propozycję utworzenia diecezji, inni natomiast, jak Z. Łoziński, St. K. Żdźdźkiewicz i kard. A. Kakowski wraz z propozycją zakreślali plan jej przyszłego terytorium. Pierwszy z nich wysunął sugestię utworzenia „diecezji łódzko-radomskiej” z terenów archidiecezji warszawskiej i diecezji sandomierskiej⁹, biskup włocławski natomiast widział jej przyszłe terytorium złożone z 3 dekanatów archidiecezji warszawskiej (Łódź — miejski, Łódź — zamiejski; Brzeziny) i 7 dalszych dekanatów diecezji włocławskiej (Łask, Pabianice, Widawa, Bełchatów, Gorzkowice, Piotrków Tryb., Tuszyn) z 641 192 wiernymi¹⁰.

Zrealizowany został projekt kard. A. Kakowskiego, który w chwili trwania ankiety poczynił dalekie starania w Rzymie o formalną erekcję diecezji¹¹. Erygował ją pap. Benedykt XV, bullą *Christi Domini, qui sese bonum pastorem* z 10 XII 1920¹². Tego samego dnia Stolica Apostolska mianowała telegraficznie administratorem nowej diecezji kard. A. Kakowskiego, który ze swej strony ustanowił ks. Wincentego Tymienieckiego wikariuszem generalnym¹³. 28 VI 1921 kard. Kakowski, jako delegat apostolski, ogłosił bullę papieską w kościele pw. św. Stanisława Kostki w Łodzi, który został wyniesiony do godności katedry i dekretem *Nos infrascripti* z tegoż dnia wprowadził w życie¹⁴.

Według brzmienia bulli erekcyjnej nowa diecezja została ukonstytuowana z 3 dekanatów: łódzkiego, łęczyckiego i kłódawskiego, wyłączonych z archidiecezji warszawskiej¹⁵. W rzeczywistości, jak podaje dekret wykonawczy, tych dekanatów było pięć: 1) łódzki miejski (8 parafii), 2) łódzki zamiejski (7 parafii), 3) kłódawski (8 parafii), 4) łęczycki (24 parafie) i 5) brzeziński (19 parafii) o łącznej ilości 67 parafii, 126 kapłanów i 522 091 wiernych¹⁶. 21 IV 1921 pap. Benedykt XV, bullą *Commissum humilitati nostrae*, mianował ks. W. Tymienieckiego pierwszym biskupem w Łodzi¹⁷.

W latach 1921—1925, w związku z nowym podziałem administracji kościelnej w Polsce, wysunięto szereg projektów, zmierzających do wydatnego powiększenia terytorium diecezji. Tak np. projekt biskupów H. Przeździeckiego i R. Jałbrzykowskiego z 1922 r. postulował powiększenie diecezji kosztem biskupstwa włocławskiego przez włączenie 11 dekanatów (Pabianice, Uniejów, Turek, Stawiszyn, Kalisz, Koźminek, Staw, Sieradz, Tuszyn, Warta

⁴ ADSiedl. Akta ogólne. Podział diecezji, t. I nr 5 (Bp R. Jałbrzykowski do bpa H. Przeździeckiego — 28 IV 1920).

⁵ Ibid., t. I nr 9 (Bp A. Łosiński do bpa H. Przeździeckiego — 10 V 1920).

⁶ Ibid., t. I nr 10 (Bp P. Mańkowski do bpa H. Przeździeckiego — 19 V 1920).

⁷ Ibid., t. I nr 11 (Bp M. Ryx do bpa H. Przeździeckiego — 19 V 1920).

⁸ Ibid., t. I nr 16 (Bp A. S. Sapięha do bpa H. Przeździeckiego — 30 V 1920).

⁹ Ibid., t. I nr 6 (Bp Z. Łoziński do bpa H. Przeździeckiego — 30 IV 1920).

¹⁰ Ibid., t. I nr 18.

¹¹ Ibid., t. I nr 12 (Kard. A. Kakowski do bpa H. Przeździeckiego — 20 V 1920).

¹² AAS, XIII (1921) s. 249—251.

¹³ *Wiadomości Diecezjalne Łódzkie*, 1 (1921) nr 2 s. 12 nn.

¹⁴ Ibid. s. 22 (tekst dekretu); A. F., *Diecezja łódzka, Wiadomości Archidiecezjalne Warszawskie*, 11 (1921) nr 3/4 s. 62, nr 7/8 s. 104 n.

¹⁵ Bulla przedrukowana w *Wiadomościach Diecezjalnych Łódzkich*, (1 (1921) nr 2 s. 10—12) wymienia 5 dekanatów: 1) łódzki, 2) łódzki, 3) łęczycki, 4) brzeziński i 5) kłódawski.

¹⁶ A. F., *Diecezja łódzka* s. 64.

¹⁷ *Wiadomości Diecezjalne Łódzkie*, 1 (1921), nr 2 s. 15 (tekst bulli).

i Szadek) z 89 parafiami, 8 filiami, 119 kapłanami i 345 119 wiernymi¹⁸. W ramach nieznacznej rekompensaty Łódź miała odstąpić diecezji wrocławskiej dekanat kłodawski z 8 parafiami, 10 kapłanami i 32 094 wiernymi¹⁹.

W odpowiedzi na powyższy projekt biskup St. K. Żdźitowiecki wysunął plan nieco zmodyfikowany; proponował on mianowicie powiększenie diecezji tylko o 7 dalszych dekanatów z diecezji wrocławskiej (Bełchatów, Gorzkowice, Łask, Pabianice, Piotrków Tryb., Tuszyń i Widawa), oraz dwie parafie Bałdrzychów i Wartkowice z dekanatu uniejowskiego²⁰.

Obydwa projekty jednakże niebawem upadły ze względu na to, że Konferencja biskupów metropolii warszawskiej (18 i 19 III 1924) przyjęła projekt utworzenia diecezji kaliskiej. Zmodyfikowany z tego względu plan powiększenia diecezji postulował włączenie do niej z Włocławka powiatu Łask z dekanatami łaskim (9 parafii, 11 kapłanów, 34 503 wiernych) i widawskim (10 parafii, 2 filie, 12 kapłanów, 40 596 wiernych), oraz powiatu Piotrków Tryb. ale bez dekanatów Bełchatów i Gorzkowice (tylko dekanat piotrkowski z 8 parafiami, 15 kapłanami, 60 318 wiernymi), a nadto dekanat tuszyński (6 parafii, 9 kapłanów, 35 510 wiernych), przynależny do powiatu łódzkiego i piotrkowskiego. Diecezja natomiast miała odstąpić do Włocławka dekanat kłodawski. W wypadku utworzenia diecezji kaliskiej Łódź miała otrzymać nadto dekanaty Bełchatów i Gorzkowice oraz resztę parafii dekanatu tuszyńskiego²¹.

Projekt ten został zatwierdzony przez Komitet biskupów, obradujący w Warszawie (20 i 21 III 1924) pod przewodnictwem kard. E. Dalbora²², oraz przez biskupa łódzkiego W. Tymienieckiego; ten ostatni proponował nadto włączenie do diecezji parafii Zduńska Wola, która „jako miasto robotnicze, ściślej szymi węzłami jest połączona z Łodzią niż z Włocławkiem”²³. Należy zauważyć, że omawiany projekt wszedł w całej rozciągłości wraz z poprawką biskupa W. Tymienieckiego do „Zbioru projektów”, przygotowanego przez biskupa H. Przeździeckiego na konferencję episkopatu w Częstochowie²⁴.

Tymczasem konferencja częstochowska (2 i 3 VII 1924) poczyniła szereg korektur w przedstawionym projekcie, który tym razem z dalszych poprawek wszedł do bulli cyrkumskrypcyjnej *Vixdum Poloniae unitas* z 28 X 1925. Zgodnie też z jej tenorem powiększono diecezję kosztem Włocławka, wcielając do niej 6 dalszych dekanatów: bełchatowski bez parafii Grzymalina Wola (9 parafii, 13 kapłanów, 39 079 wiernych), piotrkowski (9 parafii, 15 kapłanów, 60 618 wiernych), tuszyński (6 parafii, 9 kapłanów, 35 510 wiernych), łaski (9 parafii, 11 kapłanów, 42 960 wiernych), widawski (10 parafii, 12 kapłanów, 40 636 wiernych), oraz 2 parafie z dekanatu uniejowskiego Bałdrzychów i Wartkowice (3 kapłanów, 5 747 wiernych), a nadto 2 wioski z archidiecezji warszawskiej: Antoniew i Dąbrowa²⁵. Łącznie diecezja zyskała 6 dekanatów, 51 parafii, 58 kapłanów diecezjalnych i 255 093 wier-

¹⁸ ADL, Rep. 61 I 1: Protokoły konferencji (Projekt granic diecezji... 1922); por. Z. A. Czernicki, op. cit. s. 64 nn.

¹⁹ Ibid., Z. A. Czernicki, op. cit. s. 152.

²⁰ ADSiedl. Akta ogólne. Podział diecezji, t. I nr 24.

²¹ ADWłocł. Korespondencja ze Stolicą Apostolską (Protokół konferencji biskupów... 18 i 19 III 1924); por. Z. A. Czernicki, op. cit. s. 70—71, 76.

²² ADSiedl. Akta ogólne. Podział diecezji, t. I nr 53 s. 3.

²³ Ibid., t. I nr 64 (Bp W. Tymieniecki do bpa H. Przeździeckiego — 9 IV 1924).

²⁴ Ibid., t. II nr 96 s. 8.

²⁵ J. Wiślicki, op. cit. s. 176; por. Z. A. Czernicki, op. cit. s. 64—76.

nych. Korektury dotyczące włączenia do Łodzi wsi Antoniew i Dąbrowa (parafia Wieliszew w archidiecezji warszawskiej) zaproponowała Kuria Metropolitalna Warszawska (22 VII 1925)²⁶, zaś parafii Bałdrzychów i Wartkowice — biskup W. Tymieniecki (22 VII 1925)²⁷. Ta sama bulla papieska wyłączyła z diecezji dekanat kłodawski (8 parafii, 10 kapłanów, 32 094 wiernych) i przydzieliła go diecezji wrocławskiej²⁸.

Przed r. 1939 zaszyły tylko nieznaczne przesunięcia graniczne na korzyść diecezji łódzkiej, kiedy to 3 V 1930 pap. Pius XI, dekretem Kongregacji Konsystorialnej *Ad utilius consulendum*, przyłączył wsie Albertów i Jankówek do parafii Rokiciny w diecezji łódzkiej, przynależne dotąd do parafii Budziszewice w archidiecezji warszawskiej²⁹.

W r. 1922 diecezja obejmowała 6 dekanatów, 67 parafii, 1 filię, 10 kościołów nieparafialnych, 3 klasztory męskie, 7 domów zakonnych żeńskich, 9 kaplic publicznych, 125 kapłanów i 522 133 wiernych³⁰. W r. 1925 (po zmianie) — 14 dekanatów (dekanaty poddębicki i ozorkowski zostały utworzone w r. 1925), 122 parafie, 193 kapłanów diecezjalnych i 862 348 wiernych³¹. W r. 1939 diecezja liczyła 15 dekanatów, 131 parafii, 27 filii, 12 klasztorów i domów zakonnych męskich, 43 — żeńskich, 347 kapłanów diecezjalnych, 41 zakonnych i 921 090 wiernych³².

Kapitułę katedralną erygował pap. Benedykt XV dekretem Kongregacji Konsystorialnej *Postulante Vincentio Tymieniecki* z 29 X 1921, ustanawiając w niej 4 parafatury (dziekania, archidiaconia, scholasteria, kustodia) i 8 kanonii gremialnych³³. Taki bowiem ustrój posiadały kapituły katedralne metropolii warszawskiej.

5. DIECEZJA PŁOCKA

Diecezja płocka otrzymała w r. 1818 dość dobrze uformowane terytorium w kształcie prostokąta i w całości leżała na prawym brzegu Wisły. Można było pragnąć, by lewobrzeżne tereny w rejonie Płocka, przynależne do archidiecezji warszawskiej, włączyć do diecezji i w ten sposób znieść istniejący tu anachronizm administracyjny polegający na tym, że przedmieście (Radziwie) stolicy biskupiej należało do obcej diecezji. Dalsze ewentualne zmiany w granicach diecezji mogły mieć miejsce na pograniczu z diecezją sejneńską czyli augustowską, a to w związku z powtarzaniem postulatami przeniesienia stolicy biskupiej z Sejnu do Łomży.

Pierwsze projekty, zmierzające do zmiany granic diecezji, wysunęli biskupi R. Jałbrzykowski i St. K. Żdzitowiecki. Pierwszy w wypowiedzi z 28 IV 1920 sugerował wyłączenie z Płocka powiatów Ostrołęka i Ostrów Mazowiecka na rzecz diecezji łomżyńskiej¹, drugi natomiast proponował

²⁶ ADSiedl. Akta ogólne. Podział diecezji, t. III nr 36 (Bp St. Gall do bpa H. Przeździeckiego — 22 VII 1925).

²⁷ Ibid., t. III nr 42 (Bp W. Tymieniecki do bpa H. Przeździeckiego — 22 VII 1925).

²⁸ J. Wiślicki, op. cit. s. 174; por. Z. A. Czernicki, op. cit. s. 152.

²⁹ AAS, XXII (1930) s. 454.

³⁰ Elenchus cleri dioecesis Lodzensis 1922 s. 32.

³¹ Z. A. Czernicki, op. cit. s. 64—76 (dekanaty przyłączone), 149—153.

³² Spis duchowieństwa i parafii diecezji łódzkiej 1939 s. 138—154, 173.

³³ *Wiadomości Diecezjalne Łódzkie*, 2 (1922) nr 2 s. 121—122 (tekst bulli).

¹ ADSiedl. Akta ogólne. Podział diecezji, t. I nr 5 (Bp R. Jałbrzykowski do bpa H. Przeździeckiego — 28 IV 1920).

odcięcie nadto również do Łomży dekanatu wyszkowskiego, oraz trzech dalszych dekanatów zawiślańskich: dobrzyńskiego, lipnoskiego i mazowieckiego do diecezji włocławskiej. Na przyszłość diecezja miała posiadać resztę dawnego terytorium, a nadto rejon Działdowa z diecezji chełmińskiej². Planom tym jednakże sprzeciwił się biskup płocki A. J. Nowowiejski; wysunął on postulat, by diecezja „ze względu na nienadmierną liczbę dusz ją składających (833 107) — w swych obecnych, historycznych granicach nadal pozostała, a najwyżej może by należało przywrócić jej dekanat gostyński”³.

Mimo tych zastrzeżeń, projekt biskupa H. Przeździeckiego z r. 1921 poszedł jeszcze dalej w propozycjach zacieśnienia granic diecezjalnych. Z 21 dekanatów, wchodzących w skład diecezji, miało przy niej na przyszłość pozostać tylko 14, a 15 — gostyński z archidiecezji warszawskiej miał stanowić nieznaczną rekompensatę za stratę 7 dekanatów. Cztery z nich (Wyszaków, Ostrołęka, Myszyniec i Goworów) projekt przydzielał diecezji łomżyńskiej, a 3 dalsze (Dobrzyń, Lipno i Mazowsze) — diecezji włocławskiej⁴.

Było do przewidzenia, że tak poważne okrojenie diecezji napotka na sprzeciw biskupa płockiego Nowowiejskiego. Dlatego następny projekt ogólnopolski z r. 1922, autorstwa biskupów H. Przeździeckiego i R. Jałbrzykowskiego, był bardziej kompromisowy i wysunął sugestię wyłączenia z diecezji na korzyść Włocławka powiatu lipnoskiego z 2 dekanatami (Lipno, Mazowsze), 27 parafiami, 28 kapłanami i 74 704 wiernymi. Rekompensatę miała otrzymać diecezja w postaci dekanatu gostyńskiego z archidiecezji warszawskiej (16 parafii, 1 filia, 21 kapłanów, 62 616 wiernych); granice wschodnie diecezji miały pozostać bez zmian⁵.

Dalszy projekt, przyjęty przez Konferencję biskupów metropolii warszawskiej (18 i 19 III 1925), wniósł nieznaczące nowelizacje do dawnych propozycji i sugerował wyłączenie do diecezji włocławskiej tylko 20 parafii w powiecie lipnoskim, przy równoczesnym jej powiększeniu o dekanat gostyński z archidiecezji warszawskiej oraz 2 dalsze parafie: Duninowo i Białotarsk (2 kapłanów, 8 088 wiernych) z diecezji włocławskiej⁶. W ocenie tego projektu biskup Nowowiejski wyraził się, że „o tyle go przyjmuje, o ile do diecezji płockiej włączonoby kościoły archidiecezji warszawskiej z obecnego dekanatu gostyńskiego (16 parafii) — a nadto z diecezji włocławskiej parafię Duninowo”⁷. Nie zgadzał się natomiast na wyłączenie całego powiatu lipnoskiego, lecz tylko 20 parafii (Bobrowniki, Chełmica Duża, Ciechocin, Czernikowo, Dobrzejewice, Działyn, Grochowalsk, Karnkowo, Kikół, Lipno, Łążyń, Mazowsze, Nowogród, Osiek, n. Wisłą, Ostrowite, Szpetal Górny, Wielgie, Wola i Zaduszniki); pozostałe zaś parafie tego powiatu, wraz z Dobrzyniem, winny pozostać przy diecezji płockiej. Trzeba i to zauważyć, że włocławska ocena tego projektu była jeszcze bardziej łagodną dla Płocka; żądała bowiem przyłączenia do Włocławka tylko dekanatu lipnoskiego w zamian za odstąpienie 2 parafii (Duninowo, Białotarsk) w powiecie gostyń-

² Ibid., t. I nr 18 s. 3—5.

³ Ibid., t. I nr 8 (Bp A. J. Nowowiejski do bpa H. Przeździeckiego — 6 V 1920).

⁴ Ibid., t. I nr 19 s. 5 n., 12.

⁵ ADL, Rep. 61 I 1: Protokoły konferencji (Projekt granic diecezji... 1922); por. Z. A. Czernicki, op. cit. s. 54 n., 85 nn.

⁶ ADWłocł. Korespondencja ze Stolicą Apostolską (Protokół konferencji biskupów... 18 i 19 III 1924).

⁷ ADSiedl. Akta ogólne. Podział diecezji, t. I nr 26 (Bp A. J. Nowowiejski do bpa H. Przeździeckiego — 20 IV 1922).

skim⁸. Te tak znaczne ustępstwa Włocławka podyktowane były propozycjami rozszerzenia własnej diecezji na północ, kosztem archidiecezji gnieźnieńskiej i diecezji chełmińskiej.

Powyższy plan w zasadzie utrzymał się, ale w związku z upadkiem planu powiększenia diecezji łomżyńskiej kosztem Wilna, biskup Przeździecki w „Zbiorze projektów” wysunął propozycję odcięcia od Płocka wschodnich dekanatów (powiaty Ostrołęka i Ostrów Mazowiecka) na korzyść biskupstwa łomżyńskiego⁹. Tymczasem na konferencji częstochowskiej (2—3 VII 1924) przyjęto jednogłośnie projekt wyłączenia z diecezji 20 parafii w pow. lipnoskim na rzecz Włocławka oraz tylko pow. Ostrołęka do diecezji łomżyńskiej, przy równoczesnym powiększeniu diecezji o dekanat gostyniński z archidiecezji warszawskiej i parafię Duninowo z diecezji włocławskiej¹⁰. Według „Wyjaśnienia”, które 5 VII 1924 ogłosił biskup płocki, pow. ostrołęcki miał obejmować 13 parafii (Ostrołęka, Myszyniec, Zalas, Czarnia, Czerwin, Dąbrówka, Kadziłto, Kleczków, Łyse, Nowa Wieś, Piski, Rzekuń, Troszyn)¹¹.

Ale i projekt częstochowski nie był ostateczny odnośnie wschodnich granic diecezji, mimo iż został on potwierdzony przez konferencję episkopatu w Warszawie (27 V 1925)¹², biskupa Nowowiejskiego (27 VII 1925)¹³ i „Propositum delimitationis” dla bulli cyrkumskrypcyjnej (16 VIII 1925)¹⁴. Ponieważ na skutek sprzeciwu kapituły wileńskiej nie można było powiększyć przepołowionej granicą polityczną diecezji sejneńskiej (łomżyńskiej), dlatego jedyne możliwości poszerzenia jej granic pozostawiało sąsiedztwo z diecezją płocką. Te też ostateczne korektury wschodnich granic diecezji, oddające diecezji łomżyńskiej dekanaty ostrowski i czyzewski nastąpiły po 16 VIII 1925, a autorem ich był prawdopodobnie minister St. Grabski.

Tak poprawiony projekt wszedł do bulli cyrkumskrypcyjnej. Zgodnie z nim pap. Pius XI, bullą *Vixdum Poloniae unitas* z 28 X 1925, przydzielił diecezji z archidiecezji warszawskiej utracony w r. 1818 dekanat gostyniński (16 parafii, 13 kapłanów, 30 715 wiernych), a nadto z diecezji włocławskiej parafię Duninowo, odłączoną od niej w 1801 r. (1 kapłan, 4 130 wiernych)¹⁵. Straty były daleko większe. W celu powiększenia biskupstwa łomżyńskiego diecezja straciła 3 dekanaty: ostrołęcki, ostrowski i czyzewski (28 parafii, 36 kapłanów, 139 738 wiernych). Nie mniejsze były ustępstwa na rzecz diecezji włocławskiej, której oddano prawie całe 2 dekanaty — lipnoski i mazowiecki z 20 parafiami (19 kapłanów, 53 449 wiernych), a nadto wieś Młynarze do archidiecezji warszawskiej¹⁶. 11 XI 1925 nuncjusz apostolski w Polsce W. Lauri, jako delegat apostolski, dekretem *Cum favente Deo*, wprowadził w życie bullę papieską¹⁷.

W dniu 1 I 1925 diecezja obejmowała 1 kolegiatę (Pułtusk), 19 dekanatów, 252 parafie, 3 klasztory męskie, 13 klasztorów i domów zakonnych żeńskich, 375 kapłanów diecezjalnych, 853 000 wiernych¹⁸. W r. 1926 (po zmianach)

⁸ Ibid., t. I nr 24 s. 2.

⁹ Ibid., t. II nr 96 s. 9.

¹⁰ Ibid., t. II nr 97 s. 9 n.

¹¹ Ibid., t. II nr 99 (Bp A. J. Nowowiejski do bpa H. Przeździeckiego — 5 VII 1924).

¹² Ibid., t. III nr 10 (Bp A. J. Nowowiejski do bpa H. Przeździeckiego — 27 V 1925).

¹³ Ibid., t. III nr 43 (Bp A. J. Nowowiejski do bpa H. Przeździeckiego — 27 VII 1925).

¹⁴ Ibid., t. III nr 96 s. 6.

¹⁵ J. Wiślicki, op. cit. s. 175; por. Z. A. Czernicki, op. cit. s. 54, 78.

¹⁶ J. Wiślicki, op. cit. s. 174, 177; por. Z. A. Czernicki, op. cit. s. 85—88.

¹⁷ *Miesięcznik Pastorski Płocki*, 20 (1925) nr 11 s. 403—407 (tekst dokumentu).

¹⁸ Z. A. Czernicki, op. cit. s. 83—94, 289.

diecezja liczyła 17 dekanatów, 223 parafie, 16 filii, 1 kolegiatę, 32 kaplice publicznych, 3 klasztory męskie, 310 kapłanów diecezjalnych, 12 zakonnych oraz 737 397 wiernych¹⁹. W r. 1936 — 17 dekanatów, 225 parafii, 15 filii, 1 kolegiatę, 32 kaplice publiczne, 7 klasztorów i domów zakonnych męskich, 25 — żeńskich, 365 kapłanów diecezjalnych, 30 zakonnych oraz 790 363 wiernych²⁰.

Kapituła katedralna składała się z 4 prałatur (prepozytura, archidiaconia, dziekania, scholasteria) i 8 kanonii gremialnych²¹.

6. DIECEZJA SANDOMIERSKA

W odrodzonej Polsce zmiany w geografii kościelnej diecezji rozpoczęły drobne korektury graniczne, u podstaw których leżały przyczyny natury duszpasterskiej. Tego rodzaju zmiany miały miejsce na pograniczu z diecezją podlaską na linii Wisły, która na niektórych odcinkach nie stanowiła granicy obydwu diecezji. Tak w związku z prośbą wiernych wioski Drachalica, przynależnej do parafii Brzeźnica w diecezji sandomierskiej a leżącej na prawym brzegu Wisły (16 I 1921) i przy zgodzie biskupa M. Ryxa (21 III 1921), nuncjusz apostolski w Polsce A. Ratti, dekretem *Vigore facultatum* z 3 IV 1921, wyłączył wymienioną wieś do parafii Stężycza w diecezji siedleckiej; 19 IV 1921 biskup H. Przeździecki dokonał formalnej egzekucji dekretu¹. W podobnych okolicznościach zostały wyłączone z parafii Roznieszew w diecezji sandomierskiej prawobrzeżne wioski: Wicie Stare, Wicie Wschodnie, Jeszczyso i Górki do parafii Goźlin w dekanacie garwolińskim diecezji podlaskiej. Wykonawcą dekretu nuncjatury papieskiej był biskup podlaski H. Przeździecki (12 II 1920)². Wreszcie w r. 1923 wyłączono lewobrzeżną wieś Antoniówkę z diecezji sandomierskiej i inkorporowano ją do parafii Maciejowice w diecezji podlaskiej³.

Współcześnie z tymi drobnymi przesunięciami przygotowywane plany reorganizacji administracji przewidywały poważne zmiany w granicach diecezji. Zmian tych domagali się biskupi A. Łosiński z Kielc przez wyłączenie z diecezji 3 powiatów: Kielce (częściowo), Końskie i Opoczno do biskupstwa kieleckiego, przy równoczesnym powiększeniu jej kosztem diecezji przemyskiej (okręg tarnobrzegi)⁴ i A. S. Sapieha z Krakowa w kierunku poszerzenia diecezji okręgami Tarnobrzeg, Nisko i Rudnik⁵. Dwaj natomiast biskupi — Z. Łosiński z Mińska i St. K. Żdzitowiecki z Włocławka postulowali jej podział. Pierwszy proponował utworzenie diecezji łódzko-radomskiej ze stolicą w Piotrkowie Tryb., przy czym w skład jej miały wejść północne tereny diecezji sandomierskiej⁶, drugi natomiast opowiedział się za powołaniem do życia diecezji radomskiej. Według jego projektu miała ona objąć

¹⁹ Catalogus ecclesiarum dioecesis Plocensis 1926 s. 15, 90.

²⁰ Catalogus ecclesiarum dioecesis Plocensis p. a. D. 1936 s. 124.

²¹ Catalogus 1936 s. 124; Z. A. Czernicki, op. cit. s. 83.

¹ ADSiedl. Akta ogólne. L. D. Dz. III nr 4, t. III k. 79—86 (dokumenty).

² Ibid. k. 71.

³ Ibid. k. 185—188 (dokumenty).

⁴ ADSiedl. Akta ogólne. Podział diecezji, t. I nr 9 (Bp A. Łosiński do bpa H. Przeździeckiego — 10 V 1920).

⁵ Ibid., t. I nr 16 (Bp A. S. Sapieha do bpa H. Przeździeckiego — 30 V 1920).

⁶ Ibid., t. I nr 6 (Bp Z. Łosiński do bpa H. Przeździeckiego — 30 IV 1920).

13 dekanatów z dotychczasowej diecezji sandomierskiej: Radom, Bodzentyn (tylko parafie: Bzin, Pawłów, Skarżysko, Wąchock), Iłża, Solec, Kozienice, Zwolen, Końskie, Jedlińsk, Potworów, Opoczno, Skrzynno, Żarnów i Radoszyce z 604 779 ludności katolickiej⁷.

Wszystkie te propozycje spotkały się ze stanowczym sprzeciwem ze strony Sandomierza, który „uważając diecezję sandomierską za normalną”, proponował tylko „małe sprostowania granic”. Pod uwagę wzięto jedynie „wioski położone za Wisłą, które — — powinny odejść do diecezji lubelskiej oraz parafie: Piekoszów, Chełmce i Strawczyn — — wchodzące klinem w granice diecezji kieleckiej — do diecezji kieleckiej”⁸. Takie jednakże stanowisko Sandomierza nie wpłynęło, przynajmniej początkowo, na dalszy przebieg dyskusji nad przyszłymi granicami diecezji.

Pierwszy ogólnopolski projekt rozgraniczenia diecezji i metropolii, autorstwa biskupa H. Przeździeckiego z r. 1921, przesuwając ciężar terytorialny diecezji z północy na południe po obydwu stronach koryta Wisły i z dawnego formatu o kształcie ładu afrykańskiego proponował uformowanie terytorium o kształcie okrągłym. Z dawnych terenów w skład nowej diecezji miało wejść 7 dekanatów: Sandomierz, Koprzywnica, Staszów, Zawichost, Opatów, Kunów i Słupia z 242 022 ludności katolickiej. W zamian za tak poważne straty diecezja miała otrzymać 4 dekanaty z biskupstwa kieleckiego: Pacanów, Stopnica, Chmielnik i Pińczów z 185 242 wiernymi, dalsze 4 dekanaty z diecezji przemyskiej: Miechocin, Rudnik, Głogów i Leżajsk z 236 694 katolików, tudzież 2 dekanaty z diecezji tarnowskiej: Kolbuszowa i Mielec z 101 387 wiernymi. W całości diecezja w nowej formie miała posiadać 17 dekanatów i 875 000 katolików. Pozostała część jej dawnego terytorium, wraz z Radomiem, Opoczniem i Końskimi w liczbie 14 dekanatów, miała być przyłączona do diecezji kieleckiej⁹.

Projekt powyższy przedstawiony i przedyskutowany na konferencji episkopatu w Krakowie (28 V 1921) nie został przyjęty; odesłano go do powtórnej redakcji biskupów H. Przeździeckiego i R. Jałbrzykowskiego. Powstały w ten sposób drugi z rzędu ogólnopolski „Projekt granic diecezji i metropolii w Rzeczypospolitej” (1922) został poważnie zmieniony. Wysunął on sugestię wyłączenia z diecezji powiatów: Końskie z 2 dekanatami — koneckim (12 parafii, 20 kapłanów, 74 475 wiernych) i radoszyckim (10 parafii, 14 kapłanów, 48 092 wiernych), 2 parafiami Kamienna i Bzin z dekanatu wąchockiego (2 kapłanów, ok. 13 tys. wiernych) oraz pow. Opoczno z 3 dekanatami — opoczyńskim (10 parafii, 12 kapłanów, 37 704 wiernych), skrzyńskim (12 parafii, 15 kapłanów, 39 021 wiernych) i żarnowskim (11 parafii, 12 kapłanów i 39 908 wiernych), a nadto wszystkich parafii z powiatu kieleckiego (dekanat Zagnańsk: 10 parafii, 12 kapłanów, 41 009 wiernych; dekanat Bodzentyn: 5 parafii, 9 kapłanów, 20 424 wiernych; parafie: Bieliny, Cisów, Słupia Nowa i filią Święty Krzyż z dekanatu słupeńskiego z 13 890 wiernymi), obejmujących razem 2 dekanaty i 18 parafii, celem powiększenia diecezji kieleckiej¹⁰. W całości diecezja miała odstąpić na korzyść Kielec 7 dekanatów, 71 parafii, 101 kapłanów i 327 523 wiernych.

⁷ Ibid., t. I nr 16 s. 6.

⁸ Ibid., t. I nr 11 (Bp M. Ryx do bpa H. Przeździeckiego — 19 V 1920).

⁹ Ibid., t. I nr 9 s. 4 n.

¹⁰ ADL, Rep. 61 I 1: Protokoły konferencji (Projekt granic diecezji... 1922); por. Z. A. Czernicki, op. cit. s. 112 nn.

Ten sam projekt przewidywał rekompensatę dla diecezji na prawym brzegu Wisły kosztem diecezji przemyskiej. Miały to być 2 dekanaty: Miechocin (13 parafii, 20 kapłanów, 52 473 wiernych), Rudnik (15 parafii, 27 kapłanów, 57 530 wiernych)¹¹. Trzeba przyznać, że był to szczęśliwy projekt. Miał on na celu z jednej strony zatarcie granic rozbiorowych, z drugiej zaś ułatwienie administracji kościelnej i kasatę anachronizmów w geografii kościelnej. Przedmieście Sandomierza wraz ze stacją kolejową należały bowiem do diecezji przemyskiej, podczas gdy parafie położone w bezpośrednim sąsiedztwie Kielc wchodziły w skład diecezji sandomierskiej.

Niestety i ten plan pozostał nie zrealizowany. Zgodnie z postulatami konferencji krakowskiej rozesłano go do szczegółowej oceny wszystkim ordynariuszom. W odpowiedzi nań (24 IV 1922) biskup sandomierski „stanowczo sprzeciwił się — — projektowi rozczłonkowania diecezji sandomierskiej”. Co więcej decydował się „jeśliby tego konieczność wymagała — — raczej stolicę diecezji przenieść do Radomia, który jest w samym centrum diecezji, aniżeli dopuścić do odłączenia powiatów Opoczno i Końskie”. Na zmianie tej, jak stwierdzał biskup Ryx, „konfiguracja diecezji sandomierskiej nic nie zyskuje” a traci zbyt wiele terytorialnie w stosunku do diecezji kieleckiej. Nadto sporne powiaty (Opoczno, Końskie) należały do przodujących w życiu religijnym diecezji i jako takie najwięcej przyczyniały się do utrzymania instytucji diecezjalnych. Ostatecznie biskup godził się na odłączenie do Kielc reszty powiatu kieleckiego, obejmującego cały dekanat zagnański (10 parafii), 3 parafie z dekanatu bodzentyńskiego (Bodzentyń, Dębno, Wzdół), 4 parafie z dekanatu słupeckiego (Słupia Nowa, Ocieski, Cisów, Bieliny) oraz część parafii Krasna z dekanatu koneckiego¹². Zgodę tę jednakże uzależnił od włączenia do Sandomierza proponowanych dekanatów z diecezji przemyskiej.

Wymienione minimalistyczne propozycje Sandomierza weszły do projektu, wysuniętego przez konferencję biskupów metropolii warszawskiej (18 i 19 III 1924). Sugerowała ona odstąpienie Kielcom tylko parafii położonych w powiecie kieleckim, oraz przyłączenie dwóch dekanatów z diecezji przemyskiej (Miechocin, Rudnik)¹³. Podobne postanowienia odnośnie pogranicza sandomiersko-przemyskiego zapadły 26 II 1924 na konferencji biskupów metropolii lwowskiej, nie bez pewnych oporów ze strony biskupa J. S. Pelczara¹⁴. Ale i ten plan został zredukowany na posiedzeniu Komitetu biskupów pod przewodnictwem kard. E. Dalbora (20 i 21 III 1924). Postanowiono bowiem, że obydwa dekanaty z miastami Tarnobrzeg, Nisko i Rozwadów winny pozostać przy diecezji przemyskiej¹⁵.

Tymczasem „Zbiór projektów” przygotowany na konferencję częstochowską wznowił postulaty warszawskiej konferencji metropolitalnej¹⁶, za czym opowiedzieli się w Częstochowie (2 i 3 VII 1924) wszyscy biskupi z wyjątkiem

¹¹ Ibid.; por. Z. A. Czernicki, op. cit. s. 188, 190 n.

¹² ADSiedl. Akta ogólne. Podział diecezji, t. I nr 28 s. 1 nn.

¹³ ADL, Rep. 61 I 1: Protokoły konferencji (Protokół Konferencji biskupów metropolii warszawskiej, odbytej w dniach 18 i 19 III 1924 w Warszawie).

¹⁴ ADSiedl. Ibid., t. I nr 71 s. 4; por. t. I nr 47 s. 1, 4—5 (W wykazie terenów odstępowanych na rzecz sąsiednich diecezji brak dekanatów Miechocin i Rudnik).

¹⁵ ADL, Rep. 61 I 1: Protokoły konferencji (Protokół z posiedzenia Komitetu biskupów z dnia 20 i 21 III 1924 r.).

¹⁶ ADSiedl. Akta ogólne. Podział diecezji, t. II nr 96 s. 8.

jednego¹⁷. Wydawało się tym razem, że sprawa południowych granic diecezji była przesądzona. Zaakceptował ją również biskup M. Ryx w liście z dnia 10 VII 1924 do biskupa H. Przeździeckiego. W porozumieniu z biskupem kieleckim zaproponował w tymże liście dalsze korektury na pograniczu kieleckim. Z dekanatu zagnańskiego proponował odstąpienie 7 parafii w całości (Strawczyn, Piekoszów, Chełmce, Tumlin, Cmińsk, Zagnańsk, Łączna) oraz dwóch dalszych (Mniów, Grzymałków) podzielonych. Dwie wioski z parafii Mniów i 18 z parafii Grzymałków, wraz z parafią Suchedniów, powinny pozostać przy diecezji. Do Kielc natomiast miał odejść cały dekanat bodzentyński (5 parafii), a nadto z dekanatu słupeńskiego parafie: Bieliny, Cisów, Ociesęki oraz wsie: Lechów, Orłowiny (par. Łągów) i Drogowle (par. Raków). Uzgodniono też, że dla wyrównania granic diecezja otrzyma z Kielc 5 parafii: Koniemłoty (dek. stopnicki), Kotuszów, Kurozwęki (dek. chmielnicki), Beszowa i Szczebrzusz (dek. pacanowski)¹⁸.

Podczas gdy wysunięte poprawki na pograniczu z diecezją kielecką okazały się ostateczne i weszły do bulli cyrkumskrypcyjnej, to projekt przesunięcia granic diecezji na prawy brzeg Wisły okazał się niewykonalny. Wprawdzie konferencja biskupów w maju w 1925 r. przyjęła w całej rozciągłości omówione wyżej propozycje¹⁹, a biskup sandomierski zaakceptował je jeszcze raz (4 VIII 1925)²⁰, a nawet 16 VIII 1925 r. weszły do „Propositum delimitationis”²¹, ale prawdopodobnie na skutek przeciwdziałania nowego biskupa przemyskiego Anatola Nowaka dekanaty miechociński i rudnicki utrzymały się przy Przemyślu. Jako argumenty za pozostawieniem status quo na tym odcinku miały przemawiać:

1° dobra komunikacja tych terenów z Przemyślem;

2° przynależność ich do wojew. lwowskiego, w którym obowiązywało inne prawodawstwo cywilne niż w Sandomierskim;

3° odmienność stosunków kościelnych co do uposażenia duchowieństwa i prowadzenia ksiąg metrykalnych²².

Te też racje zadecydowały, że południowe granice diecezji nie przykroczyły Wisły, mimo iż podtrzymywały nadal dawne granice rozbiorowe.

Stosownie natomiast do pozostałych propozycji pap. Pius XI, bullą *Vixdum Poloniae unitas* z 28 X 1925, wyłączył z diecezji dekanat zagnański (bez parafii Suchedniów oraz wsi Podchyby i Zaborowice z parafii Mniów) z 9 parafiami, cały dekanat bodzentyński z 5 parafiami, dalej z dekanatu słupeńskiego parafie: Bieliny, Cisów, Ociesęki, a nadto wsie: Lechów i Orłowiny z parafii Łągów, tudzież wieś Drogowle z parafii Raków na korzyść diecezji kieleckiej, do której wcielono również wsie: Miedzierz, Gliniany Las, Huta, Jarzęb, Klucko, Lisie Jamy, Muszczarz, Ostre Górki, Sałata, Sośnina, Stanowiska, Zastawie, Zazdrość²³. W ten sposób przesunięto granice diecezji kieleckiej na północ i na wschód od samych Kielc.

W ramach wyrównania granic w sąsiedztwie kieleckim diecezja zyskała parafie: Koniemłoty, Kotuszów, Kurozwęki, Beszowa i Szczebrzusz. Łącznie diecezja utraciła 3 dekanaty w całości lub częściowo, 17 parafii, 18 kapła-

¹⁷ Ibid., t. II nr 97 s. 9.

¹⁸ Ibid., t. II nr 100 (Bp M. Ryx do bpa H. Przeździeckiego — 10 VII 1924).

¹⁹ Ibid., t. III nr 15.

²⁰ Ibid., t. III nr 58—59.

²¹ Ibid., t. III nr 94 s. 6 n.

²² Ibid., t. III nr 45 (Bp A. Nowak do bpa H. Przeździeckiego — 24 VII 1925).

²³ J. Wiślicki, op. cit. s. 175, 179 n.; por. Z. A. Czernicki, op. cit. s. 112—118.

nów i 66 173 wiernych, podczas gdy zyskała 5 parafii, 5 kapłanów i 18 309 wiernych²⁴. Nadto, zgodnie z dekretem wykonawczym *Quum novam dioecesium* z 11 XI 1925, wydanym przez delegata apostolskiego W. Lauri, odłączono od diecezji na korzyść diecezji lubelskiej i podlaskiej wszystkie prawobrzeżne wioski nad Wisłą, przynależne dotąd do diecezji sandomierskiej, a przyłączono z tychże wioski lewobrzeżne. Odtąd granicę diecezji stanowiła rzeka Wisła²⁵.

W wykonaniu bulli papieskiej na pograniczu z Kielcami nastąpiły pewne poprawki. Wsie Orłowiny i Lechów zostały wyłączone z diecezji kieleckiej i przydzielone do parafii Łągów w diecezji sandomierskiej, zaś wieś Drogowle do parafii Raków (diec. sandomierska). Natomiast wsie: Borki, Gliniany Las, Huta, Jarzęb, Kłucko, Lisie Jamy, Muszczan, Ostre Górki, Sałata, Stanisłowska, Zastawie i Zazdrość zostały wyłączone z diecezji sandomierskiej i przydzielone do parafii Grzymałków, zaś wieś Podchyby do parafii Mniów w diecezji kieleckiej. Całość tych zmian zatwierdziła Kongregacja Konsystorsalna dekretem z 28 VI 1926, który wszedł w życie 15 VIII 1926²⁶.

W dniu 1 I 1925 diecezja obejmowała 22 dekanaty, 225 parafii, 1 kolegiatę (Opatów), 13 domów zakonnych żeńskich, 374 kapłanów diecezjalnych i 949 244 wiernych²⁷. W r. 1926 (po zmianach) diecezja liczyła 21 dekanatów, 215 parafii, 1 kolegiatę, 12 filii, 50 kaplic publicznych, 1 dom zakonny męski, 10 żeńskich, 392 kapłanów diecezjalnych oraz 925 516 wiernych²⁸. W r. 1939 diecezja posiadała 20 dekanatów, 228 parafii, 1 kolegiatę, 12 filii, 5 klasztorów i domów zakonnych męskich, 23 — żeńskie, 478 kapłanów diecezjalnych, 18 zakonnych oraz 1 013 951 wiernych²⁹.

Kapituła katedralna składała się z 4 prałatur (dziekania, archidiaconia, scholasteria i kustodia) oraz 8 kanonii gremialnych³⁰.

7. DIECEZJA SIEDLECKA CZYLI PODLASKA

Kiedy 24 IX 1918 pap. Benedykt XV, bullą *Commissum humilitati nostrae*, przywrócił do życia diecezję podlaską w jej dawnych granicach i zamianował jej biskupem ks. H. Przeździeckiego¹, przed rządcą diecezji stanęły dwa zadania do wykonania:

- 1° ustabilizowanie stolicy diecezji;
- 2° przeprowadzenie drobnych korektur granicznych w związku z licznymi prośbami wiernych.

Oдноśnie ustalenia nowej stolicy diecezji wysunięto 3 propozycje: dawną stolicę diecezji Janów Podlaski, Siedlce i Białą Podlaską. Za pierwszą przemawiała tradycja, odpowiednie gmachy na umieszczenie instytucji diecezjalnych oraz ostatnia nominacja papieska; papież bowiem zamianował ks.

²⁴ Ibid., por. Statystyczny obraz zmian diecezji kieleckiej. *Kielecki Przegląd Diecezjalny*, 12 (1925) z. 12 s. 195.

²⁵ *Kronika Diecezji Sandomierskiej*, 18 (1925) nr 12 s. 291 (dokument).

²⁶ ADKiel. nr 11: Akta konsystorskie biskupa Łosińskiego 1921—1929 nr 1676 (Biskup M. Ryx do bpa A. Łosińskiego — 15 VIII 1926).

²⁷ Z. A. Czernicki, op. cit. s. 106—119, 289.

²⁸ *Catalogus ecclesiarum dioecesis Sandomierensis* 1928 s. 111.

²⁹ *Spis duchowieństwa i parafii diecezji sandomierskiej* 1939 s. 204 nn., 237.

³⁰ Z. A. Czernicki, op. cit. s. 108.

¹ *Wiadomości Diecezjalne Podlaskie*, 1 (1919), nr 2 s. 7—8.

H. Przeździeckiego biskupem „kościół katedralny podlaskiego czyli janowskiego”. Przeciwno tej stolicy wypowiadały się jednakże jej peryferyjne położenie na samej granicy diecezji, brak łatwej komunikacji z biskupem i przerwana przez 50 lat tradycja biskupstwa. O stolicę biskupią w Białej ubiegało się nade wszystko społeczeństwo tego miasta wraz z częścią duchowieństwa². Za Siedlcami natomiast przemawiały zarówno centralne położenie i dobre połączenie komunikacyjne, jak też poparcie rządu polskiego i biskupa Przeździeckiego. Wymienione czynniki zaważyły, że pap. Pius XI, bullą *Pro recto et utili dioecesis regimine* z 25 I 1924, przeniósł stolicę diecezji z Janowa do Siedlec a diecezji dał nazwę „siedlecka czyli podlaska”³.

Nie mniej ważny problem stanowiły bardzo liczne, jakkolwiek drobne korektury graniczne z diecezją lubelską, sandomierską, wileńską i archidiecezją warszawską. W sąsiedztwie z diecezją lubelską włączono do Siedlec następujące wioski: Julipol do parafii Brzeźnica Książęca (5 III 1921), Chronówka i Gdola do parafii Ruda-Huta (20 IV 1921), oraz wsie Kołacze do parafii Brus (22 X 1921). Wyłączono zaś z diecezji na korzyść Lublina wsie: Kopina z parafii Wereszczyn (22 X 1922) i Krasne z parafii Ostrów Lubelski (30 X 1922)⁴. Były też dalsze zabiegi o przyłączenie wsi Czarny Las z parafii Łączna w diecezji lubelskiej do parafii Wola Wereszczyńska diecezji podlaskiej (28 V 1922)⁵ oraz postulaty wyłączenia wsi Kolonia Giżyce, Żurawiniec i Iwnów z parafii Kock diecezji podlaskiej do parafii Firlej w diecezji lubelskiej⁶, wreszcie wioski Sadowne⁷, ale ze względu na bliską cyrkumskrypcję ogólnokrajową zmiany te zostały wstrzymane.

Na pograniczu z diecezją sandomierską włączono do Siedlec niektóre wsie, położone na prawym brzegu Wisły a należące do parafii lewobrzeżnych. Tak 3 IV 1921 przyłączono do parafii Stężycza wieś Drachalicę, a nieco później do parafii Maciejowice wieś Antoniówkę (1923), natomiast do parafii Goźlin wioski: Wicie Stare, Wicie Wschodnie, Jeszczyso i Górki (12 II 1920)⁸. Wreszcie dekretem Kongregacji Konsystorialnej *Fideles coloniae* z 23 XI 1923 przyłączono do diecezji kolonię Komorowskie Holendry, Sanatorium i stację kolejową z parafii Domaczewo w diecezji wileńskiej do parafii Włodawa diecezji podlaskiej⁹. Był to także jedyny odcinek graniczny diecezji, na którym przekraczała ona koryto rzeki Bug w kierunku wschodnim.

Większe zmiany terytorialne, na korzyść diecezji, zaplanowano w związku z dyskusją nad nowym podziałem administracyjnym Kościoła łacińskiego w Polsce. Pierwsze sugestie poszerzenia granic biskupstwa na tereny zabużańskie wysunęła 12 IV 1920 Naczelna Rada Ludowa Ziemi Grodzieńskiej i Nowogródzkiej. Proponowała ona utworzenie diecezji brzeskiej, lub też w wypadku niedojścia do skutku tych zamierzeń, sugerowała „odłączyć powiat brzeski, kobryński i prużański” do diecezji podlaskiej ze stolicą diecezji w Brześciu n. Bugiem¹⁰. Warto zaznaczyć, że projekt ten (bez przeniesienia

² ADSiedl. Akta ogólne. L. D. Dz. II nr 4, t. III k. 18 (Prośba mieszkańców Białej o przeniesieniu stolicy biskupiej do Białej Podlaskiej).

³ *Wiadomości Diecezjalne Podlaskie*, 6 (1924), 6/7 s. 92—93 (dokument).

⁴ Zob. Diecezja lubelska.

⁵ ADSiedl. Akta ogólne. L. D. Dz. III nr 4, t. III k. 134—135, 142—143.

⁶ *Ibid.* k. 182—184 (Kolonia Giżyce), 192—194 (Żurawiniec, Iwnów).

⁷ *Ibid.* k. 194—195.

⁸ Zob. Diecezja sandomierska.

⁹ *Wiadomości Diecezjalne Podlaskie*, 6 (1924) nr 2/3 s. 36 n. (dokument).

¹⁰ ADSiedl. Akta ogólne. Podział diecezji, t. I nr 1 s. 1—10.

stolicy biskupiej do Brześcia) znalazł wielu zwolenników, a jeszcze więcej przeciwników i był dyskutowany przez całe 5 lat.

Za projektem tym opowiedzieli się biskupi Z. Łoziński (pow. brzeski i kobryński)¹¹, oraz H. Przeździecki w projekcie ogólnopolskim z 1921 r. (pow. brzeski oraz 4 parafie z dekanatu drohiczynskiego: Drohiczyn, Siemiatycze, Niemirów, Mielnik). Projekt ten postulował nadto włączenie do diecezji dwóch dalszych parafii z diecezji lubelskiej (Czemierniki, Suchowola)¹². Wcześniejszy projekt biskupa wrocławskiego Żdzitowieckiego, proponujący zatrzymanie diecezji w dawnych granicach, „lub też w razie utworzenia odrębnej diecezji siedleckiej”, przesunięcie diecezji podlaskiej „na ziemie na Wschód”¹³, nie został przez nikogo podjęty.

Przygotowany na konferencję krakowską „Projekt granic diecezji i metropolii w Rzeczypospolitej” określił szersze granice dla diecezji oraz proponował, by jej terytorium przekroczyło Bug i objęło z diecezji wileńskiej wszystkie jej posiadłości w województwie poleskim. W sumie były to 3 dekanaty: Brześć n. Bugiem (11 parafii, 13 kapłanów, 23 706 wiernych), Kobryń (7 parafii, 6 kapłanów, 10 310 wiernych) i Prużana (7 parafii, 8 kapłanów, 10 494 wiernych), łącznie 25 parafii. Diecezja według tego planu miała otrzymać nadto z diecezji lubelskiej 2 parafie: Czemierniki i Suchowola, tworzące w jej terytorium swego rodzaju półwysep, otoczony jej posiadłościami. Dla wyrównania granic diecezji miano odłączyć do Lublina tylko 3 parafie: Brzeźnica Książęca, Brzeźnica Bychawska i Uhrusk¹⁴.

Ponieważ odnośnie powyższego projektu biskup wileński J. Matulewicz i jego kapituła zajęli stanowisko wyczekujące i byli zdania, że „sprawy jeszcze nie można omawiać”¹⁵, dlatego podobną pozycję zajęła Konferencja biskupów metropolii warszawskiej pod przewodnictwem kard. Kakowskiego (18 i 19 III 1924). Wobec sprzeciwu biskupa lubelskiego Fulmana, nowy projekt, opracowany przez konferencję, nie przewidywał włączenia Czemiernik i Suchowoli do diecezji podlaskiej, a w zamian za parafie Brzeźnica Książęca, Brzeźnica Bychawska i Uhrusk zaproponował oddanie Siedlcem parafii Ruda-Huta i Świerczów¹⁶. Odnośnie dekanatów zabużańskich plan podtrzymywał nadal sugestie „Projektu” z 1922 r.

Postanowienia Komitetu biskupów, sformułowane na posiedzeniu z 20 III 1924 pod przewodnictwem kard. E. Dalbora, o tyle modyfikowały projekt poprzedni, że w zamian za dekanat prużański, który miał nadal pozostać przy diecezji wileńskiej, postulowały włączyć do Siedlec dekanat drohiczynski (12 parafii, 15 kapłanów i 23 402 wiernych)¹⁷. Projektowi temu udzielił pełnego poparcia arcybiskup metropolita mohylowski E. Ropp, proponując nadto włączenie do diecezji podlaskiej powiatu bielskiego¹⁸.

Tymczasem, mimo wyrażenia zgody na te zmiany ze strony biskupa

¹¹ Ibid., t. I nr 6 s. 2.

¹² Ibid., t. I nr 19 s. 12.

¹³ Ibid., t. I nr 18 s. 5.

¹⁴ ADL, Rep. 61 I 1. Protokoły konferencji (Projekt... 1922); por. Z. A. Czernicki, op. cit. s. 237, 240, 242.

¹⁵ ADSiedl. Akta ogólne. Podział diecezji, t. I nr 29 (Bp J. Matulewicz do bpa H. Przeździeckiego — 4 V 1922).

¹⁶ Por. Diecezja lubelska.

¹⁷ ADSiedl. Akta ogólne. L. D. Dz. III nr 4, t. III k. 11; por. Z. A. Czernicki, op. cit. s. 238.

¹⁸ Ibid., t. I nr 58 (Abp E. Ropp do bpa H. Przeździeckiego — bez daty).

J. Matulewicz, kapituła wileńska, na posiedzeniu 5 III i 14 IV 1924, wniosła przeciwko projektowi ostry protest¹⁹, w czym poparło ją duchowieństwo i społeczeństwo katolickie omawianych terenów²⁰. Na Komitecie uzgodniono również, że na przyszłość granica diecezji siedleckiej i lubelskiej będzie opierała się o rzekę Tyśmienicę i Wieprz²¹, zaś na pograniczu z archidiecezją warszawską miała z tej ostatniej otrzymać 5 parafii w powiecie węgrowskim.

Wszystkie te postulaty i korektury znalazły się w nowym „Zbiorze projektów” przedstawionym przez biskupa Przeździeckiego na konferencji episkopatu w Częstochowie (2 i 3 VII 1924). Korektury na pograniczu z Warszawą i Lublinem posiadały charakter więcej pewny, ale na pograniczu z Wilnem — tylko fakultatywny. Proponował on mianowicie włączenie do diecezji „albo powiatu brzeskiego, prużańskiego i kobryńskiego, albo miasto Brześć, oraz część powiatu brzeskiego, prużańskiego i kobryńskiego, przylegającą do Bugu, albo sam powiat brzeski”²². Konferencja częstochowska potwierdziła rzeczywiście zmiany na pograniczu z Warszawą i Lublinem, ale na odcinku sąsiedztwa z diecezją wileńską wniosła dalsze modyfikacje. Zaproponowała ona mianowicie jednogłośnie włączenie do diecezji powiatu brzeskiego wraz z dekanatem drohiczyńskim²³.

Ponieważ także przeciwko temu projektowi protestowała nadal prasa, kapituła wileńska, duchowieństwo i wierni spornych terenów zabużańskich²⁴, dlatego konferencja plenarna biskupów w Warszawie (26—29 V 1925) poszła jeszcze na dalsze ustępstwa i zaproponowała włączenie do diecezji podlaskiej, tylko 10 parafii z dekanatu drohiczyńskiego (Siemiatycze, Kłopoty, Drohiczyn, Miłkowice, Milejczyce, Osmola, Działkowiec, Ostrożany, Śledzianów i Perlejewo), 2 parafii z dekanatu brańskiego (Grodzisk, Dółbowo) i parafii Boćki z dekanatu bielskiego²⁵. Ale i ten plan nie został zrealizowany. Ze względu na dalszą kampanię w obronie całości terytorialnej diecezji wileńskiej biskup Przeździecki, w porozumieniu z ministrem St. Grabskim (12 VIII 1925), zrezygnował całkowicie („nic się nie włącza na rzecz diecezji podlaskiej”) ze wszelkich nabytków zabużańskich²⁶.

Inne korektury granic diecezjalnych pozostały i weszły najpierw do „Propositum delimitationis” (16 VIII 1925), a następnie do bulli cyrkumskrypcyjnej. W oparciu o nie pap. Pius XI, bullą *Vixdum Poloniae unitas*, poszerzył nieco granice diecezji przez włączenie z archidiecezji warszawskiej 5 parafii: Kamionna, Czerwonka, Wiśniew, Oleksin, Wierzbno i 2 wiosek Szykarzyzna i Czaplówizna (6 kapłanów, 25 917 wiernych), oraz parafii Hańsk z diecezji lubelskiej (1 kapłan, 1 549 wiernych)²⁷. Ta sama bulla papieska odłączyła od diecezji 4 parafie: Brzeźnica Bychawska, Brzeźnica Książęca, Świerzczów i Ruda-Huta, a nadto 10 wsi z parafii Kock, leżących

¹⁹ Ibid., t. I nr 93.

²⁰ Ibid., t. I nr 83—97, t. II nr 81 ss. 5. (dokumenty).

²¹ Ibid., t. II nr 93.

²² Ibid., t. II nr 96 s. 9 n.

²³ Ibid., t. II nr 97 s. 10.

²⁴ Ibid., t. II nr 101, 102, 115, 117—118 (dokumenty); por. *Rzeczpospolita*, 5 (1924) nr 199 art. Dwa dekanaty (L. Radziejowski) i art. O całości diecezji wileńskiej, oraz nr 276 art. Kościół katolicki w Polsce (L. Radziejowski).

²⁵ Ibid., t. III nr 65 s. 2.

²⁶ Ibid., t. III nr 81 s. 2 (Bp H. Przeździecki do Min. St. Grabskiego — 15 VIII 1925).

²⁷ J. Wiślicki, op. cit. s. 175 n.; por. Z. A. Czernicki, op. cit. s. 54—56, 124.

na lewym brzegu Wieprza (3 kapłanów i przeszło 6 183 wiernych) oraz wcieliła je do diecezji lubelskiej²⁸.

Dalszych drobnych przesunięć granicznych dokonał pap. Pius XI, dekretem Kongregacji Konsystorialnej *Fideles pagi* z 28 III 1930, przez włączenie zabużańskiej wsi Orchów w parafii Domaczewo z diecezji pińskiej do parafii Włodawa diecezji podlaskiej²⁹. W tymże roku, dekretem tejże kongregacji *Fideles pagi*, wyłączono z diecezji wsie Regut i Tabor z parafii Osiek do parafii Celestynów w archidiecezji warszawskiej³⁰. Tenże papież, dalszym dekretem Kongregacji Konsystorialnej *Fideles pagorum* z 4 V 1935, przyłączył do diecezji 5 wsi: Brzóza, Wywłoka, Łazy-Kaczyniec, Szumin Poduchowny i folwark Brzóza z parafii Kamieńczyk z archidiecezji warszawskiej³¹. Dalsze dekry tejże kongregacji — *Incolae pagi* z 19 XII 1936 i *Fideles pagi* z 1 IV 1939 włączyły z Lublina do diecezji 3 wioski: Krasne z parafii Rogoźno, inkorporowane do parafii Uścimów, oraz Tylniki i Kolonia Władysławów z parafii Czemierniki, włączone następnie do parafii Siemień³². Wreszcie dekretem *Incolae pagi* z 14 III 1936 przyłączono wieś Kółko z parafii Nur diecezji łomżyńskiej do parafii Sterdyń w diecezji podlaskiej³³.

W dniu 1 I 1925 diecezja obejmowała 18 dekanatów, 182 parafie, 1 kolegiatę (Janów, erygowana 29 IV 1924 r. bullą pap. Piusa XI *Cum Venerabilis Frater*³⁴), 6 klasztorów i domów zakonnych męskich, 15 — żeńskich, 339 kapłanów diecezjalnych oraz 660 158 wiernych³⁵. W r. 1939 diecezja liczyła 20 dekanatów, 233 parafie, 22 filie, 82 kaplic publicznych, 1 kolegiatę, 6 klasztorów i domów zakonnych męskich, 22 — żeńskich, 409 kapłanów diecezjalnych, 30 zakonnych oraz 781 816 wiernych³⁶.

Kapituła katedralna liczyła 4 prałatury (dziekania, archidiaconia, schola-steria, kustodia) i 8 kanonii gremialnych³⁷.

(C. d. n.)

²⁸ J. Wiślicki, op. cit. s. 175 n.; por. Z. A. Czernicki, op. cit. s. 138, 141.

²⁹ AAS, XXII (1930) s. 392.

³⁰ Ibid., XXII (1930) s. 165.

³¹ Ibid., XXVII (1935) s. 409.

³² Ibid., XXIX (1937) s. 213 n., XXXI (1939) s. 345.

³³ Ibid., XXVIII (1936) s. 206 n.

³⁴ *Wiadomości Diecezjalne Podlaskie*, 6 (1924) nr 6/7 s. 96—97 (dokument).

³⁵ Z. A. Czernicki, op. cit. s. 132—242, 289.

³⁶ Katalog kościołów i duchowieństwa diecezji siedleckiej czyli podlaskiej 1939 s. 133 n.

³⁷ Z. A. Czernicki, op. cit. s. 132.